

**МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ
«ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУЧАНД БА НОМИ АКАДЕМИК
БОБОҶОН ҒАФУРОВ»**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ – 811. 222'36
ТКБ – 81.2 Тоҷ – 2
Ё – 63

ЁРМИРЗОЗОДА МУНЗИФА МИРЗОАБДУЛЛО

**ИСМҲОИ ҶОМЕЪ ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ ҲОЗИРАИ
ТОҶИҚӢ**
(таҳлили луғавию грамматикӣ)

ДИССЕРТАТСИЯ
барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ аз рӯи ихтисоси
6.2. Филология (6.2.1. Забони тоҷикӣ)

Роҳбари илмӣ:
Ваҳҳобов Толиб, доктори
илмҳои филологӣ, профессор

Хучанд – 2026

МУНДАРИҶА

НОМГҶҶИ ИҶТИСОРАҶО.....	4
МУҚАДДИМА.....	5
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҶҚИҚОТ.....	10
БОБИ 1. ИСМҶОИ ҶОМЕЪ АЗ ҶИҶАТИ ИҶОДАИ МАЪНО.....	15-58
1.1. Матолиби муқаддамотӣ.....	15
1.2. ИсмҶои ҷомеи иҶодагари мафҳуми гурӯҳи одамон.....	17
1.3. ИсмҶои ҷомеи иҶодагари мафҳуми хонавода ва ҳешу ақрабо.....	25
1.4. ИсмҶои ҷомеи иҶодагари мафҳуми қавму қабилла.....	33
1.5. ИсмҶои ҷомеи иҶодагари мафҳуми савора ва лашқар.....	36
1.6. ИсмҶои ҷомеи иҶодагари мафҳуми саф ва қатор.....	44
1.7. ИсмҶои ҷомеи иҶодагари мафҳуми маҷмуи ҳайвону паранда.....	48
1.8. ИсмҶои ҷомеи иҶодагари мафҳумҳои лавозимоти рӯзгор.....	54
ҲУЛОСАИ БОБИ 1.....	58
БОБИ 2. ИСМҶОИ ҶОМЕЪ АЗ ҶИҶАТИ БАРОМАДИ ЗАБОНӢ.....	59-102
2.1. Матолиби муқаддамотӣ.....	59
2.2. ИсмҶои ҷомеи аслий.....	60
2.2.1. ИсмҶои ҷомеи аслии марбут ба шахс	61
2.2.2. ИсмҶои ҷомеи аслии ғайришахс.....	68
2.3. ИсмҶои ҷомеи иқтибосӣ.....	71
2.3.1. ИсмҶои ҷомеи иқтибосии арабӣ.....	73
2.3.1.1. ИсмҶои ҷомеи иқтибосии арабии серистеъмол.....	75
2.3.1.2. ИсмҶои ҷомеи иқтибосии арабии қуҳнашуда.....	77
2.3.1.3. ИсмҶои ҷомеи муарраби тоҷикӣ.....	82
2.3.2. ИсмҶои ҷомеи иқтибосии русӣ-аврупой.....	87
2.3.3. ИсмҶои ҷомеи иқтибосии туркӣ-муғулӣ.....	94
ҲУЛОСАИ БОБИ 2.....	101
БОБИ 3. ХУСУСИЯТҶОИ САРҶИО НАҶВИИ ИСМҶОИ ҶОМЕЪ...103-167	
3.1. Матолиби муқаддамотӣ.....	103
3.2. Роҳҳои ташаққули исмҶои ҷомеъ дар забони тоҷикӣ.....	104
3.2.1. Шақлгирии исмҶои ҷомеъ бо усули сарфӣ	106
3.2.1.1. Пасванди -зор	107

3.2.1.2. Пасванди -истон //-стон.....	109
3.2.1.3. Пасванди -сор	111
3.2.1.4. Пасванди -бор	113
3.2.1.5. Пасванди -лох.....	115
3.2.1.6. Пасванди -а.....	117
3.2.1.7. Пасванди -ина.....	122
3.2.1.8. Пасванди -вода.....	124
3.2.1.9. Пасванди -дон.....	125
3.2.1.10.Пасвандҳои -вор ва-ворӣ.....	126
3.2.1.11. Пасванди -ованд//-ванд.....	130
3.2.1.12. Пасванди -от (-ҷот, -вот).....	131
3.2.2. Шаклигирии исмҳои ҷомеъ бо усули нахвию сарфӣ.....	134
3.2.2.1. Исмҳои ҷомеи мураккаби пайваст.....	136
3.2.2.2. Исмҳои ҷомеи мураккаби тобеъ.....	141
3.2.2.3. Исмҳои ҷомеи мураккаби арабӣ.....	150
3.3. Муносибати исмҳои ҷомеъ ва ҷамъ.....	152
3.4. Истифодаи исмҳои ҷомеъ ва мувофиқати хабар бо мубтадо.....	156
ХУЛОСАИ БОБИ 3.....	167
ХУЛОСАҲО.....	168
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ	
ТАҲҚИҚОТ.....	171
Рӯйхати адабиёт.....	172
ИНТИШОРОТ АЗ Рӯйи МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ	187

НОМГҶҲИ ИХТИСОРАҶО

«БК» – «Бурҳони қотеъ»;

«ГЗАҲТ» – «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик»;

«ҒЛ» – «Ғиёс-ул-лугот»;

«Л» – «Луғатнома»;

мач. – маҷозан;

«ФЗТ» – «Фарҳанги забони тоҷикӣ»;

«ФРЗФ» – «Фарҳанги решашинохти забони форсӣ»;

«ФТЗТ» – «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ»;

«ФФ» – «Фарҳанги форсӣ».

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Забоншиносии тоҷик ба маънои пуррааш аз оғози солҳои 20-30-юми садаи гузашта инкишоф ёфта, то имрӯз зинаҳои пайдарпайи ташаккулро тай намуда меояд. Дар ин давра забоншиносони тоҷик бо тадқиқоту таълиқоти гуногунҷанбаи хеш тавонистанд, ки бисёр масоили марбути вазъи инкишоф ва амалкарди забони адабии тоҷикиро дар тули беш аз ҳазор сол ҳадафи тадқиқ қарор додаву асару мақолаҳои шоистаро ба таъъ расонанд. Дар баробари ин, забоншиносони тоҷик имконият пайдо карданд, ки асарҳои ҷамъбастию назариявии шоистаро дар солҳои 80-90-уми асри XX таҳия ва тадвин кунанд. Маҳз дар ҳамин давра «ГЗАҲТ» (иборат аз се ҷилд, 1985–1989), «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» (иборат аз панҷ ҷилд) ба ҷоп расидаанд, ки то имрӯз аҳаммияти баланди илмию бунёдӣ доранд.

Дар ин раванд таҳқиқи ҳиссаҳои нутқ, аз ҷумла исм ҳамчун ҳиссаи мустақили нутқ ба роҳ монда шуд. Бо вучуди омӯзишу баррасии ҷиҳатҳои гуногуни исм, исмҳои ҷомеъ ҳамчун гурӯҳи алоҳидаи луғавӣ-грамматикӣ исмҳо то ҳол мавриди пажӯҳиши ҷудогона ва мушаххас қарор нагирифтаанд. Аз ин рӯ, ба риштаи таҳқиқ кашидани хусусиятҳои исмҳои ҷомеъ ҳамчун гурӯҳи алоҳидаи исмҳо аз аҳаммияти илмӣ ҳолӣ набуда, як паҳлуи исмшиносии забони тоҷикиро боз ҳам равшантар менамояд.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ҳиссаҳои нутқ ба таври мушаххас мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд, ки исм аз ҷумлаи онҳо маҳсуб меёбад. Дар забоншиносии тоҷик исм ба ҳайси яке аз ҳиссаҳои нутқ, вижагиҳои он, мавқеи он дар системаи ҳиссаҳои нутқ, калимасозӣ ва категорияҳои грамматикӣ он ба таври амиқ ҳадафи тадқиқ қарор гирифтааст.

Исмҳои ҷомеъ дар қатори дигар гурӯҳҳои луғавию грамматикӣ исмҳо дар захираи луғавии забони тоҷикӣ бо ҷиҳатҳои хоси худ маълум буда, бидуни аломати ҷамъбандӣ мафҳуми ҷомеъро ифода менамоянд. Аз ин ҷиҳат ин гурӯҳи исмҳо аз назари аҳли таҳқиқ дур намондаанд ва ба таври иҷмолӣ бошад ҳам, баъзе вижагиҳои онҳо ишора шудааст.

Аз солҳои бистуми садаи гузашта дар таърихи забони тоҷикӣ таълифи аввалин китобҳои дарсии грамматика ба миён омад, ки «Сарфу наҳви забони тоҷикӣ»-и С. Ализода дар сафи аввал меистад. Муаллиф дар қисмати дуёми китоб, ки ба морфология робита дорад, дар қатори исмҳои хос ва ом, зот ва маънӣ, зирӯх ва берӯх, муфрад ва ҷамъ, ҷомид ва муштақ исмҳои ҷомеъро бо истилоҳи «исми ҷамъ» ифода намуда, ба таври мухтасар менависад: «Исми, ки дар сурат муфрад ва дар маънӣ ҷамъ бошад, онро исми ҷамъ номанд. Монанди: гурӯх, гала, даста, рама» [26, 21]. Дар китоби «Сарф»-и Т. Зехнӣ ва Ҳ. Бақозода низ бархе аз масъалаҳои грамматикӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллифон мавҷудияти ин гурӯҳи исмҳоро чун исмҳои ҷомеъ шарҳ додаанд: «Мачмуъ ва ё гурӯҳе аз инсон, ҳайвонот ва набототро мефаҳмонанд, масалан, рама, гала, даста, мардум» [50, 39]. Минбаъд дар китобҳои дарсии солҳои 40-50-уми садаи гузашта таълифгардида дар баробари дигар ҳиссаҳои нутқ баъзе вижагиҳои исмҳои ҷомеъ ҳам таҳлил шуданд. Аз ҷумла, грамматикаи забоншиносон Л. Бузургзода ва Б. Ниёзмуҳаммадов нисбат ба дастурҳои қаблӣ комилтар буда, дар он ду хусусияти исмҳои ҷомеъ шарҳ ёфтааст: «Исмҳои ҷомеъ шаклан танҳо буда, маъноӣ бисёрӣ доранд» ва «исмҳои ҷомеъ суффикси ҷамъбандӣ қабул карда, дар шакли ҷамъ ҳам омада метавонанд» [33, 47]. Дар «Грамматикаи забони тоҷикӣ», ки аввалин китоби дарсӣ барои мактабҳои олии ба ҳисоб меравад, исм ба гурӯҳҳои зерин ҷудо карда шудааст: исмҳои конкрет, абстракт ва ҷомеъ. Инчунин ин гурӯҳҳои исм ба таври мухтасар маънидод карда шуда, зимни он исмҳои ҷомеъ чунин шарҳ ёфтаанд: «Исмҳое, ки одамон, предмет ва ҳодисаро ҳамчун мачмуи ҷудонашаванда мефаҳмонанд: мардум, рама, ҳайвонот» [37, 33]. Дар дастури таълимии «Таджикский язык»-и С. Арзуманов ва А. Сангинов, ки барои гурӯҳҳои ғайри забони тоҷикӣ мувофиқ аст, омӯзиши исмҳои ҷомеъ нисбат ба таълифоти қаблӣ комилтар ба мушоҳида мерасад. Дар ин дастур зикр мешавад, ки баъзе аз исмҳо дар шакли танҳо маъноӣ ҷамъро ифода намуда, гурӯҳи исмҳои ҷомеъро ташкил менамоянд [117, 133]. Муаллифон дар ҷойи дигар роҳи ташаккули исмҳои ҷомеъро низ мавриди таваҷҷуҳ қарор дода, зеро унвони «исмҳои ҷомеъ» (имена собирательные) чанде аз пасвандҳои исмсозро ба ин гурӯҳ мансуб донистаанд: -

вор (газвор), -ворӣ (хӯрокворӣ), -от, -ёт (талабот, ҳайвонот), -ият (башарият) [117, 135].

Баъдтар бо саҳми забоншиносон С. Ҳалимов ва К. Шукурова дастури таълимии «Забони адабии тоҷик» нашр гардид. Дар дастури таълимии мавриди назар масъалаҳои категорияи грамматикӣ ва роҳҳои калимасозии ҳиссаҳои номии нутқ таҳлил ва таҳқиқ гардидаанд. Дар қисмати «Хелҳои лексикӣ грамматикӣ исмҳо» дар радиҳои исмҳои шахсу ғайришахс, хосу чинс, бечону ҷондор ва зоту маънӣ исмҳои ҷомеъ чунин таъриф шудаанд: «Калимаҳои мебошанд, ки маҷмуи предметҳои ҳамчинси якхеларо ҳамчун воҳиди тақсимопазир мефаҳмонанд: инсоният, халқ, қавм, мардум, гала, села. Ин исмҳо дар шакли танҳо предметҳои зиёди якчинсаро далолат меkunанд» [96, 20]. Мураттибон исмҳои ҷомеъро аз ҷиҳати ифодаи маъно ба ду гурӯҳ тасниф намудаанд: а) исмҳои ҷомеи ба гурӯҳи одамон далолатkunанда: мардум, лашкар, сипоҳ, халқ, қавм..., б) исмҳои ҷомеи маҷмуи ҳайвоноту парандагонро ифодаkunанда: пода, рама, гала, села [96, 20-21].

Дар баробари наشري дастурҳои таълимӣ дар забоншиносии тоҷик ҳиссаҳои нутқ мавзӯи бевоситаи таҳқиқ қарор гирифта, дар ин замина рисолаҳои илмӣ таълиф гардиданд. Забоншинос Ш. Ниёзӣ дар рисолаи «Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ» хусусиятҳои умдаи ин ду ҳиссаи нутқро ба риштаи таҳқиқ қашида, баъзе вижагиҳои исмҳои ҷомеъро зикр намудааст: «Исмҳое, ки бо суффикси «-бор», «-сор», «-зор» омадаанд, маҳалли бисёр будани предметро ифода меkunанд, яъне маънои ҷомеъ доранд» [70, 11].

Омӯзиши исмҳои ҷомеъ аз як тадқиқот то тадқиқоти дигар пурра ва мукамал мегардад. Чунончи, забоншинос О. Ҷалолов дар рисолаи «Категорияи ҷамъ ва баъзе масъалаҳои забони ҳозираи тоҷик» оид ба масъалаи исмҳои ҷомеъ таҳлили амиқтареро ба анҷом расонида, менависад: «Дар забони тоҷикӣ предметҳои ғун мавҷуданд, ки онҳо дорои шакли морфологӣ ҷамъ нестанд. Ин гуна калимаҳо ҷамъбасти коллективӣ ва ё ғунии инсонҳо, ҷонварон ва предметҳоро ифода меkunанд, бинобар ин шакли муфради чунин предметҳо аксар дорои маънии ғунӣ мебошанд» [106, 59], «агар семантикаи баъзе калимаҳои ғун зоҳиран маълум нашавад, дар ибора ва ҷумла равшан мегардад» [106, 59].

Забоншинос Ш. Рустамов дар тадқиқоти худ «Исм» (қисмати III ин рисола— Ё.М.) то ҷойе афкори мавҷударо оид ба исмҳои ҷомеъ ҷамъбаст намуда менависад: «Исми ҷомеъ дар шакли танҳо маънии бисёриро ифода мекунад» [82, 54]. Аз ҷумла, забоншинос дар хусуси баъзе шаклҳои ҷамъи арабие, ки дар забони тоҷикӣ мавҷеъ доранд, менависад: «Баъзе шаклҳои ҷамъи арабӣ бо суффикси -от/-ёт дар забони тоҷикӣ ҳамчун исми ҷомеъ зоҳир мешаванд» [82, 55]. Афкори Ш. Рустамов оид ба вижагиҳои исмҳои ҷомеъ дар «ГЗАХТ», ки боби «Исм» ба қалами ӯ тааллуқ дорад, дарҷ ёфтааст [38, ҷ. 1, 92].

Муҳаққиқи дигар М. Н. Абдуллоева категорияи шумораи забонҳои русию тоҷикиро дар асоси усули муқоиса ба риштаи таҳқиқ кашида, рисолаи «Категория числа в русском и таджикском языках»-ро таълиф намудааст. Бино ба назари муаллиф дар забонҳои русию тоҷикӣ гурӯҳи исмҳои шаклан танҳою аз лиҳози маънӣ ҷамъро исмҳои ҷомеъ ташкил менамоянд ва мавзуи исмҳои ҷомеъ дар илми забоншиносии рус ба таври бояду шояд мавриди омӯзиш қарор гирифтааст [114, 22].

Забоншинос бар он назар аст, ки исмҳои ҷомеъ дар ҳар ду забон дорои маънии ягонаанд, яъне шумори зиёди предметҳои ҳамчинсро ифода менамоянд [114, 23].

Солҳои 50-уми асри XX забоншиносони тоҷик ба масъалаи забон ва услуби нависандагони адабиёти ин сада таваҷҷуҳ зоҳир намуда, дар ин самт пажӯҳишҳои арзишмандро рӯйи кор оварданд. Дар бобати таҳқиқи забони асари бадеӣ дар идомаи хизмати устод С. Айнӣ забоншиносон Н. Маъсумӣ [62; 64], Р. Гаффоров [41], Х. Ҳусейнов [105] ва Б. Камолиддинов [56] низ нақши назаррас гузоштаанд. Аҳли таҳқиқ зимни баррасии хусусиятҳои сарфӣи ҳиссаҳои нутқ дар хусуси вижагиҳои услубии исмҳои ҷомеъ низ ибрази назар намудаанд. Н. Маъсумӣ зимни шинохти забон ва услуби «Марги судхӯр»-и устод С. Айнӣ роҷеъ ба ҷамъбандии арабӣ ба чунин бардошт мерасад, ки дар забони ҳозираи адабӣ шаклҳои ҷамъи арабӣ ҳамчун исмҳои танҳо ва ҷомеъ ба ҳисоб гирифта мешаванд ва вожаи *деҳот* ба мисли *боғот* дар асари С. Айнӣ низ ба маънии ҷомеъ оварда шудааст [64, 227-228]. Ҳамин муҳаққиқ дар рисолаи «Забон ва услуби Аҳмади

Дониш» низ исмҳои ҷомеъро дар қатори исмҳои ҷамъ гузошта, менависад, ки А. Дониш ҷамъбандии исмҳоро бо се роҳ ифода менамояд: «а) ба воситаи суффикси ҷамъсозии тоҷикӣ, б) бо роҳи ҷамъсозии арабӣ ва в) ба воситаи исмҳои ҷомеъ» [62, 16].

Р. Ғаффоров дар «Забон ва услуби Раҳим Ҷалил» муҳимтарин хусусиятҳои грамматикӣ ҳиссаҳои нутқро мавриди тадқиқ қарор дода, баъзе паҳлуҳои исмҳои ҷомеъро низ баррасӣ намудааст. Агар забоншинос Ш. Ниёзӣ пасвандҳои «-сор, -бор, -зор»-ро пасвандҳои исмҳои ҷомеъ номида бошад, Р. Ғаффоров танҳо пасванди «-зор»-ро ба ин гурӯҳ шомил кардааст: «Суффикси «-зор», чунонки маълум аст, маҳалли бисёр ва фаровонии предметҳоро ифода менамояд. Ин маъно бештар ба ғунии предмет алоқаманд буда, шумораи ҷамъи он бо суффикси «-он» ва «-ҳо» ифода мешавад» [41, 113].

Ҳамин тавр, баррасии вижагиҳои исмҳои ҷомеъ дар як қатор мақолаҳои илмӣ низ тақмил ёфтааст. Дар ин росто пажӯҳишҳои олимони М. Муҳаммадиев [67], А. Афсаҳзод [28], Ҷ. Аҳмадова [29], С. Ҳалимов [95], Е. К. Молчанова [131], А. Давронов [44], Г. Зарифхонова [125], Ш. Музаффарова [66]-ро метавон ном бурд, ки баъзе аз вижагиҳои исмҳои ҷомеъро матраҳ намудаанд.

Дар пажӯҳиши қисматҳои гуногуни забони тоҷикӣ нақши забоншиносони хориҷӣ низ назаррас аст. Дар ин росто муаллифи «Грамматика персидского языка» Н. Березин зери унвони исми касрат (اسم الكثرة) дар хусуси ташаккули исмҳои ҷомеъ ишора намуда, пасвандҳои «-зор» ва «-бор»-ро ифодагари маънии макон ва фаровонӣ донистааст. Муҳаққиқи истилоҳи ҷомеъро ба қор набурда бошад ҳам, манзур аз маънии фаровонӣ дар вожаҳои *лолазор* ва *рӯдбор* мафҳуми ҷомеъ аст [118, 120].

Муҳаққиқи дигар Ю. А. Рубинчик дар боби «Категорияи грамматикӣ исм»-и рисолаи хеш дар хусуси шумораи ҷамъи исмҳо мулоҳизаронӣ намуда, роҷеъ ба исмҳои ҷомеъ низ ишора намудааст. Бино ба назари пажӯҳишгар, ҷамъбандии арабӣ дар забони тоҷикӣ ифодагари маънии ҷомеъ аст: «Дар мавриди дигар шумораи ҷамъ маҷмуи ашёҳои алоҳидаро, ба монанди исмҳои

шумориданашаванда ифода намекунад, балки ба мафҳуми ҷомеъ ишора мекунад. Масалан, муборизот, масолеҳ» [141, 51].

Аз зикри чанд нуктаи ғавқ мусаллам мегардад, ки баъзе вижагиҳои исмҳои ҷомеъ мавриди баррасии амиқ қарор нагирифтаву омӯзиши он пурраю ҳамаҷониба ба роҳ монда нашудааст. Вижагиҳои махсуси луғавию грамматикӣ исмҳои ҷомеъ тақозо менамояд, ки онҳо ҳамчун гурӯҳи махсуси исм ба ҳисоб гирифта шаванд ва мавриди омӯзиши густурда қарор гиранд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти мазкур дар доираи талаботи асосии барномаҳои давлатӣ, концепсияҳои миллӣ ва нақшаҳои стратегӣ, ба монанди «Барномаҳои рушди забони давлатии ҚТ барои солҳои 2020-2030» (аз 28. 11. 2020, таҳти № 647) ва барномаи илмӣ кафедраи умумидонишгоҳии забони тоҷикӣ Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров», ки «Масъалаҳои омӯзиши забони адабии тоҷикӣ, забоншиносии муқоисавӣ, имло, истилоҳшиносӣ, матншиносӣ ва шарҳу тавзеҳи осори адабӣ» унвон дорад, таълиф гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Ҳадафи мо, пеш аз ҳама, ба риштаи таҳқиқ кашидани вижагиҳои луғавию грамматикӣ исмҳои ҷомеъ буда, анҷом додани пажӯҳиши ҳамаҷониба дар хусуси ин гурӯҳи исмҳо маҳсуб мешавад. Дар ин замина мақсад гузошта шуд, ки хусусиятҳои маъноӣ, сохториву наҳвӣ ва мавқеи истифодаи исмҳои ҷомеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ нишон дода шавад. Ҳамзамон ҳини омӯзиш асли онҳоро аз ҷиҳати баромади забонӣ муайян намуда, ифодаи маъноӣ ва дараҷаи қурбурди исмҳои ҷомеи аслию иқтибосӣ дар асоси муқоиса баррасӣ шаванд.

Вазифаҳои таҳқиқот:

- муайян намудани дараҷаи омӯзиши исмҳои ҷомеъ дар забоншиносии тоҷик;
- таснифи исмҳои ҷомеъ аз ҷиҳати ифодаи маъно ва шарҳу тавзеҳи онҳо дар заминаи луғатномаҳои муътабари гузаштаю имрӯза;
- дар захираи луғавии забони тоҷикӣ нишон додани мавқеи исмҳои ҷомеи

аслӣ ва иқтибосӣ;

– баррасии роҳҳо ва сарчашмаи ташаккули ин гурӯҳи исмҳо дар забони тоҷикӣ;

– маълум намудани нақши пасвандҳо дар бунёди исмҳои ҷомеи сохта;

– тавзеҳи исмҳои ҷомеи мураккаби пайваст ва тобеъ;

– возеҳ намудани муносибати исмҳои ҷамъ ва ҷомеъ дар забони тоҷикӣ;

– шарҳи истифодаи исмҳои ҷомеъ ва муносибати хабар бо мубтадо.

Объекти таҳқиқот. Исмҳои ҷомеъ дар заминаи маводди фактологӣ забони осори классикӣ ва адабиёти муосири тоҷик (аз насри устод С. Айнӣ то намояндагони адабиёти давраи Истиқлол) таҳқиқ шудааст.

Мавзӯи таҳқиқот. Диссертатсия масъалаҳои назариявӣ ва вижагиҳои луғавию грамматикӣ исмҳои ҷомеъро дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ дар асоси маводди забони осори адабиёти классикӣ ва муосири тоҷик фаро мегирад.

Асосҳои назариявӣ таҳқиқотро тадқиқоти олимону забоншиносони ватаниву хориҷӣ ба мисли Ш. Ниёзӣ [70], Л. Бузургзода ва Б. Ниёзмуҳаммадов [33], Н. Березин [118], Ю. А. Рубинчик [141], Е. К. Молчанова [131], В. С. Расторгуева [137], О. Ҷалолов [106], Ш. Рустамов [82], Р. Ғаффоров [41], М. Муҳаммадиев [67], Ҷ. Аҳмадова [29], С. Ҳалимов, К. Шукурова [95; 96], М. Н. Абдуллоева [114], А. Афсаҳзод [28], О. Қосимов [127] ва дигарон ташкил медиҳад.

Навгони илмӣ таҳқиқот. Таҳқиқи хусусиятҳои исмҳои ҷомеъ дар забони тоҷикӣ бори аввал мавриди пажӯҳиши густурда қарор гирифта, дар ин самт исмҳои ҷомеъ аз ҷиҳати гуногуни забонӣ – хусусиятҳои маъноӣ луғавӣ, сохторӣ, баромади забонӣ, сарфию наҳвӣ ва таҳлили этимологӣ омӯзишу баррасӣ гардидаанд. Дар заминаи таҳлили таркиби морфологӣ калима нақши ҷае аз пасвандҳои калимасоз дар ташаккули исмҳои ҷомеъ муайян шудааст.

Сарчашмаи маълумотро маводди забонӣ ҷамъоварда аз осори насрии намояндагони адабиёти пурғановати муосири тоҷик, ба монанди «Ёддоштҳо» ва очерки таърихӣ сардафтарӣ адабиёти муосири тоҷик С. Айнӣ, роману повестҳои нависандагони соҳибмактаб Ҷ. Иқромӣ, С. Улуғзода, Ф. Ниёзӣ, Ф. Муҳаммадиев,

Р. Ҷалил, Ў. Кӯҳзод, С. Турсун ва осори адибони маъруфи имрӯз А. Самад, М. Солеҳ, Баҳманёр ва Гулрухсор ташкил намуда, ба риштаи таҳлил кашида шудаанд.

Бино ба сабаби солҳои гуногуни нашри сарчашмаҳо маводди фактологӣ бо қоидаҳои ҳозираи имлои забони тоҷикӣ, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз 30-юми июни соли 2021, №268 ба тасвиб расидааст, мувофиқ гардонида шудааст.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Муайян карда шудааст, ки исмҳои чомеъ як гурӯҳи алоҳидаи луғавӣ-грамматикӣ исм буда, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ қабатҳои гуногуни маъноиро ташкил менамоянд. Онҳо ифодагари исмҳои шахсу ғайришахс буда, теъдоди зиёдашон ба гурӯҳи вожаҳои сермаъно ва серистеъмол мансубанд.

2. Собит шудааст, ки исмҳои чомеъ аз ҷиҳати мансубияти забонӣ гуногунанд ва дар захираи луғавии забони тоҷикӣ ба гурӯҳҳои исмҳои чомеи аслӣ, иқтибосии арабӣ, туркӣ-муғулӣ ва русию аврупоӣ тасниф мешаванд.

Исмҳои чомеи аслӣ гардиши таърихӣ қадима дошта, имрӯз дар забони тоҷикӣ аз забонҳои форсии бостон ва миёна боқӣ мондаанд.

3. Асоснок карда шудааст, ки ин гурӯҳи исмҳо аз лиҳози шаклу таркиб ба ду навъ чудо мешаванд. Гурӯҳи аввал маънии чомеъро аз ҷиҳати лексикӣ бидуни аломати грамматикӣ ифода мекунанд (мардум, халқ, рама, пода ва ғ.), дар гурӯҳи дуюм ин маъно тавассути пасвандҳои калимасоз зухур менамояд (хонавода, хонадон, санглох, даста ва ғ.).

Дар забони тоҷикӣ исмҳои чомеъ бо усулҳои сарфӣ ва наҳвию сарфии калимасозӣ ташаккул ёфтаанд. Дар имконоти калимасозии гурӯҳе аз пасвандҳои исмсоз ифодаи маънии чомеъ низ дида мешавад ва маҳз тавассути онҳо исмҳои чомеи сохта таркиб ёфтаанд.

4. Муқаррар карда шудааст, ки исмҳои чомеъ як қисми ҷаъоли захираи луғавии забони тоҷикӣ маҳсуб ёфта, дар таркиби ҷумлаҳо ҳамчун мубтадо мавқеи вежа доранд. Хабар бо мубтадои бо исмҳои чомеъ ифодаёфта дар аксар маврид мувофиқати шаклӣ ва маъноӣ дорад. Дар мавриди ба вазифаи мубтадо омадани

исмҳои чомеи ифодагари шахс хабари ҷумла дар ду шакл: танҳо ва ҷамъ ифода меёбад. Бо мубтадои исмҳои чомеи ғайришахс хабари ҷумла дар шакли танҳо сурат мегирад.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот дар он аст, ки то кунун дар забоншиносии тоҷик хусусиятҳои умдаи исмҳои чомеъ ва ҷамъ ҳамаҷониба таҳқиқ нагардидааст. Аз ин рӯ, омӯзишу баррасии ин масъала нишон медиҳад, ки исмҳои чомеъ дар захираи луғавии забони тоҷикӣ шумори зиёдро ташкил намуда, қабатҳои гуногуни маъноиро ифода менамоянд. Дар заминаи ин таҳқиқ метавон маълум кард, ки исмҳои чомеъ ва ҷамъ тарзҳои гуногуни ифода дошта, аз ҳам тафовути шакливу маъноӣ доранд.

Натиҷаҳои пажӯҳиши илмӣ – таҳлили маъноиву сохторӣ ва этимологии онҳо дар заминаи маводди ҷамъоварда метавонад барои омӯзиши ин гурӯҳи исмҳо дар забоншиносӣ мусоидат намояд. Дар асоси маводди диссертатсия метавон луғати мухтасари исмҳои чомеъро мураттаб намуд.

Дарачаи этимоднокии натиҷаҳои таҳқиқотро бардоштҳои аз пажӯҳиш бадастомада, маводди забонии таҳлилшуда ва ҳулосаҳои диссертант дар заминаи сарчашмаҳои муътамади ватаниву хориҷӣ таҳқиқшуда собит менамояд. Инчунин муҳтавои асосии диссертатсия дар шакли мақолаҳои илмӣ дар маҷаллаҳо ва маҷмуаҳои илмӣ ба нашр расидаанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯи тадқиқи диссертатсионӣ – «Исмҳои чомеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ (таҳлили луғавию грамматикӣ)» ба шиносномаи ихтисоси илмӣ 6.2. Филология (6.2.1. Забони тоҷикӣ) мувофиқат менамояд.

Саҳми шахсии доктараи дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Дар самти таҳқиқ исмҳои чомеъро дар забоншиносии тоҷик бори аввал дар асоси манобеи илмӣ, фарҳангномаҳои тафсирий ва маводди забонӣ аз осори адибон мавриди омӯзиш қарор дода, ҷиҳати маъноӣ, пайдоиш ва шаклгирии онҳо мавриди баррасии ҳамаҷониба қарор гирифтааст.

Тасвир ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Бахшҳои диссертатсияи мазкур қисм ба қисм дар шакли гузоришу мақолаҳои илмӣ дар ҷаласа ва семинарҳои назди кафедраи умумидонишгоҳии забони тоҷикии Муассисаи

давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» мавриди муҳокима қарор гирифтааст. Аз рӯйи мавзӯи диссертатсия дар конференсҳои сатҳи байналмилалӣ «Ҳамкории Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Федератсияи Русия дар шароити нави сиёсати ҷаҳонӣ» (Хучанд, 31-уми майи соли 2016), «Ҳамкории иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва фарҳангии Тоҷикистону Ўзбекистон: таърих ва замони муосир» (Хучанд, 21-22-юми июни соли 2019), конференси илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ «Пешвои миллат ва масъалаҳои рушди забони тоҷикӣ» (Хучанд, 21-уми февралӣ соли 2026) ва конференсҳои илмӣ анъанавӣ ҳаёти олимону устодони Донишгоҳ (солҳои 2011-2026-ум) гузориш карда шуд.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи забони тоҷикӣ МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» дар таърихи 28-уми майи соли 2026-ум (протоколи №10-ум) муҳокима гардида, ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Натиҷаҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ дар 15 мақола: 5 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи Олии аттестатсионӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 10 мақола дар маҷмуаю маҷаллаҳои илмӣ дигар интишор ёфтаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз феҳристи ихтисораҳо, муқаддима, се боб, фаслҳову зерфаслҳо, хулоса, феҳристи осори таҳқиқӣ ва интишороти муаллиф иборат буда, маҷмуан 188 саҳифаи ҷопи компютериро дар бар мегирад.

БОБИ 1

ИСМҲОИ ҶОМЕЪ АЗ ҶИҲАТИ ИФОДАИ МАЪНО

1.1. Матолиби муқаддамотӣ

Дар забони тоҷикӣ ҳар як ҳиссаи нутқро калимаҳое ташкил медиҳанд, ки маънои умумии лексикӣ доранд. Исм ҳамчун ҳиссаи нутқ номи ашёро мефаҳмонад ва ба гурӯҳи луғавӣ-грамматикии исмҳои шахсу ғайришахс, ҷондору бечон, хосу чинс, моддию маънӣ ва исмҳои ҷомеъ ҷудо мешавад.

Вожаи *ҷомеъ* арабиасл буда, маънои луғавиаш ҷамъкунанда, фароҳамоваранда, якҷоякунанда мебошад, ки дар забоншиносӣ чун истилоҳ гурӯҳи муайяни исмҳоро ифода менамояд. Исмҳои ҷомеъ дар шакли танҳо маънии бисёриро ифода менамоянд ва шакли махсуси морфологии ҷамъро надоранд. Онҳо аз рӯйи маъно ифодагари маҷмуи воҳидҳои ҳамчинс ва аз ҳам ҷудонашавандаанд. Исмҳои ҷомеъ дар «Луғати терминҳои забоншиносӣ» чунин шарҳ ёфтааст: «Исмҳое, ки шаклан танҳою мазмунан ҷамъ буда, шахс ё предметҳои якхелаи зиёдро ифода менамоянд, вале миқдори онҳоро муайян кардан мумкин нест: халқ, мардум, гурӯҳ, села» [161, 95]. Аз ҷониби мураттибони «Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ» ин гурӯҳи исмҳо «калимаҳое мебошанд, ки маҷмуи (гурӯҳи) предметҳои ҳамчинси якхеларо ҳамчун воҳиди тақсимопазир мефаҳмонанд: башарият, халқ, қавм, мардум, гала, рама, села» [154, 144] тавзеҳ ёфтаанд. Бино ба қайди онҳо, исмҳои ҷомеъ дар мавриди гирифтани пасвандҳои ҷамъбандӣ ҷамъи гурӯҳҳои алоҳидаи ашёи ҳамчинсро ифода менамоянд.

Вожаи ғун (ҷамъшуда, гирдомада) ва ҷомеъ (ҷамъкунанда, фароҳамоваранда) аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздиканд. Аз ин рӯ, забоншинос О. Ҷалолов бар ивази истилоҳи *исмҳои ҷомеъ* пурра *предметҳои ғунро* корбаст намуда, истилоҳи тозаро пешниҳод намудааст, вале баъдан ин истилоҳ мустаъмал ва забонзад нагардид.

Дар забони адабии тоҷикӣ исмҳои ҷомеъ дорои аломатҳои хоси морфологӣ буда, аз ҷиҳати шаклу таркиб ду гурӯҳро ташкил менамоянд. Дар гурӯҳи аввали ин исмҳо маънои ҷомеъ ҷузъи семантикии онҳо буда, маҷмуи одамон ё ашёи

якхелаи шумориданашавандаро дар шакли танҳо ифода менамоянд (мардум, халқ, рама ва ғ.) ва дар гурӯҳи дуҷум маънии ҷомеъ тавассути пасвандҳои калимасоз ифода меёбанд. Дар ин сурат барои ташаккули исмҳои ҷомеъ нақши чанде аз пасвандҳои калимасоз назаррас аст (гулзор, санглох, хонавода, даста ва ғ.).

Исмҳои ҷомеъро дар забони форсии муосир исми ҷамъ номидаанд. М. Ҷ. Шариат дар «Дастури забони форсӣ» исмҳои ҷомеъро ба гурӯҳи исми муфрад мансуб дониста, исми муфрадро, дар навбати худ, ба ду гурӯҳ тасниф намудааст. Гурӯҳи дуҷуми исми муфрадро исми ҷамъ (ҷомеъ – Ё.М.) номида, ба таври зайл шарҳ додааст: «Исме, ки зоҳиран муфрад бошад, яъне аломати ҷамъ надошта бошад, вале ботинан наметавон онро бар як фард итлоқ кард, балки ба беш аз як фард гуфта шавад ва онро дар истилоҳи дастури забон исми ҷамъ гӯянд: лашкар, гала, иҷтимоъ» [151, 197]. Муҳаққиқ М. Муин низ дар хусуси исмҳои ҷомеъ чунин андеша рондааст: «Исми ҷамъ он аст, ки дар сурат муфрад ва дар маънӣ ҷамъ бошад ва бар гурӯҳ далолат кунад, чун: даста, анбӯх, гала, сипоҳ, рама» [148, 191].

Забоншиносони рус ба омӯзиши исмҳои ҷомеъ ҳамчун гурӯҳи луғавӣ-грамматикӣ исмҳо хеле барвақт тавачҷуҳ зоҳир намуда, зимни таҳқиқи хусусиятҳои умдаи исм – категорияи грамматикӣ, вижагиҳои маъноиву луғавӣ ва сохтории он ин гурӯҳи исмҳоро низ мавриди баррасӣ қарор дода, дар заминаи сарчашмаҳо ва маводди фактологӣ дар хусуси вижигиҳо ва мавқеи исмҳои ҷомеъ дар забони қадиму муосири русӣ натиҷагирӣ намудаанд. Аҳли таҳқиқ дар пажӯҳиши хеш масоиле чун аломатҳои грамматикӣ исмҳои ҷомеъ [121], ҷиҳатҳои маъноӣ ва пайдоиши онҳо дар забонҳои словянӣ [124; 134], умумият ва тафовути исмҳои ҷомеъ ва ҷамъ, [122], роҳҳои ташаккули ин гурӯҳи исмҳо [146], истифодаи онҳо дар осори забони русии қадим [133], таснифоти маъноӣ ва нақши пасвандҳо дар шаклгирии онҳо [145], муайян намудани хусусият ва мавқеи онҳо дар забонҳои русӣ, англисӣ ва олмонӣ [126; 147]-ро ҳаллу фасл намудаанд.

Дар захираи луғати забони тоҷикӣ исмҳои ҷомеъ гурӯҳи махсуси луғавӣ-грамматикиро ташкил намуда, аз ҷиҳати ифодаи маъно, хусусияти услубӣ, баромади забонӣ ва доираи истифода якгун нестанд. Аз ин нуқтаи назар, исмҳои

чомеъро аз лиҳози ифодаи маъно ба гурӯҳҳои зер тасниф намудан ба мақсад мувофиқ аст:

1.2. Исмҳои чомеи ифодагари мафҳуми гурӯҳи одамон

Исмҳои чомеи ифодакунандаи гурӯҳи одамон бо вижагиҳои худ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ як қабати маъноиро ташкил менамоянд. Ин гурӯҳи исмҳои чомеъ анбуҳи мардум, чамъиятро ифода мекунад. Маводди чамъовардаи мо нишон медиҳад, ки ҳиссаи калони исмҳои чомеъ ифодагари ҳамин маънӣ буда, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ фаровон ба кор мераванд.

Яке аз чунин исмҳои чомеъ воҳиди луғавии **мардум** (مردم) буда, дар захираи луғавии забони тоҷикӣ ба қатори калимаҳои серистеъмол ва сермаъно мансуб аст. Дар «ФЗТ» ду вожаи ҳамгуни **мардум** сабт шудааст: «I 1) одамон, касон; 2) як одам, як шахси дорои хислатҳои неки инсонӣ; 3) маҷ. мард, шавҳар, II мардумак, гавҳарак» [158, ҷ. 1, 641]. Бино ба шарҳи мураттибони «ФТЗТ», вожаи **мардум** ифодагари маъноҳои чомеи 1) одамон, одами бисёр, халқ; 2) бошандагони ҷое, аҳолии маҳалле; 3) одамони бегона, дигарон буда, маънии гавҳараки чашмро (мардум II) воҳиди луғавии **мардумак** ифода намудааст [159, ҷ. 1, 796]. Унсuri луғавии мавриди назар дар луғатномаҳои муътабари гузаштаю имрӯза ба таври зерин маънидод шудааст. Аз ҷумла, луғатнигор Ромпурӣ ҳини шарҳи вожа менависад, ки «**мардум** ба маънии як одамӣ ва бисёр одамиён, чаро ки ин лафзро ба маънии муфрад ва чамъ ҳар ду истеъмол кунанд ва сиёҳии чашм, ки маҳалли басар аст ва **мардумак** тасғири он аст» [156, ҷ. 2, 252]. Дар «БК» тарзи дигари шарҳи **мардум** пешниҳод шуда, зимни он дар мадди аввал ифодаи маънии танҳо гузошта шудааст: «Мардум як шахси воҳидро гӯянд аз одамӣ ва тарҷумаи инсон аст ва **мардумон** чамъи он аст ва **мардумак** тасғири он» [169, ҷ. 4, 1985]. Тибқи иттилои Деҳхудо, низ вожаи **мардум** маънии муфрад ва чомеъро ифода намудааст: одамӣ, инс, инсон, башар, халқ ва нос [170, ҷ. 13, 20637].

Тавре ки аз ташреҳи сарчашмаҳо маълум гардид, **мардум** дар баробари маънии чомеъ мафҳуми танҳо, яъне инсон, одамро низ ифода намудааст. Дар ин хусус М. Ҷ. Шариат дар «Дастури забони форсӣ» бо овардани далели «Саги асҳоби Каҳф рӯзе чанд пайи некон гирифт ва мардум шуд» қайд мекунад, ки

мардум дар қадим маънии инсонро меодааст [151, 197]. Аз ин нукта бармеояд, ки **мардум** дар забони муосири форсӣ низ фақат ба маънии чомеъ роиҷ аст. Дар ҳақиқат, маънии муфради **мардум** дар забони осори адабиёти классикии форсу тоҷик ба кор рафтааст, ки дар байти зери Хоқонӣ низ ба мушоҳида расид: Як чаҳон одамӣ ҳамебинам, /Мардуме дар миён намеёбам [158, ҷ. 1, 641]. Аз баррасии маводди забонӣ маълум гардид, ки доираи маъноии **мардум** торафт маҳдуд гардида, имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ фақат ба маънои якум (одамон, касон, башар), яъне ҳамчун исми чомеъ роиҷ гардида, ба маъноҳои дигар қариб ба назар нарасид: Зимистон бинокориҳои **мардум** хобида буд, Устоамак, яъне Устохоча дар ҳавлии беруни худ, дар зери айвончае дарсозӣ мекард [1, қ. 1, 57]. Инсон дар назди **мардум** масъулиятманд аст, аз хурдӣ барои ҳар як кораш ҷавобгариро эҳсос мекунад [9, 85]. Вақте ки дар маҷлисҳо баромада суҳан мекунад, **мардум** бо ҳаяҷон ба суҳанаш гӯш меандозанд ва кӯшиш менамоянд, ки гуфтаҳояшро ба ҷо оваранд [23, қ. 2, 222].

Вожаи **халқ** (خلق) низ мутааллиқ ба ҳамин дастаи исмҳои чомеъ буда, дар сарчашмаҳо ду маъниро ифода кардааст: «1) офаридан, ба вучуд овардан; 2) мардум, одамон, тӯдаи одамон, ҷамоат, гурӯҳи одамон» [158, ҷ. 2, 459; 159, ҷ. 2, 436; 157, ҷ. 2, 595]. Муаллифи «ҒЛ» зимни шарҳи калимаи **халқ** офаридан ва офарида, офаридашудагон ва офариниш, андоза кардан ва дурӯғ гуфтанро зикр менамояд [156, ҷ. 1, 311]. Ташреҳи дар фарҳанги М. Муин овардашуда нисбат ба сарчашмаҳои дигар пурра ба назар расид, ки ба гунаи зайл аст: «1) офаридан, ба вучуд овардан; 2) офариниш; 3) офарида, махлуқ; 4) одамӣ, инсон, ҷ. халқон» [172, ҷ. 1, 634]. Мураттиби «Л» бар иловаи маъноҳои «мардумон, офарида, махлуқ, қавм, тоифа, ҷамъият; офариниш, офаридан» «ҳозир ва мавҷуд»-ро низ нишон медиҳад [170, ҷ. 7, 9924].

Маълум гардид, ки дар маънии дуҷуми **халқ** – мардум, одамон ва ҷамъият мафҳуми чомеъият зӯҳур менамояд. Аз баррасии маводди забонӣ бармеояд, ки калимаи мавриди таҳлил дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба ду маъно ба кор рафта бошад ҳам, ба маънои сонӣ, яъне чомеъ бештар роиҷ аст: Акнун ҳама фаҳмида буданд, ки **халқи** башӯришода аз уҳдаи ҳама кор мебарояд [23, қ. 1,

166]. Сарчашмаи диловари сарбоз дар пайванди ногусастании ўст бо диёраш ва *халқаш* [22, 194]. Меҳоханд ба ҳама нишон диҳанд, ки саховатманду дастархондоранд, метавонанд нони худро бо *халқ* ба ҳам бинанд [9, 285] Овози борон ва шиқ-шиқ карда ба рӯйи коғаз давидани қалам ба гӯши ў даромада, ба хоби ў чизҳои аҷоибро *халқ* карда нишон медоданд [11, 316].

Яке аз луғатҳои ифодагари анбуҳи мардум, одамони ба як ҷо ҷамъшуда вожаи *издиҳом* (ازدحام) аст. *Издиҳом* дар «ФЗТ» ду маъноро ифода кардааст: «1) анбуҳӣ, ҷамъомади мардумон дар як ҷо, фароҳам омадани одамон ва ғ. ба таври зич, тӯдаи анбуҳи бетартиб; 2) ҳучум, ҳангомаву ҳучум, ба таври анбуҳ ва бетартиб зер карда омадани анбуҳи халқ» [158, ҷ. 1, 470]. Луғатнигор А. Деххудо зимни тафсир маъниҳои анбуҳӣ кардан, зиҳом; фароҳам омадан; анбуҳ; ҷамъият; кавқабаро зикр менамояд, ки ҳамин тафсир дар манобеи дигари зери назар низ ба мушоҳида мерасад [170, ҷ. 2, 1977; 172, ҷ. 1, 126; 156, ҷ. 1, 52].

Издиҳом дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ яке аз вожаҳои серистеъмол буда, бештар ба маънии анбуҳи мардум, гурӯҳи одамони ба як ҷо ҷамъшуда роиҷ аст: Аз *издиҳом* ғулғулаи шодӣ ва дуою ситоиши волии Хуросон боз баландтар гашт [22, 43]. Соати ҳашт дар пеши дари қозихона *издиҳомӣ* азиме ғун шуд [23, ҷ. 1, 164]. Аз ғалоғулаи *издиҳомӣ* дохилшавандагону мухлисони онҳо, ки аз байнашон базӯр роҳ кушода мерафтам, сарам чарх мезад [22, 103].

Ба ин силсила метавон вожаи *аҳл* (اهل) низ мансуб шуморид, ки дар маънии луғавӣ мафҳуми ҷомеиятро ифода карда метавонад. Тибқи маълумоти фарҳангшиносон *аҳл* калимаи сермаъно буда, дар «ФЗТ» дорои маъноҳои: «1) зан, аёл; 2) халқ, мардум, сокинон, бошандагон; 3) сазовор, лоиқ; кордон, мутахассис; воқиф, боҳабар» [158, ҷ. 1, 118] аст. Мураттибони «ФТЗТ» маънии «тифок, муттафиқ»-ро низ қайд кардаанд [159, ҷ. 1, 104]. Аз шарҳи соҳиби «ҒЛ» низ аён аст, ки бо яке аз маъноҳо *аҳл* исми ҷомеъ буда, маъниҳои «сазovorӣ, унс гирифтани ва катхудо шудани касон ва мардумони хона»-ро ифода мекунад. Дар идома бо таъба ба «Ҳиёбон» қайд шудааст, ки «*аҳл* ба маънии соҳиб ояд ва гоҳе ба маънии соҳибон, муфрад ва ҷамъ ҳарду ояд» [156, ҷ. 1, 102].

Дар луғатномаҳои муътабари А. Деҳхудо ва М. Муин дар хусуси унсури луғавии мавриди таҳлил шарҳи комилтаре оварда шудааст. Чунончи, дар «ФФ» илова бар маъниҳои боло, маънии якум хонавода ва дар «Л» хешованд, касон ва хешони мард, қавм зикр шудааст [170, ҷ. 3, 3662, 172, ҷ. 1, 216]. Бино ба иттилои луғатнигор Х. К. Баранов, **аҳл** мафҳумҳои ҷомеи хешовандон, оила, зан; сокинону бошандагон ва мардумро ифода менамояд [163, 56].

Ташреҳи манобеъ ва маводди забонӣ баёнгари он аст, ки **аҳл** дар давраи нави рушди забони тоҷикӣ ба таври фаровон истифода шуда, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ дар таркиби ибораҳои изофӣ ҳамчун калимаи асосӣ воқеъ гардида, мансуб будани маҷмуи одамонро ба ин ё он гурӯҳ ифода намудааст:

а) мардуми қишлоқ, деҳа, бошандагон, сокинон: **Аҳли** қишлоқ ҳоло дар тараддуи нонушта буд, дудҳое, ки аз мӯрии ҳавлиҳо мебаромаданд, тоб хӯрда-тоб хӯрда дар фазои осмони лочувардӣ пинҳон мешуданд [23, қ. 1, 5];

б) афроди хонавода, зану фарзандон, аъзои оила: Абулқосим баъд аз намози бомдод аз масҷид баргашта, дар ҳавли **аҳли** хонавода ва хизматгоронашро монанди ҳамеша дар чунбучӯли пагоҳонӣ ёфт [22, 7]. Аз як ҷиҳат ин корро густоҳӣ ва беадабӣ ҳисобид, аз ҷиҳати дигар ҳавли ва **аҳли** он барои вай беаҳаммият намуд [9, 80];

в) дарбориён, одамони дарбор: Рӯзи дигар дар поёни саломии пагоҳонии **аҳли** дарбор султон вазирро ба хилват талабида, аз таҳқиқи кори Исфариёнӣ ба Фирдавсӣ пурсон шуд [22, 212];

г) одамони як маҳал ва сарзамин, бошандагон: Охир ин мурдахӯрро беҳуда ҳам **аҳли** маҳалла Шарифшағол намегуфт [23, қ. 2, 15]. **Аҳли** Гулоб аз сари кӯтал гиряи кампири Фазиларо мешунавиданд, як рӯз не, ҳар рӯз [14, 44];

ғ) мардуми як гурӯҳ, даста, табақа: **Аҳли** ин табақа озодон номида мешуд ва асилзодагон ба шумор мерафтанд [22, 5]. **Аҳли** даста аввал ҳам шуда ва баъд аз он нишаста чунонки намоз меҳонда бошанд, ба амир арзи эҳтиром мекунанд [1, қ. 2, 285];

д) мардуми бофаросат, соҳибони фаҳм: Бо **аҳли** фаҳм суҳбат кардан хуш аст, аммо бо худ суҳбат кардан хуштар [8, 70].

Дар чумлаи зер дар таркиби «аҳлу аёл» **аҳл** ифодагари маънии «зан, ҳамсар» аст: Худамон аз талаф шудан ва аз гуреза шудан парвоя надошта бошем ҳам, дар нобуд шудани **аҳлу** аёл тоб овардан душвор аст [2, ҷ. 4, 377].

Вожаи **башар** (بشر) ба ифодаи маънии «мардум, гурӯҳи одамон» мансуби ҳамин идда исмҳои чомеъ буда метавонад. Бино ба навиштаи луғатнигорон, ин воҳиди луғавӣ инсон, одам; мардум, одамизодро ифода менамояд [158, ҷ. 1, 161; 159, ҷ. 1, 165; 172, ҷ. 1, 268]. Соҳиби «ҒЛ» менависад, ки «ба маънии инсон; ва аз ин ҷиҳат инсонро башар гӯянд, ки дида мешавад ва намоён мебошад» [156, ҷ. 1, 134].

Дар тавзеҳи мусаннифи «Луғати арабӣ-тоҷикӣ» низ ҳамин маъниҳо оварда шудааст: мардум, одамӣ ва инсон [157, 156].

Ташреҳи фавқуззикр баёнгари он аст, ки бо вожаи **башар** мафҳуми ҳам чомеъ ва ҳам танҳо ифода мешаванд. А. Деҳхудо дар ин хусус таъкид менамояд, ки маънии воҳид ва чамъ баробар аст [170, ҷ. 4, 4826]: Ин лаҳза вай аз қайди худ раҳой ёфта, гӯё ба мавҷуде табдил ёфта буд, ки дар худ на фақат Доварро, балки ҳамаи инсонҳоро таҷассум меод, дар зарбаҳои қалби худ табиқҳои дили ҳар як фарди **башарро** гӯё эҳсос мекард [9, 189]. Ин ниёзи **башар** аст, орзуи инсон аст [18, 30]. Ҳар як инсон ба зиндагии бениёз ҳақдор аст, агарчи аслан эҳтиёҷ боиси пешравию **башар** аст [9, 165].

Ба ин силсилаи исмҳои чомеъ метавон **миллат** (ملت)-ро шомил кард. Калимаи **миллат** дар забони тоҷикӣ ифодагари беш аз як маънӣ буда, мафҳуми чомеъро низ ифода менамояд. Дар «ФЗТ» се маънии он оварда шудааст: «1) дин, мазҳаб; 2) уммат, мардуми ҳаммазҳаб; 3) халқ» [158, ҷ. 1, 689; 172, ҷ. 2, 1810]. Муаллифи «ҒЛ» низ дар тафсири ин вожа бо таъкид ба сарчашмаҳои қаблӣ се маъниро зикр менамояд: дин, гурӯҳ, кеш ва шариат [156, ҷ. 2, 296]. Луғатнигор А. Деҳхудо дар хусуси вожаи **миллат** шарҳи батафсилро оварда менависад, ки «гурӯҳ ва мардумоне, ки бар як кеш ва оин бошанд, пайравони як дин; ...дастае аз афроди инсонӣ, ки умуман дар як ҳок сукунат ихтиёр карда ва дорои ваҳдати наҷоду забон ва мазҳаб мебошанд, ба тавре ки ин ваҳдат барои он афрод тарзи фикр ва таърихи муштарак бад-он гуна эҷод кунад, ки пайванди ҳамзистӣ байни

онҳо падид оварад» [170, ҷ. 14, 21453]. Ниҳоят, вожаи **миллат** дар як маънӣ исми чомеъ буда, ифодагари гурӯҳи мардуми ҳамзабону ҳаммазҳабу ҳамнаҷод, ки дар як сарзамин умр ба сар мебаранд ва дар забони адабии муосири тоҷикӣ низ ба ҳамин маънӣ маъмул аст: Ба саломатии шумоён, намояндагони **миллати** бузург, олиҳиммати рус барои дӯстии халқҳо!, – илова намуд Пӯлод ва ёрон қадаҳхояшонро бардоштанд [23, қ. 2, 126]. Дар ин ҷо намояндагони чанд **миллат** ҳастанд [23, қ. 1, 114].

Дар забони тоҷикӣ барои ифодаи мафҳуми гурӯҳ ё дастаи одамон вожаи **идда** (عدە) низ дар истифода аст ва аз ин лиҳоз ҷой додани **иддаро** ба ҳамин қатори исмҳои чомеъ мувофиқ донистем. Тибқи маълумоти «ФТЗТ» калимаи **идда** ифодагари маъниҳои «шумор, шумора, теъдод, гурӯҳ, даста, ҷамъа» [159, ҷ. 1, 557] аст.

Мураттиби «ҒЛ» ин унсури луғавиро ба гунаи **иддат** (عدت) оварда, зимни тафсири он ду маънии зеринро қайд менамояд: «гурӯҳ ва шумори муддате, ки дар он муддат зани мутааллақаро бо марди дигар никоҳ ҷоиз набошад ва он се моҳ аст» [156, ҷ. 2, 40].

А. Деҳхудо низ дар луғатномаи хеш шакли **иддатро** (عدە) ба таври зайл ташреҳ додааст: ба маънии идда, гурӯҳ, ҷамъа; шумор; шуморидан; муддати сӯғи зан ба марги шӯй [170, ҷ. 10, 15774].

Вожаи **иддат** то ҷойе маълум гардид, ки дар сарчашмаҳо ду маънии гуногун – гурӯҳ, шумор ва муддати муайянро ифода намудааст, вале дар ин хусус ҳамин нуктаро қайд кардан бамаврид аст, ки дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ барои ифодаи ин ду маънӣ ду воҳиди луғавӣ: **идда** (عدە) – «гурӯҳ, даста, ҷамъа» ва **иддат** (عدت) – «муддати муайяне, яъне чор моҳу даҳ рӯз, ки зани талоқшуда ё шавҳармурда аз нав шавҳар карда наметавонад» [158, ҷ. 1, 468; 159, ҷ. 1, 557] ба қайд гирифта шудааст. Дар забони адабии тоҷикӣ **идда** ва **иддат** мувозӣ набуда, балки воҳидҳои алоҳидаи забонианд, ки мафҳумҳои гуногунро ифода менамоянд ва манзур аз исми чомеъ **идда** аст: – Ҳочат набуд, – гуфт Фирдавсӣ, – мехостам ашъори маро ҳаммеҳанони ман, ки ҳама ғайр аз як **идда** олимону фозилон арабӣ

намедонанд, бихонанд ва бифаҳманд [22, 146]. Саворони зирехпӯш ва *иддаи* бештаре сарбози сабук дар камин нишаста буданд [8, 130].

Луғати *аном* (انام) низ маънии «мардум, халқ ва махлуқ»-ро дорад [158, ҷ. 1, 77; 159, ҷ. 1, 72]. Дар ташреҳи «ҒЛ» омада, ки «*аном* ба маънии махлуқот аз ҷинс ва инс ва *оном* (билмадд) низ омада ва *аним* ҳам навиштаанд» [156, ҷ. 1, 96]. Мураттиби «Л» низ вожаи мавриди назарро халқ, махлуқот; офарида, офаридагон тафсир намуда, дар хусуси исми ҷомеъ будани он зикр менамояд, ки «ин вожаро воҳид набошад аз луғати худ» [170, ҷ. 3, 3425].

Таҳлили маводди забонӣ нишон медиҳад, ки *аном* дар осори хаттии то садаи XIX таълифшуда роиҷ буда, баъдан мавқеи корбасташ маҳдуд гардидааст ва имрӯз дар забони адабӣ дар радифи вожаҳои ғайрифавол ва ё куҳнашуда қарор дорад: Манофеъ ва мазарри хунаро ва фазоил, ки мобайни *аном* мутадовил аст ва ғайридаву зарари касбҳо ва пешаҳо ва самарои давлату нақбатро ба шумо машруҳ мегӯем, то дастуруламали шумо бошад [10, к. 2, 26].

Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ якҷанд исми ҷомеи ифодакунандаи мафҳуми гурӯҳи одамони одӣ, табақаи миёнҳол ё маҷозан мардуми нодону камсавод ба назар расид, ки имрӯз барои ифодаи айнӣ як мафҳум интишор ёфтаанд. Ин маъниро дар мисоли воҳидҳои луғавии зер дидан мумкин аст.

Ом//омм (عام) вожаи сермаъно буда, дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ду калимаи ҳамгуни *ом* ба қайд гирифта шудааст. *Ом* дар маънии аввал мафҳуми ҷомеи мардум, авом, омӣ; тӯдаи мардум, омма, халқро ва дар маънии сонӣ солро баён кардааст [158, ҷ. 1, 914; 159, ҷ. 2, 27]. Айнӣ ҳамин тавзеҳ дар луғатномаҳои дигар низ ба ҷашм расид: ба маънии сол ва ҳамаро фарорасанда ва зидди хос [156, ҷ. 2, 36], сол; авом ва ҳамагон, ҳамагонӣ, тамоми мардум [170, ҷ. 10, 15673]. Тибқи маълумоти «Л» маънии нодон, дар тадовул мардуми авом, яъне мардуми ҷоҳил ва нодонро низ ифода менамудааст.

Воҳиди луғавии *ом(м)* ба гунаи *омма* низ маълум аст, ки ифодагари ҳамин маънӣ аст: мардуми одӣ, мардум [158, ҷ. 1, 917], 1) мардум, тӯдаи мардум, умуми мардум; 2) *мач.* мардуми бесавод [159, ҷ. 2, 28], 1) ҳама ҳамагон; 2) умуми мардум [172, ҷ. 1, 1047], мардуми одӣ [156, ҷ. 2, 81; 163, 688-689]. Воҳидҳои луғавии

авомуннос – гурӯҳи одамон, тӯдаи мардумон, мардуми омма, халқи омма [158, ч. 1, 34], *авсатуннос* – мардуми миёнҳол, табақаи мардуми миёнҳол [158, ч. 1, 36], *омуннос* – авом, мардуми оддӣ [158, ч. 1, 918], *охудуннос* – одамони одӣ, авом [158, ч. 1, 950], ки аз забони арабӣ ҳамчун мураккабот иқтибос шудаанд (ин масъала дар боби сеюми рисола баррасӣ мегардад), низ ифодакунандаи ҳамин маънианд.

Дар хусуси корбасти калимаи *ом(м)* ҳаминро қайд кардан бамаврид аст, ки он дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба маънии ҷомеъ роиҷ буда, барои ифодаи мафҳуми сол ба назар нарасид: Ним қарн аз ин пеш, – нотиқӣ мекард ӯ, – подшоҳи ислом Нӯҳ ибни Насри Сомонӣ дар саросари кишвар қарматиёнро қатли *ом* намуд... [22, 37]. Баъзе қиссаҳои ӯ акнун дар байни *хосу ом* ва алаҳхусус толибилмон ошкоро қироат карда мешавад» [22, 19]. Ин мурочиати ӯ барои вакилони бек ҳам, барои *омма* ҳам аз ғайри чашмдошт буд [21, 280]. ...ба *оммаи* меҳмонон нони хонагӣ медода бошанд, ба ман кулчаи ширмоли дубеза меоварданд [1, қ. 2, 317].

Яке аз исмҳои ҷомеи мутааллиқ ба ҳамин гурӯҳ вожаи *тоифа* (طيفة) аст, ки ифодагари маънои гурӯҳ ва даста мебошад. Тибқи маълумоти «ҒЛ», *тоифа* ба маънои гурӯҳи мардум ва поре аз чизе омадааст [156, ч. 2, 21]. Зикри ҳамин ду маънӣ низ дар «Л» ва «ФФ» ба таври комил дарҷ ёфтааст: «Пора, поре аз чизе; гурӯҳе аз ҳар чизе, гурӯҳи мардум, гурӯҳ, даста, ҷамоат; онон, ки дар роҳи дин яке буда ва аз дигарон мумтозанд» [170, ч. 10, 15374; 172, ч. 1, 1018]. Дар «ФЗТ» ва «ФТЗТ» фақат ба маънии ҷомеият – қабила, қавм, гурӯҳ, тӯдае аз мардум [158, ч. 2, 371], гурӯҳе аз мардум; қабила [159, ч. 2, 360] нишон дода шудааст, ки дар давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ низ ба ҳамин маънӣ маъмул аст. Ба андешаи мо, шояд маъноҳои дигари вомвожаи арабии *тоифа* (поре аз чизе) дар забони ҳуди арабӣ роиҷ буда, ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ қабул ва корбаст нашудаанд.

Аз таҳлили чанде аз ин мисолҳо бармеояд, ки вожаи мавриди назар дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба маъноҳои зерин ба кор рафтааст:

а) гурӯҳ: Ин **тоифа** ба худ аминанд, ки аз он, чӣ мо – одамони одӣ мебинему идрок мекунем, бештар медонанд ва дақиқтар менигаранд [9, 165]. Ин зани хушфеъл, бачадӯст, афсонагӯйро, ки ду-се **тоифаи** бачагони гузар медонистанду хурмат мекарданд, Пӯлод ҳам дӯст медошт [23, қ. 2, 16]; б) қавм: ... мардуми деҳаи онҳо худро ба ду **тоифа** – хоҷахову табармусулмонҳо ҷудо мекарданд ва аз ин сабаб ба ҳам дуруст намепухтанд [20, 44]; в) даста: Қасидаи ман, албатта, рӯдакивор ё унсуривор набуд, вале аз як **тоифа** қасидаҳое, ки манзури назари султон ва сазовори силаву ато мешуданд, бадтар набуд... [22, 282]. Дар деҳа парвои одаму олам надоштам, дар назарам ҷавонон асосан, ду **тоифа** буданд: хушрӯ ва беzeb [9, 49].

Таҳлилу баррасии ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ нишон дод, ки аксари онҳо вожаҳои сермаъно ва серистеъмоланд. Бархе аз ин исмҳои ҷомеъ сайри таърихӣ қадима дошта, имрӯз дар забони тоҷикӣ бо вижагиҳои хос пойдор мондаанд.

1.3. Исмҳои ҷомеи ифодагари мафҳуми хонавода ва хешу ақрабо

Таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз қабатҳои гуногуни луғавию маъноӣ иборат буда, исмҳои ҷомеи ифодагари мафҳумҳои хонавода ва хешутаборӣ яке аз ин қабатҳоро фаро мегирад. Ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ аз вожаҳои аслию иқтибосӣ иборат мебошанд.

Яке аз чунин калимаҳо исми ҷомеи **хонавода** (خانواده) аст, ки аҳли хона, пайвандони як оиларо ифода мекунад. Мураттибони фарҳангномаҳо ин унсури луғавиро ба таври зайл тавзеҳ додаанд: «оила, дудмон, аҳли хона, зану фарзанд» [158, қ. 2, 491]; «хонадон, дудмон, хайл, хона, табор, дуда; аҳли хона, аҳли байт; қабилаи бузург ва машхур; навъ, раста, тира; наҷод» [170, қ. 6, 9438].

Таҳлили маводди забонӣ нишон дод, ки исми ҷомеи хонавода дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба таври фаровон корбаст шудааст: **Хонавода** якбора тамоман ғорат шуда буд, Фирдавсӣ аз панҷ ҳазор, ки аз Аскофӣ расида буд, ду ҳазорашро ба Масъуд дод, ки харчи роҳ бидунад [22, 91]. Очинги рӯй, мӯйҳои сафеди сар гувоҳӣ медоданд, ки машаққатҳои зиндагии ин **хонаводаи** қашшоқ ӯро пеш аз вақт пир карданд [23, қ. 1, 6]. **Хонаводаи** Фирдавсӣ ҳам аз ғорату яғмои

онҳо амон наёфта буд [22, 105]. Ба сари ин *хонавода* чӣ бадбахтиҳо наомаданд [23, қ. 1, 88].

Унсури луғавии *хонадон* (خاندان) низ ба ҳамин гурӯҳи исмҳои чомеъ мансуб аст. *Хонадон* дар сарчашмаҳои зерин назар хонавода, оила, дудмон, сулола, аҳли хона ташреҳ ёфтааст [158, қ. 2, 491; 159, қ. 2, 465; 173, қ. 2, 1096]. Мураттиби «Л» вожаи мавриди таҳлилро батафсил шарҳ дода, бар иловаи маъниҳои «дуда, табор, ол, дудмон, қабила, аҳли байт, итрат, хонумон, хонавода» маънии «поклажа» ва «сохибхона»-ро низ овардааст, ки дар луғатномаҳои дигар зикр наёфтааст [170, қ. 6, 9418]. Бино бар қавли муҳаққиқ М. Ҳасандӯст, вожаи *хонадон* аз ҷузъҳои *хон* (خان) – аҳли хона, иёл ва *дон* (دان) – пасванди ҷой ва макон таркиб ёфтааст [173, қ. 2, 1255]: *Хонадони* Имомалӣ бе ҳеҷ шакке то имрӯз аз ин гуна хархашаҳо комилан дар канор буд [9, 24]. Сар то сари ин гуфтаҳои ин гурӯҳи солхӯрда пур аз ҳилаву найранг буда, мақсади ҳақиқии ӯ аз ғайри ранҷонидани ман зудтар рондани ман аз *хонадонаш* буд [1, қ. 3, 339]. Ӯ фаҳмида гирифт, ки хавфи асосӣ дар ин *хонадон* барои мурғон ва он ҳам аз тарафи шағолон аст [1, қ. 1, 53]. Номи вай, гапу ҳарфаш чун абри сиёҳе болои *хонадони* онҳо соя андохт [14, 22].

Вожаи дигари ифодакунандаи мафҳуми хонавода *хонумон* (خانمان) аст. *Хонумон* дар луғатномаҳо ба ду маънӣ омадааст: 1) хона ва бисоти он, истиқоматгоҳ; 2) оила, хонавода, қавм [158, қ. 2, 493; 156, қ. 1, 292; 159, қ. 2, 467]. Шарҳи комили ин вожа дар «Л» ба таври зайл аст: «Хон муҳаффафи «хона» ва мон ба маънии раҳт; хона бо асосаи хона, бо аҳли хона; //аҳли хона; //дудмон, хонавода; //меҳан, ватан» [170, қ. 6, 9445].

Унсури луғавии *дуда* (دوده) ба маънии «хешу табор, хонадон ва оила» шомили ҳамин гурӯҳи исмҳои чомеъ аст. Бино ба қайди луғатнигорон дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ду луғати ҳамшакли *дуда* мавҷуд аст, ки яке калимаи аслӣ, дигаре вожаи иқтибосии арабӣ ба ҳисоб меравад. Мураттиби «ҒЛ» зимни шарҳи ин унсури луғавӣ қайд менамояд, ки *дуда* дар забони арабӣ ба маънии кирми воҳид ва дар форсӣ ба маънии хонадон, хешу табор ва дуди чароғ мебошад [156, қ. 1, 348].

Дар «ФЗТ» калимаи *дуда* се маъноро ифода намудааст: «I хонадон, дудмон, хешу табор; оила; II 1) моддаи сиёҳе, ки дар натиҷаи дуди бисёр дар мӯрӣ ва таги дег пайдо мешавад, курм; сиёҳӣ; 2) сиёҳие, ки аз дуда сохта шуда, бештар дар наққошӣ ба кор бурда мешавад; III кирм; кирми пилла, кирмак» [158, ҷ. 1, 397]. Дар «Л» бар иловаи маъниҳои зайл (дудмон, хонадон, хонавода, тоифа ва қабила, фасила, итрат, фомил; наҷод, асл, табор, насаб) чунин қайд шудааст: «...сиёҳие, ки аз сӯхтани равған ё нафт падид ояд ва асли мураккаб, ки бад-он нависанд ҳамин аст» [170, ҷ. 7, 11197]. Дар «ФЗТ» маънои сеюми калимаи дуда (кирм, кирми пилла, кирмак) дарҷ нашудааст [159, ҷ. 1, 492].

Ҷоиз ба қайд аст, ки мафҳуми ҷомеият танҳо ба маънии якуми калимаи *дуда* робита дошта, маъниҳои дигар аз доираи исмҳои ҷомеъ берунаанд.

Дудмон (دودمان) низ аз қабили ҳамин гуна исмҳои ҷомеъ буда, «хонадон, хонавода, хешу табор, оила, қабила»-ро ифода мекунад [158, ҷ. 1, 397]. Дар ташреҳи «ҒЛ» низ маънии «хонадон, қабила ва табор» ба назар расид [156, ҷ. 1, 348]. Шарҳи «Л» то андозае комил буда, дар радифи маъниҳои «дуда, силсила, сулола, насл, тоифа, ол, хонавода, батн, фасила, итрат, хонадон, қабила, ашира, хонумон, фомил» маъниҳои «раста, даста, атр ва бўйи хуш» низ оварда шудааст, ки дар сарчашмаҳои дигар зикр нашудаанд [170, ҷ. 7, 11195].

Мураттиби «ФРЗФ» зимни тафсири вожаи зерин назар калимаи «*дудхона*»-ро зикр намуда, аз лиҳози сохт ва маънӣ бо исми ҷомеи *дудмон* баробар донистааст [173, ҷ. 2, 1364].

Мавриди қайд аст, ки вожаҳои *дуда* ва *дудмон* ба гурӯҳи калимаҳои архаистӣ мансуб буда, мавқеи онҳоро дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ калимаҳои *хонадон* ва *хонавода* иваз намудаанд. Аз ин рӯ, корбурди ин исмҳои ҷомеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ бештар дар осори ба таърих бахшидаи Баҳманёр, М. Солеҳ ва дигарон мушоҳида гардид: Дигар номақдор мурда буд ва рози худ ба устодон бурда буд, бастагии диҷбон Обтин ба *дудмони* Зардук назди ман пӯшида монда буд [8, 61]. Қай бувад ке ояд пайке аз Ҳиндугон, Ки мад он Шаҳвахром аз *дудан* Каён [18, 39].

Унсури луғавии *дудхона* (دودخانه) дар «Л» «дудмон, хонавода, хонадон, дуда ва нажод, табор» [170, қ. 7, 11191] тафсир шудааст. Дар «ФТЗТ» бошад ду маънии ин калима нишон дода шудааст, ки аз шарҳи «Л» тафовут дорад: «1) чойе, ки дар он чармгарон пӯстро дуд медиханд; хонае, ки дар он чо моҳию гӯштро дуд медиханд, хонаи дуддихӣ; 2) хонаи пурдуд» [159, қ. 1, 493]. Аз «ҒЛ» ва «ФЗТ» доир ба *дудхона* маълумот пайдо накардем.

Ин чо метавон хулоса кард, ки калимаи *дудхона* дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ андаке тағйири маъно кардааст ва чун исми чомеъ ба маънии «дудмон, хонавода» ба кор нарафтааст.

Бино ба шарҳи сарчашмаҳо унсури луғавии *тира* (تيره) низ мутааллиқ ба ҳамин дастаи исмҳои чомеъ аст. Маврид ба зикр аст, ки вожаи *тира* сермаъно буда, дар яке аз маъниҳои калима мафҳуми чомеият зухур менамояд. Дар манбаъҳо ин воҳиди луғавӣ ба гунаи зер: гурӯҳе аз мардум, ки аз як нажоданд, нажод тафсир шудааст [173, қ. 2, 930]. Соҳиби «ФФ» зимни шарҳу тавзеҳ се вожаи ҳамгуни *тираро* зикр намудааст: «I торик, сиёҳ; II муҳра, гулӯла ва III дастаи мардуми аз як нажод, тоифа» [172, қ. 1, 506]. Дар ташреҳи «Л» низ ду маънии гуногуни омонимии ин воҳиди луғавӣ ба назар расид: «I торик ва сиёҳфом, тор ва зулмонӣ; II дуда, шуъбае, қабилае аз инсон. Фарҳангистони Эрон ин калимаро ба чои тоифа ва хонавода дар гиёҳшиносӣ ва ҷонваршиносӣ пазируфтааст» [170, қ. 5, 7202]. Дар ҳошияи луғатномаи «БК» сайри таърихӣ ин вожа ба гунаи зайл оварда шудааст: дар эронии бостон: tathrya-ka, авастой: tathrya, паҳлавӣ: tērak, балучӣ: tēragh, шуғнӣ: tēr аст [169, қ. 1, 544].

Аз ҷониби мураттибони «ФЗТ» ва «ФТЗТ» низ ду маънии калимаи мавриди таҳлил – I тор, торик, хира сиёҳ; II 1) сабукӣ; 2) хичил, шарманда нишон дода шудааст, аммо ба маънии «дудмон ва хонавода» дучор наомадем [158, қ. 2, 364; 159, қ. 2, 354]. Дар «ҒЛ» танҳо маънии якум тира – торик, мукаддар ва хашмнок ба назар расид [156, қ. 1, 220], ки ба андеши мо, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ *тира* ба ҳамин маънӣ роиҷ аст.

Яке аз сабабҳои ғаномандии таркиби луғавии забон зухуроти сермаъноӣ аст. Калимаи *ол* (آل) аз зумраи ҳамин гуна вожаҳо маҳсуб меёбад. Мушоҳидаҳо нишон

доданд, ки дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ се вожаи ҳамгуни **ол** ба қайд гирифта шудааст. Яке калимаи аслий – сурхча, сурхи гулобӣ, сурх, гулгун, дигаре вомвожаи арабӣ – 1) авлод, насл, қабила, хонавода; аҳл; 2) сароб, кӯроб, савумин иқтибоси туркӣ-муғулӣ – муҳри подшоҳӣ, сикка, имзо аст [158, ҷ. 1, 911; 159, ҷ. 2, 24]. Мураттиби «ҒЛ» низ мавҷудияти се вожаи **олро** зикр намуда, батафсил шарҳ додааст: «Дар форсӣ ба маънии ранги сурх, аспӣ бўр ва навъе аз шароб, чӯби хайма ва номи маразе, ки занони навзонадаро бошад ва беҳҳои борик, ки бад-он чомаро сурх кунанд» [156, ҷ. 1, 27]. Дар идома муаллиф эътироф мекунад, ки лафзи **олро** ба маънии сурх ва муҳри подшоҳ дар луғати туркӣ дидааст ва дар ин сурат лафзи **оли** арабӣ бошад, ба маънии «фарзандон ва аҳли хона ва пайравон» аст [156, ҷ. 1, 27]. Бар иловаи ташреҳоти ғавқуззикр Деҳхудо меафзояд, ки фарҳангнависон ба калимаи **оли** арабӣ маънии «шароб хӯрдани субҳ ва шом» додаанд [170, ҷ. 2, 3166].

Тавре ки аз таҳлили маводди забонии зерӣ назар бармеояд, дар забони адабии муосири тоҷикӣ **ол** ба маънии «хонавода, авлод ва дудмон» роиҷ аст. Пас, метавон **олро** ба силсилаи исмҳои чомеи ифодагари мафҳуми хонавода мансуб донист. Чунончи: Ман бояд тавзеҳ меодам, ки чаро ин номро ба забон бурдам, чаро душмани ҷонии **оли** Зардукро пуштибони он мешуморам [8, 60]. Аслан мунофиқӣ, хиёнат, риё, носипосӣ аз ибтидо ҳампою қадами **оли** Сабуктегин будааст [22, 166].

Дар забони тоҷикӣ истифодаи унсури луғавии **сулола** (سلالة) бо вожаи **ол** барои ифодаи айни як мафҳум мушоҳида гардид. Калимаи **сулола** дар луғатномаҳои тафсирий ба гунаи зер шарҳ ёфтааст: 1) насл, фарзанд, авлод; 2) хонадон [159, ҷ. 2, 275]; он чи берун кашида шуд аз чизе; фарзанд, бача ва тифли сағир, насл [170, ҷ. 9, 13709; 156, ҷ. 1, 434]: Дар ин кишвар **сулолаҳо** бо дасти ғуломон аз байн рафтаанд ва давлатмардон аз дасти ҳочибони сароямон кушта шудаанд [18, 262]. Модари ман аз авлоди Сомониён мебошад, ки дар сайид будани ин **сулола** касе шак надорад [1, қ. 3, 315].

Вожаи **хеш** (خویش) сермаъно буда, бо яке аз маъноҳояш исми чомеъ аст. Дар хусуси ин воҳиди луғавӣ забоншинос Б. Сиёев зикр менамояд, ки ҷонишини нафсии **хеш** ба ҳодисаи субстантиватсия дучор омада, ҳамчун исми

ифодакунандаи хешутаборӣ истеъмол мешавад [88, 126]. Дар «ФЗТ» шарҳи калимаи **хеш** чунин омадааст: «I 1) худ; 2) табор, ақрабо, наздикон, яке аз наздикон; II матои дағали зағирпояғӣ, ки аз он қолин, парда ва ғ. тайёр мекунад; III чӯбе, ки бар гардани гов мебанданд, юғ» [158, ҷ. 2, 474; 159, ҷ. 2, 450]. Мураттиби «ҒЛ» зимни шарҳи калимаи зери назар маънии хешу ақраборо мадди аввал гузошта менависад, ки қавм ва қариб ва ба маънии худ аст. Луғатнигор дар идома оид ба маънии дуум бо таъя ба соҳиби «Баҳори Аҷам» қайд менамояд: «...хеш муродифи худ, магар қадре тафовут аст, чаро ки лафзи худ фоили феъл ва танбеҳи ӯ воқеъ мешавад, ба хилофи хеш. Зеро мегӯянд, ки худ мекунад ва намегӯянд, ки хеш мекунад...» [156, ҷ. 1, 316]. Дар «Л» низ маъниҳои «худ, шахс, хештан; вучуд, ҳастӣ, зот, нафс; қавму хешованд, қариб» зикр шудааст [170, ҷ. 7, 10165]. Воҳиди луғавии **хеш** аз забони форсии бостон: *huvaišiya* сарчашма гирифта, дар забони форсии миёна ба гунаи *hvēš*, эронии бостон: *hvaī* Ӯа аз решаи *hva* ва авастии *хваёраті* – худ, хеш корбаст шудааст [173, ҷ. 2, 1221]. Ин вожа дар забони насри осори замони муосир дар қолаби таркибии **хешу табор** ба назар расид: Бигӯем, ки таҳаммул муяссар ҳам шуд, вале як фарди пирсоли аз **хешу табор** ва ёру диёр дурафтода дар он ғарибиҳо чӣ тавр зиндагӣ ба сар мебарад? [21, 228]. Дидед, шумо бо андешаҳои беасос мактуб нанавишта, **хешу табори** худро дар хавотир гузоштед [16, 144].

Исми чомеи дигари ифодагари мафҳуми хешу ақрабо **хешованд** (خويشاوند) аст, ки ба қавли Ромпурӣ аз ҷузъҳои «хеш» ва «ованд» ташаккул ёфта, ҷузъи «ованд» маънои монанд ва нисбатро ифода менамояд. «Дар ин сурат лафзи хеш ба маънии худ бошад, на ба маънии касе, ки дар риштаи қариб бошад. Пас, чун бародарон ва хешовандон дар риоят ва посдории хотир монанди нафси худ бошанд, лиҳозо бародарон ва азизонро монанди ҷони худ тасаввур намуда, **хешованд** гӯянд» [156, ҷ. 1, 315]. Дар луғатномаҳо ин калима «хеш, хешу табор, яке аз хешу табор» [158, ҷ. 2, 474]; «қасе, ки ба воситаи насаб ё аз тарафи падар ё аз тарафи модар ва ҷуз он ба шахс наздик бошад, қариб, қавм, хеш» [170, ҷ. 6, 10167]; «қавм, хеш, қариб, насаб» [173, ҷ. 2, 1221] тафсир шудааст. Луғатнигор М.

Муин дар поварақи «БК» вожаи «xvēshāvand»-ро аз забони паҳлавӣ доништа, чузъҳои онро «хеш» ва «ованд» – қавм, хеш муайян намудааст [169, ҷ. 2, 798].

Имрӯз дар забони тоҷикӣ ба қатори вожаҳои ғайри мансуб буда, ба маънои хешу табор ва наздикон серистеъмол аст: Дар он замон занҳо, аз ҷумла, *хешовандон* марҳум низ ҳангоми дафн дар сари қабри ӯ ҳозир мешуданд [22, 264]. *Хешовандон* мегуфтанд, ки дар қаҳру адовати худ биби пир аз ҳамаи наздикон бебоктар буд [9, 27].

Ба ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ *табор* (تبار) низ мансуб аст. Аз рӯйи шарҳи фарҳангномаҳо маълум гардид, ки вожаи *табор* ифодагари ду маънои гуногун: I хешон, хешовандон, наздикон; хонадон, дудмон, ол, тоифа ва II ҳалок, ҳалок шудан, нобудшавӣ, мурдан аст [158, ҷ. 2, 295; 170, ҷ. 4, 6341; 156, ҷ. 1, 179]. Бояд қайд намуд, ки луғати табор I (хешовандон, наздикон, дудмон) вожаи аслии тоҷикӣ буда, табор II (ҳалок, нобудшавӣ, мурдан) калимаи иқтибосии арабӣ аст. Тавре ки аз таҳлили маводди забонӣ бармеояд, *табор* дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба маънии яқум – хешовандону наздикон маъмул гаштааст. Вожаи арабиасли *табор* (طبار) ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар гузаштаи дур иқтибос шуда, баъдан аз истеъмол баромадааст. Дар «ФТЗТ» зикр нашудани вожаи *табори* иқтибосии арабӣ ва дар забони адабии ҳозира ба истифода наравтани он далели гуфтаҳои боло аст [159, ҷ. 2, 294]. Равшан занаки бекасе буд, *хешу табор* надошт, дар хонаи яке аз дӯстони падараш ятима калон шуда буд [22, 64]. ...дар ҳар ҷо-ҳар ҷо писар ё додар, шавҳар ё *хешу табори* ба ҷангравандаи худро миёнагир карда, бо вай соатҳои охирини хайрхуширо мегузаронданд [16, 114]. Дар он ҷо ягон *хешу табор* дорӣ? [16, 135].

Воҳиди луғавии *иёл* (عيال) ба гунаи *аёл* низ дида мешавад. Дар асоси шарҳи луғатномаҳо метавон қайд кард, ки вожаи *иёл* ду маъно: «1) оила, хонавода, зану фарзанд, аҳли хонадон; 2) ҳамсари мард, завҷаро ифода мекунад» [158, ҷ. 1, 469; 170, ҷ. 11, 16462; 156, ҷ. 1, 82]. А. Деҳхудо маънии сеюми воҷаро илова намуда менависад, ки *иёл* дар форсӣ ба маънии муҳтоҷ низ мустаъмал аст [170, ҷ. 11, 16462]. Бино ба гуфти мураттиби «ҒЛ» *иёл* ба фатҳ яъне, *аёл* ғалат аст [156, ҷ. 1, 82], вале дар забони тоҷикӣ гунаи *аёл* нисбат ба *иёл* доираи истифодаи васеъ

дорад. Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ вожаи **аёл** ҳам ба маънии «хонавода» ва ҳам ба маънии «завҷа» корбаст шудааст: Ҳабси Аббоси бофанда ва сабабгори он, сабабгори бадбахтии **аёлу** фарзандони ӯ ба шоир маълум буд [22, 67]. Духтар меҳмони **аёли** ман шуда буд [21, 53]. Ҳафтае намегузарад, ки **аёлаш**, хешу табораиш, ҳамкасбҳояш ба додхоҳӣ наоянду озодии ӯро талаб накунад [22, 20].

Барои ифодаи мафҳуми насл, авлод, фарзандон дар забони тоҷикӣ вожаи **зуррия//зуррият** (زریه) низ ба кор рафтааст, ки ба ҳамин дастаи исмҳои ҷомеъ шомил аст. Ин вожа дар сарчашмаҳои зерин назар «насл, авлод» [158, ҷ. 1, 462], «фарзандон ва фарзандзодагон; ва ба маънии насли одамон ва ҷин» [156, ҷ. 1, 356], «насл, пушт, фарзандон ва фарзандзодагон, насли одамон ва парӣ, насли мардумон ва ҷин; занон» [170, ҷ. 8, 11504] тафсир шудааст ва дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ ба ҳамин маънӣ омадааст: Э, дар тавсифи духтар, падару модари вай, покизагии зоту **зуррияташ**, хосияти неки бо ин хел одамони поку ҳалол хешу табор шудан чӣ қадар гап заданд, далелҳо оварданд, мисолҳо гуфтанд [9, 278]. Баъзеҳо меғӯянд, ки одамо аз зоту **зуррияташ** шинохтан мумкин аст [1, қ. 2, 248]. – Мардак селовардаю раҳмонда нест, **зурриёт**ҳояш Асрорро ба ҳолаш намегузоранд [13, 73].

Ба ҳамин маънӣ дар забони тоҷикӣ аносири луғавии **насл** ва **нажод** низ маълуманд, ки мафҳуми ҷомеи авлод, хонавода ва зурриётро ифода менамоянд. Дар сарчашмаҳо тавзеҳи комили ин аносири луғавӣ ба таври зер оварда шудааст: **насл** (نسل) – авлод, зоту зурриёт, фарзанд; насаб, нажод, хонавода, дудмон, хонадон, пушт, асл ва насаб [158, ҷ. 1, 836; 170, ҷ. 14, 22465; 172, ҷ. 2, 1937] ва **нажод//нижод** (نژاد) – асл, насаб, насл; хонадон, тухма, насл, начр, начор, чавҳар, дуда, табор [158, ҷ.1, 824; 156, ҷ. 2, 340; 172, ҷ. 2, 1880; 170, 1010]: Исфандиёр пушт ба пушт аз **насли** шоҳон буданаширо гуфта ифтихор мекунад [22, 198]. Тарбияи одам кори мунтазам аст, аз **насл** ба **насл** мегузарад, бо шир ба хун медарояд...[12, 76]. Ин **насл**, яъне авлоди ту, рафиқ комиссар, агар хато накунам, дар ҳақиқат аввалин бор ба даст яроқ гирифта баробари русҳо ба ҳифзи мамлакат меравад [16, 98]. Амири Бувайҳӣ ҳам ба ҳурмати **нажоди** амири Табаристон, ки

аз **насли** охирин шоҳи Сосонии Эрон Яздигурди Шаҳриёр аст, аз чашм ало кардан ба мулки вай худдорӣ менамоянд [22, 257].

Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар радифи вожаҳои таҳлилшуда гурӯҳи калимаҳое низ ба мушоҳида мерасанд, ки аз ҷиҳати маънӣ ба ҳамин идда исмҳои ҷомеъ пайванд доранд, вале аз нигоҳи доираи густариш ва истеъмол баробар набуда, ҳамчун калимаҳои камистеъмоли забон шинохта мешаванд: **итрат** (عترت) – оила, хонавода, аҳли хона, авлод, наздикон [158, ҷ. 1, 510]; хешон ва наздикон ва фарзандон [156, ҷ. 2, 38]; фарзандон, авлод, хонавода, хешовандон ва ақориб [170, ҷ. 10, 15746; 172, ҷ. 1, 1050], **асаба** (عصبه) – 1) асаб; 2) хешовандони мардина аз ҷониби падар; фарзандони писарӣ [158, ҷ. 1, 89]; писарон ва хешовандони нарина аз ҷониби падар [156, ҷ. 2, 68]; хешовандони шахс аз сӯйи падар [172 ҷ. 1, 1071], **қариб** (قريب) – 1) наздик 2) хешу табор [158, ҷ. 2, 674]; наздик, воҳид ва ҷамъ дар он яксон; баҳри қариб; хеши наздиктар ба насаб аз ҷониби обо [170, ҷ. 11, 17545; 172, ҷ. 2, 1237], **қаробат** (قربت) – 1) хеш, хешу табор, 2) хешӣ, хешию таборӣ наздикӣ [158, ҷ. 2, 675], **қаровина** (قراونه) – хешовандон, наздикон [158, ҷ. 2, 675], **пайванд** (پيوند) – хешу табор, наздик; хешу пайвандон [159, ҷ. 2, 55]; хешу табор, хешованд, қавм, хонадон, дуда, хеши насабӣ, ашират, кас [170, ҷ. 4, 6053; 172, ҷ. 1, 404].

Ҳамин тавр, ба ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ беш аз бист аносири луғавӣ мансуб буда, онҳо аз ҷиҳати хусусиятҳои услубӣ ва доираи истифода ҳамсон нестанд. Аз мушоҳидаҳо возеҳ гардид, ки чанде аз исмҳои ҷомеи ин гурӯҳ, ки имрӯз дар забони адабӣ ба қатори калимаҳои камистеъмол ё куҳнашуда ворид шудаанд, дар забони осори насри таърихӣ ба кор рафтаанд.

1.4. Исмҳои ҷомеи ифодагари мафҳуми қавму қабила

Ин қабил исмҳои ҷомеъ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз лиҳози теъдод чандон зиёд нестанд. Ба ин гурӯҳ метавон вожаҳои **қавм, қабила, раҳт, ашира** ва **ҳайро** мансуб донист.

Тибқи ташреҳи «ФЗТ» ва «ФТЗТ» **қавм** (قوم) се маънии ҷомеъро ифода менамояд: «1) гурӯҳи мардум, тоифа, қабила, халқ, мардум; 2) хешу табор; 3) ҷ. маҷ. гурӯҳе, ки дар як масҷид ва аз паси як имом намоз мехонанд» [158, ҷ. 2, 663;

159, ҷ. 1, 680;]. Дар «ФФ»-и М.Муин ду маънии ин вожа – гурӯҳи мардум; хешовандон [172, ҷ. 2, 1274] ва дар «ҒЛ» танҳо маънии гурӯҳи мардон зикр шудааст [156, ҷ. 2, 148]. Луғатнигор А. Деххудо бар иловаи тавзеҳи «ҒЛ» менависад: гурӯҳи мардон ва занон ё бахусус гурӯҳи мардон; касон, хешон, хешовандон [170, ҷ. 12, 17817].

Маводди забонӣ баёнғари онанд, ки исми ҷомеи **қавм** дар истифода собиқаи таърихӣ дошта, имрӯз низ дар забони адабӣ ба маънии гурӯҳи мардум, тоифа ва миллат ба кор меравад: Шукр ҳамаи мо, хоҳ балҷувонӣ бошем ва хоҳ дарвозӣ, аз як **қавму** дин ҳастем [21, 52]. Аслан хуб нест, ки мардуми як **қавму** як **наҷод** дар мазоҳиби мухталиф бошанд [18, 173]. Иброҳимҷонро ҷамъияти мо дар руҳи интернатионализм тарбия кардааст, дар ҳавои эҳтиром ва эътибори оину анъана ва ҳосиятҳои миллию тамаддуни ҷумлаи халқҳо ва **қавмҳо** [15, 201].

Воҳиди луғавии **қабила**//**қабила** (قبيلة) гурӯҳи мардуме, ки хешу табор буда аз як ҷадди авваланд, ё муносибатҳои хешутаборӣ, ягонагии забону ҷои истиқомат доранд, қавму тоифаро ифода менамояд [158, ҷ. 2, 661; 159, ҷ. 1, 678; 172, ҷ. 2, 1224; 156, ҷ. 2, 127]. Деххудо дар баёни вожаи **қабила** гурӯҳи фарзандони як падарро оварда, дар идома боз ду маънии дигарро илова менамояд, ки аз сарчашмаҳои дигари зери назар пайдо накардем: поре аз кулаҳи сар, ки фароҳам омада бо пореи дигар; санги бузурги сари ҷоҳ [170, ҷ. 11, 17444]. Ба назари мо, дар асоси маводди забонӣ ва иттилои «ФЗТ», «ФТЗТ» метавон гуфт, ки ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз забони арабӣ мафҳуми ҷомеи вожаи қабила (гурӯҳи мардум, тоифа) иқтибос шудаасту маъниҳои дигар дур мондаанд: Аҷаб ӣигитҳое, – аз дил мегузаронад ӯ, – ҳама аз ҳар кучо, аз ҳар **қавму қабила** [23, қ. 1, 132]. Нақл мекунанд, ки як замонҳо **қабила**ҳои дигар ба халқи он ҷо ҳуҷум мекарданд, мардум барои мудофияи ҳудашон ин қалъаро сохта буданд [23, қ. 1, 10]. Он рӯзҳо аз як гурӯҳ аҳолии **қабилаи** марқа ба номи амир аризае омада буд... [21, 209].

Дар сарчашмаҳо гунаи **қабил** (قبيل) низ ба маънии гурӯҳ, даста ва қисм, хел, ҷинс, навъ омадааст [158, ҷ. 2, 661; 159, ҷ. 1, 678]. Дар «ҒЛ» маъниҳои «пазируфтор» ва «гурӯҳи мардум»-ро ифода кардааст [156, ҷ. 2, 127]. Аз ташреҳи

«Л» ва «ФФ» маълум гардид, ки вожаи **қабил** ба маънии «қабила ё мардуме, ки ба ҳам пайванди хешӣ доранд», низ дида мешавад. Тавре ки қайд шудааст, ҷамъияти мардум аз се то чанд гурӯҳ, гурӯҳҳои пароканда ё гурӯҳҳои якпадарӣ [170, ҷ. 11, 17444] ҷамоат ва гурӯҳ [172, ҷ. 2, 1234]-ро ифода намудааст.

Лозим ба ёдоварист, ки имрӯз дар забони тоҷикӣ **қабил** ба маънии «хел, навъ, мисл, монанд» ба кор буда, ҳамчун ҳаммаъноӣ вожаи **қабила** ба назар нарасид.

Вожаи **ашира//ашират** (عشیرت) низ ифодагари маънии ҷомеъ буда, хоси забони адабии китобист. Луғатнигорон оид ба ин калима ташреҳи зеринро зикр менамоянд: «1) хешу табор; 2) тоифа, қабила, қавм» [158, ҷ. 1, 107; 159, ҷ. 1, 108]; «хешон ва табор ва аҳли хона» [156, ҷ. 2, 67]; «қабила, хешон ва наздикон» [172, ҷ. 1, 1067]; «бародарон, қабила, табор ва наздикон аз ҷониби обой, хеши наздик ва хешовандони наздик, хешон ва дудмон, гурӯҳе аз қабила, кӯҷактар аз фасила; номи ҷойгоҳе» [170, ҷ. 10, 15911] аст. Бино ба маълумоти манбаъҳо, **ашира** дар замони нуфузи забони арабӣ ба забони тоҷикӣ дар осори хаттии то садаҳои XV-XVI корбаст шуда [158, ҷ. 1, 107] дар забони муосири тоҷикӣ муродифоти он – **тоифа, қавм** ва **қабила** мавқеи истифодаашро танг намудаанд.

Исми ҷомеи **раҳт** (رہط) мутааллиқ ба ҳамин даста буда, дар фарҳангномаҳо ба ду маънӣ омадааст: гурӯҳ, ҷамоати мардон, гурӯҳи мардум; қабила, қавм, ашира [158, ҷ. 2, 133; 156, ҷ. 1, 383; 172, ҷ. 1, 765]. Ташреҳи «Л» то андозае тафовут дорад ва мураттиб тафсири комили ин вожаро ба таври зерин овардааст: «Мардони аз се ё ҳафт то даҳ ё аз сӣ то чиҳил бидуни занон. Ҷамоате аз мардонро гӯянд, ки камтар аз даҳ ва бештар аз се ва ё ҳафт то даҳ ва ё байни даҳу чиҳил бошад; гурӯҳи ҷамоати мардон, гурӯҳ; нафар, тан; қавму қабилаи мард; дуда; душман; навъ; маҷмуи дарахтони талхи хордор» [170, ҷ. 8, 12441]. Дар хусуси исми ҷомеъ будани **раҳт** илова мегардад, ки ҷамъ аст, воҳид аз лафзи худ надорад [170, ҷ. 8, 12441]. Дар луғатнома ба гунаи **раҳати** вожаи **раҳт** низ метавон дучор шуд, ки ифодагари «қавм ва қабилаи мардон, ки дар он зан набошад ва камтар аз даҳ нафар бувад; раҳт» [170, ҷ. 8, 12441] аст.

Тазаккур бояд дод, ки исми чомеи *раҳт* ва гунаи он *раҳат* дар «ФТЗТ» сабт нашудааст ва дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ мавриди истифода қарор нагирифтааст.

Воҳиди луғавии *ҳай* (حی) яке аз калимаҳои сермаъноӣ таркиби луғавии забони тоҷикӣ буда, дар «ФЗТ» панҷ вожаи ҳамшакли *ҳай* сабт шудааст. Бино ба маълумоти сарчашмаҳо ду калимаи аслӣ (هی), сеи дигар иқтибосии арабӣ (حی) аст. Вожаҳои *ҳай* байни ҳам муносибати омонимӣ дошта, робитаи маъноӣ надоранд. Забоншинос М. Муҳаммадиев дар бобати инкишофи маъноӣ калимаҳо андешаронӣ намуда, менависад, ки «дар натиҷаи инкишофи маъноӣ лексикӣ (ва дастурӣ) баъзан калимаҳо ба вазифа ва маъноӣ дигар истеъмол мешаванд. Тадричан ин ҳолат як расмияти муайян мегирад ва дар забон он калимаи сермаъно баъзан ба шакли омоними ҳамреша сурат меёбад. Дар натиҷаи сермаъноӣ як сабаби мукамал гардидани таркиби луғавӣ мегардад» [69, 15].

Калимаи *ҳай* дар баробари маъноҳои гуногуни «зинда, киноя аз Худо; амр ба омадан биё; чамъ қардан; ҳаст» ифодагари маънии «қавм ва қабила» низ мебошад [158, ҷ. 2, 718; 156, ҷ. 1, 289]. Тавзеҳи дар «ФТЗТ» овардаи мураттибон дар хусуси вожаи *ҳай* аз «ФЗТ» то ҷойе тафовут дорад ва вожаи *ҳай* ба маънии қавму қабила зикр нашудааст [159, ҷ. 1, 499]. Бо тақия ба сарчашмаҳо метавон гуфт, ки вожаи *ҳай* ба маънии қавму қабила имрӯз дар захираи луғавии забони тоҷикӣ ба гурӯҳи калимаҳои қуҳнашуда маҳфуз мондааст.

Маводди забонӣ ба таври возеҳ нишон медиҳад, ки аз ин гурӯҳи исмҳои чомеъ калимаҳои *қавм* ва *қабила* назар ба муродифоти *ашира*, *раҳт* ва *ҳай* серистеъмол мебошанд.

1.5. Исмҳои чомеи ифодагари мафҳуми савора ва лашкар

Ин гурӯҳи исмҳои чомеъ қувваҳои мусаллаҳи низомии давлат, қисмҳои лашкар, маҷмуи одамони силоҳдори ҷанговар ва дастаи муайяни аскарро ифода менамоянд. Онҳо аз лиҳози қорбурд ва вижаҳои услубӣ дар қабатҳои гуногуни таркиби луғавии забон қарор гирифта, аксаран серистеъмоланд.

Воҳиди луғавии *лашкар* (لشکر) маҷмуи гурӯҳи одамони силоҳдори чанговарро ифода намуда, яке аз аносири луғавии серистеъмол маҳсуб мешавад. Дар луғатномаҳои зерин назар ба гунаи «қўшун, маҷмуи ғавҷҳои одамони мусаллаҳи чанговар» [158, ҷ. 1, 596], «тамоми қувваҳои мусаллаҳи давлат, сипоҳ, қўшун, артиш» [159, ҷ. 1, 749], «сипоҳ, сипаҳ, ҷайш, ҷунд, аскар, хайл, ҳашам, қўшун, катиба» [170, ҷ. 13, 19672; 172, ҷ. 2, 1539] ташреҳ шудааст.

Маводди забонӣ баёнгари он аст, ки *лашкар* дар истифода таърихи дерина дошта, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ зиёд ба кор меравад: Яъне давлат *лашкар* дорад, шаҳна дорад, қозӣ дорад, муфти дорад, шоҳ дораду вазир, то ки таъби ахлоқии башарро барои камол ёфтан таъмин кунад [18, 30]. Дар он ҷанг ба ҳубӣ собит шуд, ки зафар вобаста на ба шумораи *лашкар*, балки ба хушёрӣ, мударбирӣ кордонии сипаҳбуд аст [22, 120]. Як вақт аз тарафи Чинмачин душман пайдо шудааст, *лашкараро* мисоли мӯру малах [21, 133].

Нависандагони саршиносии адабиёти муосири тоҷик устод Садриддин Айнӣ ва Сотим Улуғзода *лашкарро* ба таври истиора ба хоҳири зебо ва пуртаъсир шудани сухан дар ибораҳои «лашқари себу тоқ, анор, нок, шафтолию гелос» ва «лашқари андуҳу алам» қорбасти намудаанд, ки хоҳи услуби бадеист: Фурсати нӯшидани як ҷойник ҷой ҳам нагузашта буд, ки *лашқари* себу тоқ, анор, нок, шафтолию гелос торумор қарда шуд [21, 28]. Тасаллиёбии ман то вақте давом намуд, ки рафиқонамро ҳоб рабуд ва баъд аз он танҳои худро ва ҳусусан ҷудоии падару модарамро, ки ягона ғамхору меҳрубони ман буданд, ҳис қардам ва дигарбора *лашқари* андуҳу алам ба ман ҳуҷум оварда, тамоми ҳавосамро фаро гирифт [1, ҷ. 1, 155].

Дар ҳусуси маъноии маҷозӣ гирифтани қалимаву ибораҳо академик М. Шакурӣ ибрози назар намуда, навиштааст, ки «забони тоҷикӣ яке аз забонҳои сермаҷоз аст... Ҳақиқати мо бисёр маҷозҳои аҷиб, нозуқ ва ҳушифода сохтааст. Дар ин роҳ классикони адабиёти форсу тоҷик ҳам хеле ихтироъкорӣ ва мӯшиқофӣ қарданд. Маҷозҳои нав имрӯз ҳам пайдо шуда истодаанд. Умуман имконияти сохтани маҷозҳои нав охир надорад. Ба бисёр қалимаҳо маъноии тозае дода, маҷози нави ба вуҷуд овардан мумкин аст

Лекин бояд фаромӯш накунем, ки ин кор кори ҳар кас нест. Ин кор аз дасти касе меояд, ки аз нозукиҳои забон ва сирру асрори он нағз хабар дорад» [113, 150].

Калимаи *сипоҳ* (سپاه) ҳаммаънои лашкар буда, дар «ФЗТ» ба се маъно омадааст: «1) лашкар, қўшун; 2) ҳар як аз афроди лашкар, лашкарӣ, 3) *мач*. муҳраҳои шатранҷ, донаҳои шахмат» [158, ҷ. 2, 244]. Мураттибони «ФЗТ» ба се маънии зикршуда маънии «далер, нотарс, пурчасорат»-ро, ки хоси услуби гуфтугӯӣ аст, илова намудаанд [159, ҷ. 2, 254].

Лозим ба ёдоварист, ки дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ калимаҳои сермувозӣ мавҷуданд, ки ба гунаҳои мухталиф зухур менамоянд. Луғатҳои *испоҳ* ва *испах* чун гунаҳои дигари *сипоҳ*//*сипаҳ* дар сарчашмаҳо зикр ёфтаанд. А. Деҳхудо ҳангоми ташреҳи вожаи мавриди таҳлил асли шаклҳои *испоҳ* ва *испахро* аз луғати *сипоҳ* донистааст [170, ҷ. 9, 13428].

Вожаи *сипоҳ* дар калимасозӣ хеле ғаёл буда, дар ташаккули калимаҳои *сипоҳӣ*, *сипаҳсолор*, *сипаҳбуд*//*сипаҳбад*, *испахбад*, *сипаҳдор*, *сипаҳшикан*, *сипаҳкаш* ва *сипаҳсарвар* вазифаи асоси калимасозиро ифо намудааст. Дар «ҒЛ» ҳарчанд унсури луғавии *сипоҳ* зикр нашуда бошад ҳам, калимаҳои аз он созонёфтаи *сипаҳбуд*, *сипаҳбад* [156, ҷ. 1, 411] ва *испахбад* [156, ҷ. 1, 55] шарҳ дода шудаанд.

Таҳлилу баррасӣ нишон дод, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ *сипоҳ* ба таври фаровон қорбасти шуда, гунаҳои дигари он – *сипаҳ*, *испах* ва *испоҳ* мавриди истифода қарор нагирифтаанд: «Якчанд ҳазор саворони Ҳокон аз қабати талҳои шафат роҳ ёфта баромаданду бо ҳамлаи шадид боли рости *сипоҳи* Баҳромро парешон карданд...» [22, 120]. «Пирон шабохун кард, ду баҳра аз *сипоҳи* Эронро кушт» [22, 190]. «Акнун *сипоҳи* зафар барои ғалабаи қатъӣ кардан аз болои босмачиён тайёр мешуд» [23, қ. 1, 203].

Вожаи *аскар* (عسکر) низ мутааллиқ ба ҳамин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ буда, лашкар, сипоҳӣ, ҷанговар [158, ҷ. 1, 91], хизматчиӣ қатории қувваҳои мусаллаҳи давлат, сарбоз, ҷанговар, сипоҳӣ, лашкар, сипоҳро ифода менамояд [159, ҷ. 1, 87; 172, ҷ. 1, 1064]. А. Деҳхудо дар идомаи ташреҳ маъниҳои гурӯҳ; бисёр аз ҳар чизе;

торикии шабро меафзояд [170, ҷ. 10, 15774]. Дар «Луғати арабӣ-русӣ»-и Х. К. Баранов зимни тафсири вожаи **аскар** фақат як маънӣ – лашкар ва артиш зикр шудаасту аз маъноҳои дигари зикршуда ягон ишорае нест [163, 658].

Бино бар шарҳи луғатномаҳо, воҳиди луғавии **аскар** мафҳуми ҷомеъро ифода намояд ҳам, вале дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба маънии исми танҳои «сарбоз, ҷанговар ва сипоҳӣ» қорбурд шудааст: – Биё, **аскар**, ҳаминро бор кунем [19, 4]. Ту калони **аскарҳо** Пулодро медонӣ? [22, қ. 1, 62]. **Аскарони** сурх ҷолокона ба ҷапу рост шамшер зада, босмаҷиёро аз қатор мебароварданд [22, қ. 1, 202]. Шумораи **аскарони** сурх ва фидоиён, ки ба мудофияи ин қишлоқ монда буд, аз ҳаҷдах кас зиёд набуд [22, қ. 1, 10].

Вожаи **аскария** (عسكریه) низ ба ҳамин маънӣ дар «ФЗТ» ва «Луғати арабӣ-русӣ» лашкар, қўшун [158, ҷ. 1, 91; 175, 659] тавзеҳ шудааст. Дар ташреҳи «Л» ин калима исми хос – номи деҳе аз деҳистони шаҳристони Машҳадро ифода кардааст [170, ҷ. 10, 15886]. Дар «ҒЛ» ва «ФТЗТ» бошад, калимаи мавриди назар тафсир нашудааст. Дар заминаи шохиди зерини «Ҷамеи **аскарияти** Русия дар ин ҳолат як ҳазору понсад ё ду ҳазор нафар буданд», ки аз насли А. Дониш дар «ФЗТ» оварда шудааст [158, ҷ. 1, 91], метавон собит кард, ки вожаи **аскария** то оғози давраи навини амалқарди забони адабии муосири тоҷикӣ роиҷ буда, дар давраи ҳозира доираи истифодаашро калимаҳои аслии **лашкар** ва **сипоҳ** танг намудаанд.

Дар таркиби луғавии забон иддае аз исмҳои ҷомеъ, ки қисматҳои сипоҳро ифода менамоянд, ба соҳаи низомӣ ихтисос доранд. Дар гузашта лашкарро панҷ қисм – муқаддима, маймана, майсара, қалб ва соқа ташкил мекард, ки аркони ҳамаи лашкар ном мебуданд. Ин вожаҳои панҷгонаи ифодагари рукнҳои ҳамаи лашкар мутааллиқ ба ҳамин дастаи исмҳои ҷомеанд.

Тибқи маълумоти «ФЗТ», вожаи **муқаддима** (مقدمه) чор маъноро ифода менамояд: «1) пешраванда, пешгузашта; 2) сарахбор, оғозу даромади гап ва суҳбат; 3) дебоҷа, сарсухани китоб; 4) қисми пешгарди лашкар, талае» [158, ҷ. 1, 793]. Дар сарчашмаҳои дигар низ сермаъноии **муқаддима** ва дар «Л» ташреҳи комило метавон дид, ки ба гунаи зайл аст: «Аввали аз ҳар чизе ва ҷузъи пешин ва нахустин аз ҳар чизе; //пешраванда ва он чи пораи лашкар, ки пеш фиристанд.

Пешоҳанги лашкар. Он чи аз пеш равад аз лашкар. Талеа. Талоя. Пешқаровул. Ҳаровул. Гурӯҳе аз сипоҳ, ки пешопеш ҳаракат кунанд. Яке аз аркони ҳамсаи лашкар, муқаддимулчайш; //матлабе, ки пеш гуфта шавад барои осонии фаҳми матлаби дигар, ...пешгуфтор; //дебоча» [170, ҷ. 14, 21321; 172, ҷ. 2, 1795; 156, ҷ. 2, 292].

Маълум аст, ки дар ҳодисаи сермаъноӣ (полисемия) маъниҳои баъдӣ аз маънии якуми вожа сарчашма мегиранд ва маъниҳо байни ҳам робитаи зич доранд, ки дар ин хусус забоншинос Ҳ. Мачидов ба бардоште мерасад, ки «дар байни маъноҳои мухталифи луғавӣ, ки инъикоси шайъҳо, ҳодисаҳо ва аломатҳои ҷудоғонаи онҳо дар шуури одамон мебошанд, яке аз онҳо мақоми аввалият, сарсилсилагӣ дорад. Ба ин сабаб аст, ки он дар бештарини мавридҳо ҳамчун омили ба вучуд оварандаи алоқои мантиқиву шайи байни калима ва маъноҳои дигари он хидмат мекунад. Ин маъно ҳамчунин ба ҳосиятҳои умумиистеъмол ва умумихалқӣ будани худ фарқ карда, дар луғатҳои тафсирий ҳамчун маънои аввалиндараҷаи калима оварда мешавад» [61, 49]

Дар воҳиди луғавии **муқаддима** низ маънии ибтидоӣ оғоз, сараввал буда, мафҳумҳои дигар аз ҳамин маънӣ кӯчидаанд. Бино бар ин, яке аз аркони лашкар, ки қисми пеш ё ибтидои кӯшунро ташкил медиҳаду рисолати пешоҳангро иҷро менамояд, **муқаддима** унвон кардаанд.

Мураттибони «ФТЗТ» дар шарҳи вожаи мавриди назар маъниҳои «1) сарсухан, оғози сухан, даромади гап ва суҳбат; 2) дебочаи китоб, пешгуфтори асар; 3) ибтидои қор, оғози амал» [159, ҷ. 1, 870]-ро зикр намудаанду маънии чорум – қисми пешгарди лашкарро ба эътибор нагирифтаанд.

Рукни дуюм **маймана** (ميمنه) аст, ки дасти рости лашкар ва номи ғавҷе, ки ба тарафи дасти рости подшоҳ ё амир дар вақти ҷанг истода бошад. Ин вожа дар манобеъ ба таври зерин шарҳу тавзеҳ ёфтааст: «Тарафи рости лашкар; ғавҷе, ки ҷаноҳи рости лашкарро ташкил мекунад; муқобили майсара» [158, ҷ. 1, 624; 159, ҷ. 1, 780; 156, ҷ. 2, 329; 172, ҷ. 2, 1880]. Муаллифи «Л» ва «Луғати арабӣ-русӣ» бар замми маънии «самти рости лашкар», мафҳуми «некбахтӣ, хучастагӣ ва хушбахтӣ»-ро низ зикр намудаанд [170, ҷ. 14, 22005; 163, 1165].

Вожаи муқобилмаънои *маймана*, яъне *майсара* (ميسره) ифодагари тарафи чапи лашкар; ғавҷи ташкилкунандаи ҷаноҳи чапи лашкар аст [158, ҷ. 1, 624; 159, ҷ. 1, 780; 172, ҷ. 2, 1875; 163, 1163]. Бино бар маълумоти Ромпурӣ, *майсара* маънии «тавонгарӣ; ва тарафи дасти чап ва номи ғавҷе, ки ба тарафи дасти чапи подшоҳ дар вақти ҷанг истода бошад» [156, ҷ. 2, 329]-ро ифода менамояд.

Рукни ҷаҳоруми қўшун вожаи *қалб* (قلب) буда, ба силсилаи калимаҳои сермаъно мансуб аст. Тибқи иттилои сарчашмаҳо, ба забони тоҷикӣ ду луғати ҳамшакли қалб иқтибос шудааст, ки дар алоҳидагӣ ҳар ду сермаъноанд: *қалб I* «1) узви марказии низоми гардиши хун дар бадани инсон ва ҳайвонот, дил; 2) *маҷ*. ботин, замир; 3) *маҷ*. миёна, васат, марказ, қалби лашкар, қувваи асосии лашкар, ки дар миёна ҷой мегирад» [159, ҷ. 1, 691-692; 158, ҷ. 2, 670]; *қалб II* «1) дигаргун кардан, тақаллуб, тағйир додан, вожгун кардан, чаппагардон кардан; 2) қалбакӣ, носара, сохта, тақаллубӣ; 3) *адш*. яке аз санъатҳои лафзӣ, ки дар натиҷаи аз охир, яъне чаппа хондани калимаву таркибе ё тамоми байте пайдо мешавад» [159, ҷ. 1, 691-692; 158, ҷ. 2, 670]. Луғатнигор Ромпурӣ бар он назар аст, ки *қалб* васати лашкар аст, ки подшоҳ дар он бошад ва чор ғавҷи дигар – ҷаноҳ, соқа, маймана ва майсара дар гирди онанд [156, ҷ. 2, 141]. А. Деххудо низ дар баёни вожаи *қалб* шарҳи комилро пешниҳод намуда менависад: «Миёни лашкар, қалбулҷайш, васат аст» [170, ҷ. 11, 17672].

Мавриди зикр аст, ки ҳар ду вожаи *қалб* ба калимаҳои сермаъно марбут буда, *қалб I* бо яке аз маъноҳои қўчидааш мафҳуми ҷомеъро ифода менамояд.

Рукни охиронро *соқа* (ساقه) ном мебаранд, ки қисми ақибгарди сипоҳро ифода мекунад. Дар забони тоҷикӣ унсури луғавии *соқа* ба ҷуз маънии «қисми ақибгарди лашкар, ақибгард» дорои чанд маънии дигар аст: 1) тана; танаи дарахт, пояи растанӣ; 2) зонубанди оҳанин [158, ҷ. 2, 264; 159, ҷ. 1, 264]. Дар «ҒЛ» ва «ФФ» зери тафсири *соқа* як маънӣ – «дунболаи лашкар ва ғавҷи пасин аз панҷ ғавҷи муайян, ки ба туркӣ онро чиндовул гӯянд» [156, ҷ. 1, 407; 172, ҷ. 1, 717], зикр ёфтааст: Лашкарро бояд се қисм кард: дар *қалб* бояд сарбозони байнанду Фароб, ки мавзеъро хуб медонанд, қарор гиранд ва ба ҷанги душман раванд, мобақӣ дар *майманаву майсара* пинҳон шаванд [18, 88]. Он гоҳ ғавҷҳои

майсараву маймана аз пас ба душман ҳамла меоварданд ва ўро ғофилгир мекарданд [18, 89].

Исми ҷомеи *фавҷ* (فوج) низ мансуб ба ҳамин гурӯҳ аст, ки дар луғатномаҳо ба ду маънӣ оварда шудааст: 1) даста, гурӯҳе аз мардум дастаи муайяни лашкар; 2) гурӯҳ ва дастае аз ҷонварон [158, ҷ. 2, 404; 159, ҷ. 2, 392; 172, ҷ. 2, 1198]. Мураттиби «ҒЛ» дар шарҳи калима танҳо маънии гурӯҳро менависад [156, ҷ. 2, 119]. Аз ташреҳи А. Деҳхудо маълум гардид, ки исми ҷомеи мавриди назар дар баробари маънии «гурӯҳ, ҷамоат, мардум ё ҷамоате, ки башитоб гузарад», маъниҳои «дамидани бӯйи чизе, интишори бӯйи хуш ва сард гардидани рӯз»-ро ҳам ифода менамояд [170, ҷ. 11, 17233].

Лозим ба ёдоварист, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ вожаи *фавҷ* роиҷ буда, ба маънии «қисми лашкар ва гурӯҳ» ба кор меравад: Хидматгорон ва рикобдорон ва як *фавҷ* пуштибон, ки муваззаф буданд аз шоҳ то дами марг дифоъ кунанд, дар гирдогирди ин тахт меистоданд [8, 130]. Даҳони халтаи гапи холаи Зарнигор кушода шуда буд, ки аз он ба сари амони Рустам *фавҷ-фавҷ* ҳарфи неку бад мерехт [20, 130]. *Фавҷ-фавҷ* саворони найзадор бо кӯчаи калон омада ба сӯи Регистон мерафтанд [22, 41].

Дар радифи ин гуна исмҳои ҷомеъ инчунин калимаи *катиба* (كتيبه) метавонад шомил бошад. Дар забони тоҷикӣ ҳодисаи омоним яке аз ҳодисаҳои хеле маълум буда, *катиба* низ ду маънии гуногунро ифода менамояд: I лашкар, қўшун, сипоҳ; дастае аз лашкар; II навиштае, ки дар санг ё камин нақш шуда, ба болои дар ё тоқи иморат шинонда шуда бошад [158, ҷ. 1, 543; 172, ҷ. 2, 1333; 163, 867; 156, ҷ. 2, 162]. Дар «Л» бошад, се вожаи *катиба* бо шарҳи комил манзур аст: I чайш ва ба қавле дастае аз он ки гирд омада бошанд ва, ба қавле, гурӯҳи асбони ғораткунандагон аз сад то ҳазор, лашкар; II навишта; он чи бо хатти насх ё настаълиқ ва ё бо хатти кўфӣ бар девори масочид ва мақобир нависанд ва ё нақш кананд; он чи аз нақш ё хат, ки бар сангҳо карда бошанд...; III қалъае аст дар Хайбар [170, ҷ. 12, 18180].

Шарҳу тавзеҳоти зикрғфта баёнғари онанд, ки *катиба* I исми ҷомеъ ба шумор омада, *катиба* II ва III исмҳои маънӣ ва хосанд. Дар забони адабии

ҳозираи тоҷикӣ **катиба** ба маънии навиштаҷот дар мисоли «Катибаи Бесутун», «Катибаи нақши Рустам» ва ғ. роиҷ буда, дар ифодаи «лашкар» аз доираи истифода баромадааст. Ин нуктаро дар «ФТЗТ» зикр нашудани вожаи катиба I (лашкар) собит месозад [159, ҷ. 1, 626].

Вожаи **талоя** (طلايه) низ мутааллиқ ба ҳамин иддаи исмҳои ҷомеъ аст, ки маънии «лашкар ё гурӯҳи аскар»-ро дорад. **Талоя**, мувофиқи шарҳи «ФЗТ» ва «ФТЗТ», гурӯҳи пешгарди лашкар; аскарони дар вақти шаб посбоникунандаи лашкарро ифода менамояд [158, ҷ. 2, 313; 159, ҷ. 2, 309]. Луғатнигорони дигар низ ҳини тафсири вожаи мавриди назар маънии «муқаддимаи лашкар, пешравони лашкар, ки барои шиносоии авзоъ ва аҳволи душман фиристода мешаванд» [172, ҷ. 1, 1028], «ҷосуси лашкар, ки пеш ва пасро нигоҳ дорад, пешрави лашкар, пешқаровул» [170, ҷ. 10, 15491]-ро зикр намудаанд. Бино ба таъкиди муаллифи «ҒЛ», ки дар идомаи тавзеҳи «фавче, ки ба шаб ҳифозати шахру лашкар кунад» қайд шудааст, «талоя, ки ба маънии фавчи муҳофизии лашкар аст, дар асл **талоеъ** буд, ҷамъи **талеа**. Магар форсиён ба маънии муфрад истеъмол кунанд» [156, ҷ. 2, 29].

Воҳиди луғавии **талеа** (طليعه) низ дар сарчашмаҳо ба маънии «гурӯҳи пешгарди лашкар, пешқаровул, пешрав, муқаддимаи лашкар, ҷилавдорони лашкар; фавче, ки пешрави лашкар бошад, то аз душман воқиф шавад» [158, ҷ. 2, 313; 172, ҷ. 1, 1030; 156, ҷ. 2, 29] сабт шудааст.

Дар «ФЗТ» **талоя** ба гунаи **тилоя** низ дучор меояд, ки дорои ду маънии гуногун аст: I фавчи пешгарди лашкар, пешқаровул; II чизи молидашаванда, марҳам [158, ҷ. 2, 363].

Дар хусуси гунаи **тилоя** аз манобеи дигар маълумот пайдо накардем ва дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ корбурди **талоя** хеле кам ба назар расид: **Талоя** соҳилро аз назар гузаронида ва ба вайронии пул қаноат ҳосил карда ақиб гашт [21, 324].

Дар асоси баррасии маводди забонӣ метавон ин қабати маъноии исмҳои ҷомеъро, ки аз лиҳози таносуби истифода ҳамгун нестанд, ба гурӯҳи вожаҳои

маълум (лашкар, сипох, фавҷ ва ғ.) ва номаълум (маймана, майсара, талоя ва ғ.) тасниф намуд.

1.6. Исмҳои чомеи ифодагари мафҳуми саф ва қатор

Дар захираи луғавии забони тоҷикӣ калимаҳо аз лиҳози хусусиятҳои маъноӣ ба қабатҳои гуногун ҷудо мешаванд, ки исмҳои чомеи ифодагари мафҳуми саф, қатор аз қабилҳои онҳо ба ҳисоб мераванд. Ба ин дастаи исмҳои чомеъ наздик дахл дошад луғавӣ мансуб буда, аксари онҳо ҳамчун вожаҳои серистеъмоли забон қабул шудаанд.

Воҳиди луғавии **саф** (صف) қатори мардум ё маҷмуи ашёи паҳлуи ҳам бударо ифода менамояд, ки ин маънӣ дар сарчашмаҳо – рада, раҷа, қатори одамон, қатор ва ғ. зикр шудааст [158, ҷ. 2, 216; 159, ҷ. 2, 225]. Дар «Л» се вожаи ҳамшакли **саф** оварда шуда, ба таври зерин таҷриба шудааст: «Сураи 61-ум аз Қуръон; //раста, ҳасир, ҳилоқ, бозор; //даста, дастаи занбӯри асал ё ҳашароти дигар, ки бо ҳам зиндагӣ мекунанд, бахши як гурӯҳ, иттиҳод байни қабил; маҷозан ҷанг, набард» [170, ҷ. 10, 14937]. Мусанниф дар хусуси ҳаммаъно будани **саф** ва **раста** менависад, ки ҳар сафери раста хонанд [170, ҷ. 8, 12042].

Тавре ки дар боло қайд гардид, вожаи **саф** яке аз калимаҳои серистеъмоли ҳамина гурӯҳи исмҳои чомеъ буда, дар давраи муосири рушди забони тоҷикӣ барои ифодаи қатори исмҳои шахсу ғайришахс баробар ба кор меравад: Ниҳоят он рӯз расид, ки Пӯлодро мебоист ба **сафи** партияи болшевикон қабул мекарданд [23, ҷ. 1, 188]. Мошинҳо дар рафтуомад, тракторҳо **саф** дар **саф** кишт мекарданд [12, 34]. Ё аз қишлоқи Қистакӯз ба **сафи** фидоӣён ҳамроҳ шуда буд, номи ӯ Қайюм Шокиров буд [23, ҷ. 1, 28].

Вожаи **раста** (رسته) низ метавонад мансуби ҳамина гурӯҳи исмҳои чомеъ бошад. **Раста** дар «ФЗТ» ба се маънӣ омадааст: «1) саф, рада, қатор; 2) сафи мунтазами дӯконҳо, бозор; 3) сафи дутарафаи дарахт ва ғ.» [158, ҷ. 2, 124]. Мураттибони «ФТЗТ» ду калимаи ҳамгуни **растаро** зикр намудаанд: «I 1) раҳшуда, ҳалосшуда, он ки наҷот ёфтааст; 2) аз замин рӯида (баромада); II 1) дӯконҳои дар як қатор сохташуда, қатори дӯконҳо дар бозор; 2) роҳи зерини тоқҳои бо ҳавоза бардошташуда» [159, ҷ. 2, 153]. Айни ҳамина гуна тафсири **раста** дар

«ҒЛ» ва «ФФ» низ ба мушоҳида расид [156, ҷ. 1, 370; 172, ҷ. 1, 741]. Муаллифи «Л» маъноҳои «саф, раст, рада, рач, раг, роста, радиф ва гурӯҳе аз мардуми дорои як шуғл»-ро зикр намуда менависад, ки ин калима ба ҷойи *синф* ба кор равад: растаи оҳангарон, растаи кафшдӯзон. Луғатнигор дар идома меафзояд, ки *раста* зоҳиран муҳаффафи *роста* ва *растақ* муарраби он аст [170, ҷ. 8, 12042]. Иسمи ҷомеи *раста* аз *rastag*-и забони форсии миёна «саф, радиф, раста», ки зоҳиран муштақ аст аз *rastaka*-и форсии бостон, аз решаи *rad* < ҳиндуаврупоии *reǵ* – рост кардан, ҳидоят кардан, бурдан, рондан маншаъ мегирад [173, ҷ. 3, 1449].

Корбасти ин исми ҷомеъ имрӯз ба таври фаровон ба мушоҳида мерасад: «Баъд дӯконҳо, *раста*ҳо, ҷойхонаву ошхонаҳо камодаму камтараддуд шуда монданд» [21, 94]. Хунёгарону арғуштравонро аз Ҳинду Чину Рум оварда буданд, ки дар *раставу* бозор, кӯю барзан мардумро дилхуш медоштанд... [8, 47]. Дар *раста*ҳо, тимҳо, қатори дӯконҳои бозоргоҳ молу матои ҳиндӣ, мисрӣ, хитой, туркистонӣ, эронӣ, самарқандиву бухорӣ савдо мешуд [22, 129].

Дар сарчашмаҳо гунаи ба тағйироти овозӣ дучоршудаи калимаи *раста* – *раст* (رست) ба маънии «раста, саф» низ зикр шудааст [158, ҷ. 2, 124; 172, ҷ. 1, 741]. Дар воҳиди луғавии *раста* садоноки «а» ба ҳодисаи савтии таҳфиф дучор шуда, дар натиҷа гунаи *раст* ба вучуд омадааст. Тибқи шарҳи А. Деххудо, *раст* муҳаффафи *раста*, *роста* буда, ба ҷуз раста, саф, рада, рачча, ража боз маъноҳои «растан, озодӣ, раҳой ва халосӣ, наҷот, замин ва макону мавзеъ»-ро ифода намудааст [170, ҷ. 8, 12025]. *Раст* хоси услуби китобӣ буда, гунаи *раста* бештар мавриди истифода қарор гирифтааст.

Яке аз исмҳои ҷомеи ифодакунандаи мафҳуми қатор *рада* (رده) буда, ифодагари маънои «саф, қатор, раста» аст [158, ҷ. 2, 115; 159, ҷ. 2, 143]. Вожаи мавриди назар дар луғатномаҳои муътамад тавзеҳи комил ёфтааст: даста ва саф, рачча, қатор, раст, радиф; растаи одамӣ ва ҳайвоноти дигар, растаи чанд чизи аз як чинс, ки ба таври интизом паҳлуи якдигар ва дар як роста воқеъ шуда бошанд, ҳамчун дандон, дӯкону хона ва монанди он; ҷӯбе, ки дар зери он ғалтакҳо рост кунанд ва бар гардани гов бубанданд ва бар болои ғаллае, ки аз коҳ ҷудо нашуда

бошад, бигардонанд; ба луғати ҳиндӣ дандон аст [170, ҷ. 8, 11993; 172, ҷ. 1, 738-739; 156, ҷ. 1, 369].

Аз таҳлили чанд ҷумлаи зер маълум мегардад, ки *рада* дар замони нави амалкарди забони тоҷикӣ барои ифодаи маҷмуи ҳам одамон ва ҳам ашёи гуногуни дар як саф воқеъбуда интишор ёфтааст: Баъзан дар *рада* аз дигарон хеле қафо мемонду миёнашро дошта, номаълум дар ҷӯй дароз мекашид [9, 275]. Сипохро гирд бар гирди хандак *рада* бандед [18, 217]. *Радаи* дандонҳои сафедвор сафеди бечирм ва зичаш аҷаб зебо метофтанд [18, 25]. Дар мобайн *рада*ҳои ҳиною райҳон, гули хайрӣ ва ҳусни Юсуф шукуфта, атрофро муаттар мекард [9, 240].

Маврид ба зикр аст, ки дар забони тоҷикӣ таҳфиф яке аз ҳодисаҳои маҷмули савтӣ буда, дар сабки нависанда М. Солеҳ исми ҷомеи *рада* дар шакли муҳаффафи *рад* корбаст шудааст: Ду *рад* сутунҳои кандакоришуда толорро ба се қисм ҷудо мекунад [18, 99].

Ҳарчанд дар таркиби луғавии забон се вожаи ҳамшакли *рад* ба маъниҳои гуногуни – I бузург, хирадманд, далер; II напазируфтани, қабул накардани; III нақши чизе дар замин, пой маълум бошад ҳам, дар луғатномаҳо шакли *рад* ба маънии қатор ё саф сабт нашудааст [159, ҷ. 2, 142-143].

Исми ҷомеи *қатор* (قطار) ҳаммаъноии калимаи саф, радиф аст [158, ҷ. 2, 680]. *Қатор* дар ташреҳи М. Муин ба се маънии ба ҳамдигар алоқаманд, ки дар онҳо мафҳуми ҷомеъ зоҳир мегардад, омадааст: 1) як ришта шутур; 2) дар форсӣ номи василаи мусофирбарӣ, тиран; 3) саф, радиф [172, ҷ. 2, 1245]. А. Деҳхудо вожаи зикршударо ба гунаи *қитор* оварда навиштааст, ки як ришта шутур; маҷмуаи утокҳое, ки пушти сари ҳам рӯйи хатти оҳан ҳаракат кунанд, тиран [170, ҷ. 11, 17424]. Мураттибони «ФТЗТ» бошад, ду вожаи ҳамгуни *қаторро* сабт намудаанд: «I 1) хатти ба тартиб ҷойгирифтаи чизҳои якхела; гурӯҳи одамон, ҷорпоён, мошинҳо ва ғ., ки пайи ҳам ё паҳлуи ҳам бо тартиб истодаанд ё воқеъ гаштаанд, саф, рад, рада, радиф; 2) паҳлу ба паҳлу, паҳлуи ҳам ё паси ҳам ба тартиб истода; II маҷмуи вагонҳое, ки ба воситаи паровоз (локоматив) дар рӯйи роҳи оҳан ҳаракат мекунад, поезд» [159, ҷ. 1, 703-704]. Аммо Олим ҷароғи шахтёро ба сари ҷоғаҳаш оварда, зеҳн монда *қатор-қатор* ҳарфҳоро ба рӯи коғаз нақш

менабуд [23, қ. 2, 124]. Ман инро дар *қатори* як китоби даркорӣ ночор шуда харидам [1, қ. 2, 194].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба маънии «қатор» ва «рада» ба таври фаровон корбаст шудани вожаи *силсила* (سلسله) низ мушоҳида мегардад. Дар сарчашмаҳои зерин назар ташреҳи *силсила* ба таври зайл нишон дода шудааст: «1) ҳар чизи монанди занҷир бо ҳам пайваста, занҷир; банд, баст; 2) насабнома, шаҷара; насл, авлод, хонадон; 3) *маҷ.* халқа, гурӯҳ, ҷамоа, тоифа, даста» [158, қ. 2, 237; 159, қ. 2, 249], «занҷири оҳан ва тилову нуқра; номи китоб; *маҷозан* ба маънии насл, авлод ва қаробат» [156, қ. 1, 434]; «занҷир; хонадон» [172, қ. 1, 872], «занҷир, занҷири оҳан ва тилло ва нуқра; тарҳи махсусе аст дар қолибофӣ; кирмаке аст сурх бар замин ҷасбида; *маҷозан* ба маънии «насл, авлод ва қаробат, табор, хонавода» [170, қ. 9, 13720].

Аз тафсилоти зикрғфта маълум гардид, ки калимаи *силсила* дар баробари мафҳуми ҷомеи қатор маъниҳои «занҷир, насл, авлод, хонавода»-ро низ ифода карда метавонад: *Силсилаи* дostonҳо аз қабри торики асрҳо сар зада, аз ёд ба ёд, аз авлод ба авлод гузашта, то ба замони шоир гузаштааст [22, 10]. Шоир ба он *силсила* шаддаҳои дуру гавҳари сухан ҷамоил месозад [22, 10]. Аҷаб нест, ки *силсилаи* насабии Баҳоуддин ба оташпарастони пеш аз исломи Бухоро рафта расад [1, қ. 2, 338]. Шаҳри Тӯс дар дараи Кашафрӯд дар мобайни ду *силсилаи* кӯҳи мувозӣ қарор гирифта, пас аз Нишопур дувумин шаҳри калони Хуросони Ғарбӣ будааст [22, 5].

Калимаи дигари марбути ҳамин дастаи исмҳои ҷомеъ *радиф* (ردیف) маҳсуб мешавад. *Радиф* ҳам шабеҳи ҷанде аз вожаҳои болоӣ сермаъно буда, дар фарҳангномаҳо се маъноро ифода намудааст: «1) саф, қатор, рада. 2) ду нафаре, ки паси ҳам ба як асб савор бошанд, паҳлуи ҳам ё паси ҳам қарор гирифтанд. 3) *адш.* калима ё иборае, ки дар охири ҳар байти шеър пас аз қофия такрор меёбад» [158, қ. 2, 115; 159, қ. 2, 143]. Бар иловаи маъниҳои зикрғфта А. Деҳхудо маънии «ситораи наздики наср» ва М. Муин маънии «поя ва рукни асосии мусиқии миллии Эрон, дастгоҳ»-ро илова намудаанд [170, қ. 8, 11996; 172, қ. 1, 739].

Ҳамчунин, ба ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ метавон вожаи *силкро* (سلک), ки, тибқи маълумоти луғатнигорон, маънии аслиаш «ришта, ресмони шаддаи марворид» ва ғ. буда, дар забони тоҷикӣ маҷозан «саф, қатор, рада»-ро ифода менамояд, мансуб донист [158, ҷ. 2, 237; 159, ҷ. 2, 248]. Дар «Л» дар радифи маъниҳои «ришта, риштаи марворид; сафу қатор; роҳ ва тариқ» маъниҳои «шире, ки аввал аз пистони ноқа дӯшида шавад ва новадон» низ зикр шудааст [170, ҷ. 9, 13731; 156, ҷ. 1, 433].

Исмҳои ҷомеи ифодагари мафҳумҳои саф ва қатор ба исмҳои шахсу ғайришахс баробар ба кор мераванд. Аксарашон вожаҳои аслии маълуми забони тоҷикӣ буда, решаи амиқи таърихӣ доранд.

1.7. Исмҳои ҷомеи ифодагари мафҳуми маҷмуи ҳайвону паранда

Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ исмҳои ҷомеи ифодагари мафҳуми маҷмуи ҳайвоноту парандагон ва ҷонварон гурӯҳи алоҳидаро ташкил намуда, тӯда ва анбӯҳи ҷорҳои калону хурдро ифода мекунанд. Ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ аз лиҳози теъдод зиёд набошанд ҳам, аксар дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба таври фаровон корбаст мешаванд.

Яке аз ҷунин вожаҳо *ғала* (گله) аст, ки маънии «гурӯҳ, даста ва рамаи гӯсфанду гов»-ро ифода менамояд [158, ҷ. 1, 250; 173, ҷ. 4, 243]. Дар «ФТЗТ» ин унсур луғавӣ ба ду маъно оварда шудааст: «1) гурӯҳе аз ҷорпоён; рама; ғалаи асп, ғалаи оҳу; 2) гурӯҳе аз чизҳои ҳамчинс (ба ин маънӣ асосан дар таркиби калимаҳои мураккаби ғалаосиё, ғалаҷазира меояд)» [159, ҷ. 1, 307]. Мураттиби «Л» бо таъя ба шарҳи «БК» *ғаларо* рамаи гӯсфанду шутур, хару гов, асбу оҳу ва амсоли он тафсир намудааст [170, ҷ. 12, 19249].

Таҳлили маводди забонӣ нишон медиҳад, ки имрӯз дар забони адабӣ *ғала* серистеъмол буда, барои ифодаи рамаю пода, ғалаи зоғ ва гурӯҳи одамон ба кор меравад: Шоир мастомаст савор шуда сӯйи *ғала* асп ронд, қариб чиҳил сар тойро ҳай карда ба қӯра даровард ва дар асари мастӣ аз асп фуру ғалтида ба остона сар ниҳода хобаш бурд [22, 151]. Пиразанони серманаҳ ҳам, ки дар ин хел мавридҳо дам нагирифта гап мезананд, бачагон, ки ҷамъ шаванд, *ғалаи* зоғчаҳо барин ғавғо

мебардоранд, ҳама оҳиста-оҳиста ором шуда, ба гуфтаҳои то ин вақт шуниданашуда гӯш меандоختанд [23, қ. 2, 71]. Нигоҳ кунед, дидед, ин *галаи* охувон аст, ки фақат аз сайёрони савораи тезрафтор ин тавр мегурезанд [23, қ. 1, 226]. Надонам, як *гала* мардак [23, қ. 1, 59]. Як *гала* босмачиёни Холбӯта ба ақиби ҳов, ана он теппа омада фаромада аспҳояшонро ба чавпояҳо сар дода худашон дам гирифта хоб рафтаанд [23, қ. 1, 198]. Ба ҳамин умед дунболи лашкари ӯ низ мерафтанд ва *галаи* кафтор буданд, ки умед ба пасмондаи шикори шер доштанд [8, 99].

Воҳиди луғавии *нода* (نَدا) тибқи маълумоти «ФЗТ» ифодагари ду маънӣ аст: «1) галаи чорпоён, галаи гову хару буз ва ғ; 2) чӯбдасти дурушт, асои калон, боҳу» [158, қ. 2, 73]. Аз ҷониби мураттибони «ФТЗТ» танҳо маънии ҷомеи он – ҷамъи гову гӯсфанду буз зикр шудааст [159, қ. 2, 105]. М. Ҳасандӯст бар иловаи маънии «галаи хар ва гов» ҷарогоҳи асбону шутурон ва говонро низ зикр намудааст [173, қ. 2, 593]. Дар «Л» шарҳи комили ин калима ба гунаи зайл оварда шудааст, ки се маъниро ифода намудааст: галаи хар ва гов; ҷарогоҳи асбон ва шутурон ва говон; чӯбдасти дурушт, асои калон, боҳу [170, қ. 4, 5337].

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ вожаи *нода* ба ду маънӣ – «гала ва ҷарогоҳ» ба кор меравад: Маълум буд, ки *нода* аз ҷаро баргаштааст [20, 35]. Ӯ дар ҷавоб хандида мегуфт: «Гӯсолаеро, ки аз *нода* берун равад, гург меҳӯрад» [1, қ. 2, 242]. – *Подаро* ин тараф, – бо дастаи қамчин сӯйи теппаҳо ишора мекунад ӯ [14, 18]. Ба сари сангҳо бархӯрдани оби шаршараҳо, хониши булбулон, баоси гову гӯсола, бузғолаю баррачаҳо, ки дар ин бегоҳӣ аз *нода* меомаданд, ба гӯши ин пирамардон намерасид [14, 122].

Унсӯри луғавии *рама* (رَما) низ ба ҳамин дастаи исмҳои ҷомеъ мансуб буда, дар бархе аз сарчашмаҳо се маънӣ: 1) гала, галаи чорпоён (гӯсфанд, гов, асп); 2) тӯда, гурӯҳ, ҷамъият, халқ; 3) сипоҳ, лашкар [158, қ. 2, 118]; 1) галаи гӯсфандон ва асб, села, рамак ва рамақ; 2) сипоҳ ва лашкар; 3) ҷамъияти мардум, гурӯҳи мардум [170, қ. 8, 12245], дар баъзе аз сарчашмаҳо ду маънӣ: 1) галаи гову гӯсфанд ва асб; 2) гурӯҳи мардум [172, қ. 1, 754]; галаи гӯсфанд ва амсоли он, ҷамъият ва гурӯҳи мардум [173, қ. 3, 1464] ва дар сарчашмаҳои гурӯҳи сеюм танҳо як маънӣ: галаи

гӯспандон [156, ҷ. 1, 377]; тӯда, анбуҳи чорпои хурд [159, ҷ. 1, 146]-ро ифода намудааст.

Маводди чамъоварда нишон дод, ки **рама** дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба маънии «гала ва анбуҳи чорпоён» маълум аст. Аз далелҳои дар сарчашмаҳо овардашуда метавон пай бурд, ки калимаи **рама** дар забони осори асрҳои X-XI ба маънии «гурӯҳи мардум ва лашкар» низ истифода мешудааст [158, ҷ. 2, 118], ки имрӯз роиҷ нест: Гурги як бор аз **рама** даҳон хун кардагӣ маззахӯрак мешавад ва боз онро орзу мекунад [23, ҷ. 2, 57]. Бачагон дар рӯйи ҳавлӣ **рамаи** гӯсфандон барин ба ҳамдигар ҷафс хоб мекарданд [23, ҷ. 1, 158]. Пешгардони босмачиён ба доманаи кӯҳ фароманду акиби онҳо ханӯз ҳам аз дараҳои кӯҳ **рамаи** бесарунӯт барин фаромада меомад [23, ҷ. 1, 200]. **Рамаи** гургони гурусна вайро дунболгир буданд [18, 3].

Мураттиби «ФРЗФ» дар идомаи тавзеҳи **рама** бо таъя ба «БҚ» калимаи **рамакро**, ки дар забони форсии миёна ба гунаи ғатак сабт шудааст, ба маънии галаи гӯсфанд ва асб ва ғайра тафсир намудааст [173, ҷ. 3, 1464] Ин воҳиди луғавӣ дар луғатномаи М. Муин ва А. Деҳхудо низ ба ҳамин маънӣ, яъне «рама ва галаи гӯсфандон» оварда шудааст [170, ҷ. 8, 12240; 172, ҷ. 1, 754]. Соҳиби «Л» зимни шарҳи ин вожа истифодаи онро дар «Таърихи Систон» нишон медиҳад: «Панҷ ҳазор уштур ва ду ҳазор астари дун хар ва **рамаки** асби тозӣ ва дигар молҳо». Дар хусуси ин вожа аз «ФЗТ» ва «ФТЗТ» иттилоъ пайдо накардем ва маълум, ки дар забони ҳозираи тоҷикӣ бар ивази он исми ҷомеи **рама** мавҷеи устувор пайдо кардааст.

Воҳиди луғавии **рам** (رَم) мувофиқи ташреҳи мураттибони фарҳангномаҳо, дорои ду маънӣ аст: I гурез, тарс, ҳарос, рамидан ва нафрат, фирор; II шакли кӯтоҳшудаи рама, рама ва галаи гӯсфандон, рамаи сутур [158, ҷ. 2, 118; 159, ҷ. 2, 146; 170, ҷ. 8, 12227; 172, ҷ. 1, 753].

Ромпурӣ дар «ҒЛ» дар тавзеҳи вожаи **рам** маънии гурехтан ва рамиданро дар мадди аввал гузошта менависад, ки «дар арабӣ низ рамм (ба ташдид) ба маънии гурехтан омадааст. Пас метавонад, ки таҳфиф аз тасарруфи форсиён бошад ва ба

маънии галаи аспон ва гӯспандон; зоҳиран ба ин маънӣ муҳаффафи *рама* бошад» [156, ҷ. 1, 377].

Муаллифи «ФРЗФ» калимаи *рамро* муштақ аз эронии бостон: *ra-ma* аз решаи *ra-m* – ҳаракат кардан, рафтан дониста, тарсидан, гурехтан ва *ram* кардан шарҳ додааст. Дар идома бо таъя ба пажухишгарон менависад, ки *рам* ба решаи *ra-b* низ марбут аст ва дар забони пашту ба гунаи *ra-m-ed* – рамидан, тотӣ: *va-ra-m* – рамидан, ваҳшат кардан, зарқонӣ: *ra-muk* – рамкунанда, чорпое, ки бисёр рам мекунад дучор меояд [173, ҷ. 3, 1466].

Ҳамин тавр, дар асоси маводди фактологӣ метавон ба бардоште расид, ки *рам* имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ ба маънии ҷомеи рама ва галаи гӯсфандон дар истифода набуда, дар ифодаи маънии «ҳарос, тарс ва рамидан» дар услуби бадеӣ метавон мушоҳида намуд [9, 67; 9, 12].

Луғати *села* (سيله) низ ба ҳамин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ мансуб аст. Дар луғатномаҳои зерин назар рама, галаи чорпоён; гурӯҳи ҳайвонот, рамаи асбон, охувон, гӯсфандон ва амсоли онҳо ташреҳ шудааст [158, ҷ. 2, 230; 170, ҷ. 9, 13894; 172, ҷ. 1, 909]. Мураттибони «ФТЗТ» ба исми ҷомеи *села* маънии гурӯҳи парандагонро нисбат додаанду маъниҳои «рама ва галаи чорпоён дарҷ нашудааст» [159, ҷ. 2, 235].

Мушоҳидаҳо нишон дод, ки вожаи *села* дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ бештар ба маънии «дастаи парандагон» нисбат ба маънии «гурӯҳ, даста» роиҷ аст: Аз бари кӯҳ *селаи* турнаҳо бо як оҳанг садо дода паст парвоз доштанд [13, 13]. Як *села* майна чуғур-чуғуркунон хӯроки ҳайвонотро тала мекарданд [9, 226]. Дар шоҳаҳои бараҳнаи дарахтон *селаҳои* зоғони сиёҳ бо қиғу қоғи шодона суруди омад-омади зимистонро месароянд [21, 263]. Канӣ он ҳама гилкорон, бетонрезон, ки ҳамеша ҳамроҳи Хиромон ба ошхона мерафтанд, як *села* шуда, ҳамроҳ аз кор мебароманд? [15, 218]. ...мисли *селаи* ким-чӣ гуна мурғони калони даштӣ ғун нишаста саргарми чақ-чаку ғайбат буданд...[21, 12].

Унсӯри луғавии *говора* (گواره) дар луғатномаҳо ду маънии гуногунро ифода намудааст: «I галаи гов, подаи гов; II шакли кӯтоҳшудаи гоҳвора» [158, ҷ. 1, 273; 159, ҷ. 1, 341]. Луғатнигор А. Деҳхудо вожаи мавриди таҳлилро «галаи гов» шарҳ

дода, дар идома марбут ба маънии дуҷуми калима менависад, ки мухаффафи гоҳвора аст, ки ба арабӣ маҳд хонанд [170, ҷ. 12, 18907]. *Говора* дар сарчашмаҳо ба намуди *говбора* (کواباره) – галаи гов ҳам дучор мешавад [170, ҷ. 12, 18908].

Мураттиби «ФРЗФ» *говораро* ба гунаи *гобора* (گاباره) оварда, «галаи гов» шарҳ додааст. Дар идомаи ташреҳ шаклҳои *говора* (گاواره) – галаи гов, *гавбора* (گوباره) – галаи гӯсфанд ва гов, *гавора* (گواره) – галаи гов ва гӯсфандро низ қайд намудааст, ки аз чузҳои gā(v)-bāra/-vāra таркиб ёфтааст. Дар забони хуросонӣ gāvāra, govāra – галаи гов аст [173, ҷ. 4, 2327]. Бино бар ташреҳи луғатномаҳо дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ду вожаи ҳамгуни *гобора* ба қайд гирифта шудааст, ки яке галаи гов, дигаре мафҳуми ғор ва шикӯфи кӯхро ифода кардааст [170, ҷ. 12, 18869; 172, ҷ. 2, 1498; 173, ҷ. 4, 2327].

Дар луғатномаи А. Деххудо ва М. Муин чор маънои вожаи *гавора* зикр шудааст: «1) мухаффафи гаҳвора; 2) галаи гов; 3) хонаи занбӯр; 4) сабаде бошад, ки ангишт дар он кашанд» [170, ҷ. 12, 19332; 172, ҷ. 2, 1498]. Аз ҷониби мураттибони «ФЗТ» ва «ФТЗТ» бошад, танҳо як маънӣ – сабади мевакашонӣ, сабади ангишткашонӣ сабт шудааст [158, ҷ. 1, 248; 159, ҷ. 1, 302]. Бо тақия ба ин сарчашмаҳо метавон қайд намуд, ки аввал доираи маъноӣ ва сипас, доираи истифодабарии калимаи *гавора* маҳдуд гардида, ҳоло дар забони адабии тоҷикӣ ба гурӯҳи вожаҳои куҳнашудаи забон ворид шудааст.

Дигар воҳиди луғавии ифодагари мафҳуми гала, подаи гову говмеш, рамаи гову хар *гавнора* (گوپاره) аст, ки ба ҳамин силсилаи исмҳои ҷомеъ мансуб аст [158, ҷ. 1, 248; 159, ҷ. 1, 302; 170, ҷ. 12, 19340]. Дар «Л» гунаи *кавнора* ё *кавнор* низ зикр шуда, ба таври зайл шарҳ ёфтааст: гала ва рамаи хару гов, гӯсфанд ва дигар чорпоён, соири ҳайвонотро гӯянд. Дар идома бо тақия ба ҳошияи «БК» оид ба *кавнора* меафзояд, ки саҳеҳ *гавнора* аст [170, ҷ. 12, 18666].

Яке аз исмҳои ҷомеи ифодакунандаи дастаи парандагон *ҷағола* (جغاله) ва ё *ҷағола* аст, ки дар манобеи зерин назар ба таври зайл тафсир шудааст: «Дастае аз мурғон, гурӯҳе аз парандагон» [158, ҷ. 2, 777; 159, ҷ. 2, 611]. Тибқи ташреҳи А. Деххудо, *ҷағола* ба чуз маънии «гурӯҳе аз мурғон, ҳайли мурғон, ҷавқе аз мурғон,

галаи мурғон» боз маънии «ҳар меваи норас»-ро ифода намудааст, ки ин мафҳум берун аз доираи исмҳои ҷомеъ аст [170, ҷ. 5, 7786].

Чағола (چغاله) ифодагари ду маънӣ аст: меваи норас, бодом, зардолу ва ин қабил меваҳо, ки норас бошанд ва ҷавке аз мурғон, ҷамъияти тайр [170, ҷ. 6, 8180]. Дар иддае аз сарчашмаҳо фақат як маънии он – меваи норас монанди бодом, зардолу ва амсоли онҳо оварда шудааст [173, ҷ. 3, 1026; 172, ҷ. 1, 563].

Дар луғатномаҳо вожаи **ҷуфола** (جفاله) низ ба назар расид, ки шакли тағйирёфтаи **чағола** аст. **Ҷуфола** ба маъноҳои 1) гурӯҳи мардум, ҷамоат; 2) дастаи мурғон, галаи мурғон; 3) сарчӯши дег ба кор рафтааст [172, ҷ. 1, 533; 170, ҷ. 5, 7795]. Мушоҳидаҳо нишон дод, ки вожаи сермувозии **чағола** дар забони ҳозираи тоҷикӣ ба гурӯҳи аносири луғавии камистеъмол мансуб аст.

Калимаи **хайл** (خیل) сермаъно буда, дар сарчашмаҳои зерин назар дар ифодаи се маънии ҷомеъ қайд шудааст: «1) галаи аспҳо, рамаи аспҳо; 2) аскарони савора, саворон, мавкиб; 3) гурӯҳ, тоифа, ҷамоат, қавм» [158, ҷ. 2, 456; 159, ҷ. 2, 434, 172, ҷ. 1, 650]. Бино бар маънии якум, **хайлро** ба гурӯҳи исмҳои ҷомеи ифодагари мафҳуми ҳайвоноту парандагон ва ҷонварон мансуб донистем. Мураттиби «ҒЛ» зимни шарҳи вожаи **хайл** қайд менамояд, ки маънии «гурӯҳи мардум ва галаи аспон, саворон»-ро ифода менамояд «ва ин ҷамъест, ки воҳид надорад. Форсиён ба маънии мутлақи ҷамоа ва гурӯҳ истеъмол мекунанд, хоҳ малоику парӣ, хоҳ инсону туюр ва вуҳушу ҳашарот» [156, ҷ. 1, 320]. Дар ташреҳи «Л» бар иловаи маъниҳои фавқуззикр маънии «урдугӯҳ, лашкаргоҳ ва хаймагоҳ» низ ифода шудааст [170, ҷ. 7, 10214].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ воҳиди луғавии **хайл** бештар дар осори насри таърихӣ, ки замони тасвир ва ғояи асар тақозо мекунад, ба кор рафтааст. Аз ҷумлаҳои зерин аён мегардад, ки **хайл** ба маъниҳои «галаи ғизол ва сағ, лашкар, тоифа ва гурӯҳ» ба кор рафтааст: Ғизоле аз **хайли** хеш вомондае аз паси рӯз медавид [18, 3]. ...нахчирсолор бо **хайли** азими сагон меомад... [8, 74]. Бо вуруди ҳар **хайли** нав майдон ғирев дармедод: «Зихӣ, Аршак, шоҳи шоҳон, шоҳсутуни ҷаҳон, нарамили майдон, ягонаи замон...» [8, 199]. **Хайли** Амир Исмоил дар наздики қаср аз аспҳо пиёда мешавад ва ғуломон аспнро ба истабл мебаранд [18,

68]. Умуман, баъд аз *хайли* мо зангиҳо ачаб махлуқҳои ғалатие буданд, содаву чонсахт [8, 52].

Вожаи *ҳашара* (حشره) ё гунаи *ҳашарат* маҷмуи чонварҳои хурд, хазандагонро ифода менамояд. Ин калима дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз забони арабӣ иқтибос шуда, имрӯз бештар шакли ҷамъи он *ҳашарот* роиҷ аст. Луғатнигорон исми ҷомеи мавриди таҳлилро «ҷонварҳои хурд аз қабили мӯрча, малах, магас, занбӯру кажум ва ғ.» [158, ҷ. 2, 739; 159, ҷ. 2, 524]; «ҳар ҷунбандаи хурд аз паранда ва раванда ва хазанда; ҷонвари хазанда ва газанда ё ҷонвари резаи замин» [170, ҷ. 6, 9082; 163, 219]; «ҳашарот, ҷамъи ҳашарат, ба маънии ҷонварони реза ва ҷонвароне, ки дар замин сӯроҳ карда хона созанд, мисли мор ва росу ва муш» [156, ҷ. 1, 276] шарҳ додаанд.

Ба силсилаи ин гуна исмҳои ҷомеъ унсурҳои луғавии *абобил* – гурӯҳи фароштурук, фароштурукҳо, парастуҳо, селай фароштурукҳо, чилчилаҳо [158, ҷ. 1, 28; 159, ҷ. 1, 30; 156, ҷ. 1, 32; 172, ҷ. 1, 74; 170, ҷ. 1, 273], *бобил* – шакли кӯтоҳшудаи абобил [158, ҷ. 1, 189; 159, ҷ. 1, 217; 170, ҷ. 3, 3906], *ибил* – шутур; шутурон [158, ҷ. 1, 465; 159, ҷ. 1, 554; 163, 24], шутурон ва ин ҷамъест, ки воҳид надорад [156, ҷ. 1, 32], *ғанам* – гӯсфандон, галаи гӯсфандон, гӯсфанд [158, ҷ. 2, 647; 159, ҷ. 1, 388], бузу гӯсфанд [156, ҷ. 2, 92], галаи гӯсфандон [172, ҷ. 1, 1135, 163, 735], *ваҳш* – 1) ваҳшӣ, ёбой, даштӣ; 2) исми ҷомеъ ҳайвоноти ваҳшӣ; ваҳшиёни саҳро [158, ҷ. 1, 233; 159, ҷ. 1, 282; 156, ҷ. 2, 369; 172, ҷ. 2, 2040; 170, ҷ. 15, 23136] низ метавонанд мансуб бошанд. Дар хусуси ин қабил исмҳои ҷомеъ қайд кардан бамаврид аст, ки имрӯз онҳо дар доираи вожаҳои ғайрифаъоли захираи луғавии забони тоҷикӣ маҳфуз мондаанд.

1.8. Исмҳои ҷомеи ифодагари мафҳумҳои лавозимоти рӯзгор

Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ гурӯҳи исмҳои ҷомеи ифодакунандаи номи асбобу ашё, лавозимоти рӯзгор ва мафҳумҳои ба он марбут низ мавҷуданд, ки дар захираи луғавӣ мавқеи хосса доранд. Ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба таври гуногун интишор ёфтаанд. Яке аз чунин вожаҳо *коло* (کالا)//*кола* (کاله) аст. *Коло*//*кола* мол, матоъ; чизу чора, асбоби хонаро ифода

мекунад [158, ҷ. 1, 558]. Ромпурӣ **колоро** асбоб, рахт ва матоъ, ки ғайри ҳайвон бошад, шарҳ додааст [156, ҷ. 2, 151]. Ҳамин луғатнигор зимни тавзеҳи гунаи **кола** илова бар маънии «матоъ», ки онро **коло** низ гӯянд, ду маънӣ – кадуи шароб; харбузаи хом ва замини барои зироат тайёр кардашударо зикр намудааст [156, ҷ. 2, 159]. Аз шарҳи комили А. Деххудо бармеояд, ки **коло** ба ҷуз маънии «рахт, асбоб, асбоби хона, сомон ва асоса, асос, порчаи абрешим», «муҳраҳои шатранҷ; бонг ва фарёду фиғон» [170, ҷ. 12, 18069]-ро низ ифода менамудааст. **Кола** зоҳиран муштак аз забони эронии бостон – *karθraka* (*kahrak* – кола) аз решаи *kar* – кардан, анҷом додан, тартиб додан, оростан, таҷхиз кардан аст [173, ҷ. 4, 2111], ки таърихи баромади ин калима аз забонҳои форсии қадим ва миёна маншаъ мегирад. Ҳарчанд забоншинос Ҳ. Маҷидов бо таъя ба нуқтаи назари В. А. Капранов асли баромади вожаи **колоро** забони ҳиндӣ дониста бошад ҳам [61, 102], вале дар луғатномаҳои муътабари зерин назар сарчашмааш калимаи аслии тоҷикӣ ба шумор омадааст. Аз шарҳу тавзеҳи сарчашмаҳои зерин назар маълум гардид, ки унсури луғавии **коло//кола** сермаъно буда, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ маънои аввали он, яъне мафҳуми чомеъ – молу ашё, рахт роиҷ гардидааст: – **Колои** маро, – гуфт – ба аспҳо бор карда савор шаву ба гузари бӯрӯбофон биё, дар пеши ҳаммом маро мунтазир бош [22, 218]. ...дар қорвонсароҳо барои хариди лавозимоташон ё фуруши **колояшон** гирд меомаданд [22, 110]. Қорвон дар манзилҳо ду рӯз-се рӯз истода дам мегирифт ва он гоҳ бозаргонон дар қорвонсароҳо зуд бозор кушода ба фуруши **колои** худ шуруъ мекарданд [22, 110]. **Колои** бебаҳои шоир – дастнависҳои «Шоҳнома» ва «Ҷосуфу Зулайхо» дар тоҷикча гард пахш карда хобида буданд... [22, 93].

Унсури луғавии **бизоат** (بضاعت) низ аз қабيلي ҳамин гуна исмиҳои чомеъ аст, ки дар «ФЗТ» ду маъниро ифода кардааст: «1) молу асбоб, молу матоъ; 2) *мач*. қобилият, истеъдод» [158, ҷ. 1, 183]. Аз тарафи мураттибони «ФТЗТ» маънии якуми вожаи **бизоат**, ки «молу чиз, чизу чора, дорой ва бисот» аст, шарҳ ёфтаасту маънии дуюми он ишора нашудааст [159, ҷ. 1, 209]. Ҳамин гуна тавзеҳот дар сарчашмаҳои дигар низ ба мушоҳида мерасанд, ки ифодагари маънии мол ва асбоб [156, ҷ. 1, 135], мол, коло; макнату сарват, сармоя; асбобу матоъ ва мулк,

мол ва асбоб аст [170, ҷ. 4, 4855; 172, ҷ. 1, 271]. Исми ҷомеи мавриди назар дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ ба ҳамин маънӣ ба кор рафтааст: Бе **бизоат**, бе ҳеч чиз аз деҳа мебароянд [14, 98].

Вожаи **бисот** (بساط) ҳаммаъноӣ исми ҷомеи **бизоат** аст. Тибқи маълумоти «ФЗТ» ва «ФТЗТ» бисот дорои ду маънӣ аст: «1) ҳар чизи густурданӣ, ҳар чизи паҳн карданӣ, фарш, гилем, палос; 2) асбобу анҷом, чизу чора, бизоат, дорой, сомон» [158, ҷ. 1, 186; 159, ҷ. 1, 214], ки дар ҳамин маънӣ мафҳуми ҷомеъро дорад. Дар луғатномаҳои муътабари форсӣ тафсири комили ин вожа ба таври зайл омадааст: «фарш; арсаи шатранҷ ва фароҳии майдон; ба маънии матоъ ва сармоя; дастгоҳ ва суфраи чармин» [156, ҷ. 1, 132]. А. Деххудо хини тафсири **бисот** меафзояд, ки дар ҳар се маънӣ: фарш, суфра ва асбоби хона ба кор равад [170, ҷ. 3, 4731].

Имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ бошад, аксаран маънии «асбобу анҷом, коло»-ро ифода намудааст: Падару модари духтар шабона омада, духтарашонро **бисоташ** катӣ бурда буданд [9, 130]. Чанд сол инҷониб Шарофатхола бо нияти тӯйи писараш кам-кам матои тоза меғундошт ва ҳоло ҳама **бисоти** дар сандукаш ҷамъомадаро аз назар гузаронида фикр мекард, ки боз чор-панҷ куртавор колоӣ нағз ёфтанд даркор [21, 158].

Ба ин силсила метавон луғати **ҷиҳозро** (جهاز) низ шомил донист. Мувофиқи тафсири «ФЗТ» ва «ФТЗТ» **ҷиҳоз** маъноҳои бисоту афзор ва асбобу анҷоми хона, асбоби ороиш; бисоти духтар, бисот ва зевари пеш аз арӯсӣ барои духтар тайёр мекардари ифода менамояд [158, ҷ. 2, 783; 159, ҷ. 2, 622]. Мураттиби «ҒЛ» вожаи мавриди таҳлилро «асбоби арӯс, майит ва мусофир» маънӣ карда, дар идома гунаи **ҷиҳезро** бо ишораи имола (дар вақти хондан ва навиштани калимаҳо ба «е» табдил додани «о» – Ё.М.)-и **ҷиҳоз** ба маънии «сохтагӣ ва асбобу рахт барои духтар ва мурда ва зари қимор» қайд намудааст [156, ҷ. 1, 253]. М. Муин ва А. Деххудо **ҷиҳоз** ва **ҷаҳозро** воҳид доништа илова бар маънии «асбоб ва лавозими хона, рахти мурда, рахти арӯс ва мусофир, асос ва мулк, ки арӯс ба хонаи домод барад, созу барг» маъноҳои «полони шутур; дастгоҳи киштӣ, сафина ва чархи

равғангирӣ»-ро зикр намудаанд, ки аз доираи ифодаи мафҳуми чомеият берунанд [170, ҷ. 5, 7921; 172, ҷ. 1, 546].

Профессор А. Ҳасанзода зимни таҳқиқи масоили иртиботи унсурҳои луғавӣ ва баъзе қолабҳои сарфию нахвии осори асрҳои X-XIII бо ғӯиши шимолӣ дар чанде аз лаҳҷаҳои шимолӣ мавҷудияти гунаи **чезро** қайд намудааст. Бино ба навиштаи забоншинос **чез** муҳаффафи шакли имолаи **чиҳез** (чиҳез > чез) буда, баробари гунаи маъмулии **чиҳоз** мавриди истифода қарор гирифтааст. **Чез** имрӯз дар бархе аз лаҳҷаҳои шимолӣ ба маънои «бисоти арӯс» маълум аст [99, 183].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ қорбурди гунаи **чиҳоз** ба назар расид: Ҳолӣ **чиҳози** духтар ҳам тайёр не [9, 307].

Маводди чамъовардаи мо дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ мавҷудияти исмҳои чомееро нишон дод, ки имрӯз дар забони адабӣ тамоман истифода намешаванд ва ё ба гурӯҳи вожаҳои хеле камистеъмол дохил мешаванд. Ин иддаи калимаҳо бо ифодаи мафҳуми асбобу анҷом, тўшаву рахт, лавозимоти рӯзгор ба ҳамин қатори исмҳои чомеъ мансубанд: **завода** (زواده) – тўша, захира, озуқа ва зоди сафар [158, ҷ. 1, 428; 159, ҷ. 1, 522; 172, ҷ. 1, 794], **омана** (امنه) – ғараму пуштаи ҳезуми кафондашуда; тўдаи ҳезуми шикофта, пушторай ҳезум [158, ҷ. 1, 916; 170, ҷ. 1, 212], **мазод** (مزاد) – тўша ва зоди сафар [158, ҷ. 1, 622; 159, ҷ. 1, 776; 163, 426], **ҷамр** (جمر) – ахгарҳо, лаҳҷаҳо [158, ҷ. 2, 771; 159, ҷ. 2, 607], **асоса** (اثاثه) – мол, ашё ва чизу чораи хона, рахт ва матоъ [158, ҷ. 1, 93; 159, ҷ. 1, 89; 156, ҷ. 1, 35], **афзор** (افزار) – абзор, олот, асбоб, дорувории таом аз қабилӣ мурч, зира, қаланфур [158, ҷ. 1, 100; 159, ҷ. 1, 96; 172, ҷ. 1, 175], **ақор** (عقار) – рахт ва асбоби хона, матои хона, асбобу анҷомҳое, ки аз як ҷо ба ҷои дигар кўчонида намешаванд [170, ҷ. 10, 15979; 156, ҷ. 2, 71; 158, ҷ. 1, 115; 159, ҷ. 1, 53], **разма** (رزمه) – букча, букчаи бузург, баста, асбобу абзори дар букча басташуда, пуштвора ва букчаи ҷома ва рахт [158, ҷ. 2, 116; 170, ҷ. 8, 12012; 172, ҷ. 1, 740; 156, ҷ. 1, 369].

Ҳамин тавр, ин гурӯҳи исмҳои чомеъ дар захираи луғавии забони тоҷикӣ як қабати маъноиро ташкил намуда, имрӯз дар забони адабӣ ба таври гуногун интишор ёфтаанд. Аз рӯйи ҳисоби мо ба ин гурӯҳ 12 исми чомеъ мансуб буда, аз вожаҳои аслию иқтибосии арабӣ фароҳам омадаанд.

ХУЛОСАИ БОБИ 1

Ҳамин тавр, дар заминаи таҳқиқи хусусиятҳои семантикии исмҳои ҷомеъ ва таснифи онҳо ба гурӯҳҳои маъноӣ ба чунин натиҷагирӣ расидем:

– исмҳои ҷомеъ дар захираи луғавии забони тоҷикӣ дар қатори вожаҳои маълуми забон ҷой дошта, бо хусусиятҳои луғавию маъноӣ дар радифи дигар гурӯҳҳои луғавӣ-грамматикии исмҳо дорои мақоми хоссаанд;

– исмҳои ҷомеъ аз рӯйи хусусиятҳои маъноӣ қабатҳои гуногунро ташкил намуда, ба ҳафт гурӯҳи маъноӣ ҷудо мешаванд;

– ҳодисаи сермаъноӣ яке аз зухуроти маъмули забони тоҷикӣ буда, чанде аз исмҳои ҷомеъ ба монанди: **мардум, даста, тӯда, гала** ва ғ. ба қатори аносири луғавии сермаъно мансубанд;

– аксари исмҳои ҷомеъ, ки маҷмуи ҳайвону парандаро ифода менамоянд, калимаҳои аслий ва серистеъмол буда, ғановати захираи луғавии забони тоҷикӣ маҳсуб мешаванд;

– чанде аз исмҳои ҷомеъ аслий ба монанди **мардум, даста, хонавода, хонадон, дудмон, пода, рама** сайри таърихӣ қадима дошта, қорбасти онҳо дар забони ҳозира аз забони форсии бостон ва миёна идома ёфтаанд;

– исмҳои ҷомеъ ифодагари мафҳуми хонавода ва ҳешу ақрабо аз вожаҳои аслию ғайриаслий фароҳам омада, теъдоди зиёди ин қабил калимаҳоро ташкил менамоянд. Ба ин гурӯҳ беш аз бист воҳиди луғавӣ мансуб аст;

– имрӯз дар забони тоҷикӣ исмҳои ҷомеъ аз ҷиҳати доираи истифода ҳамсон набуда, ба гурӯҳҳои калимаҳои ғайрӣ (ҳалқ, мардум, гала, села, пода, қавму қабил, лашкар, саф, қатор ва ғ.), ғайриғайрӣ (авом, хонумон, хонавор, хайл, қўшун, рада, коло ва ғ.) ва қўшуншуда (дудмон, дуда, итрат, гавпора, рамак, маймана, майсара, шурта ва ғ.) дастабандӣ мешаванд;

– дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ гунаҳои исмҳои ҷомеъ ба мушоҳида мерасад. Чанде аз ин гурӯҳи исмҳо дар сарчашмаҳо дар ду шакл сабт шудаанд: **зуррия//зуррият, наҷод//ниҷод, аёл//иёл, қабил//қабилат, говора//гобора, чағола//чағола, сипоҳ//сипаҳ, коло//кола, ҷиҳоз//ҷиҳез** ва ғ.

БОБИ 2

ИСМҲОИ ЧОМЕЪ АЗ ЧИҲАТИ БАРОМАДИ ЗАБОНӢ

2.1. Матолиби муқаддамотӣ

Забони тоҷикӣ дар қатори забонҳои қадимтарини дунё шинохта шуда, дорои таърихи беш аз сеҳазорсола аст. Дар ин масири таърих роҳҳои печ дар печ ва давраҳои инкишофро тай намуда, фаротар аз Хуросону Мовароуннаҳр ва Эрон дар Қафқозу Осиёи Хурд, нимҷазираи Ҳиндустону Ироқ доман паҳн намудааст [76, к. 1, 20].

Ҳамаи нишонаҳои тағйироту тақомули забон, пеш аз ҳама, дар таркиби луғавии он маълум мегарданд. Таркиби луғавии забон тамоми вожаҳои забонро дар бар гирифта, дар раванди тағйирёбию рушди доимӣ аст. Профессор Т. Ваҳҳобов ва дотсент Д. Бобочонова қайд мекунанд, ки «ин протсес, пеш аз ҳама, дар алоқамандӣ ба инкишофу тараққии ҷамъият сурат мегирад. Тағйирот ва дигаргуниҳое, ки дар ҷамъият ба вуқӯ мепаиванданд, инъикоси ғаврии ҳешро дар луғат, ки асоси таркиби луғавиро ташкил мекунанд, дармеебанд. Ба иборати дигар, вобаста бо ҳодисаю зухуроти нави воқеият калимаҳои нав ва ё калимаҳо бо маъниҳои нав арзи вучуд мекунанд» [34, 49]. Василай ғаномандии таркиби луғавии забон, аз як тараф, пайдо шудани вожаҳои нав ва ташаккули онҳо дар заминаи усулҳои калимасозии забони тоҷикӣ ва аз тарафи дигар, воридшавии унсурҳои луғавӣ аз забонҳои дигар маҳсуб мешаванд, ки ба истилоҳи забоншиносӣ калимаҳои иқтибосианд. Аз ин рӯ, дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар баробари калимаҳои аслии калимаҳои иқтибосӣ низ як қабати луғавии забонро ташкил намуда, ба гурӯҳи вожаҳои ғайрифаволи забон дохил мешаванд.

Дар натиҷаи таъсиргузинии як забон аз забони дигар ба таркиби луғавии он забон, пеш аз ҳама, номи ашёҳо ва ҳодисаю зухуроти нав ворид мешаванд, ки ин вомвожаҳо ба гурӯҳи калимаҳои исмӣ мансубанд. Мушоҳидаҳо ва маводди забонӣ нишон дод, ки дар қатори он иқтибосот исмҳои чомеъ низ кам нестанд ва дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ҷойгоҳи гуногунро касб намудаанд. Бинобар

ин, исмҳои ҷомеъро дар забони тоҷикӣ аз лиҳози баромад ба ду гурӯҳ тасниф намудан мувофиқ аст: исмҳои ҷомеи аслий ва исмҳои ҷомеи иқтибосӣ.

2.2. Исмҳои ҷомеи аслий

Дар таркиби луғавии забон калимаҳои аслий қабати асосиро ташкил намуда, пойдевор ва манбаи асосии забон маҳсуб меёбанд. Вожаҳои аслии тоҷикӣ «калимаҳоеанд, ки аз замонҳои қадим боз асос ва манбаи луғати забони тоҷикиро ташкил намуда, дар заминаи худ забони тоҷикӣ пайдо шудаанд ва, аз тарафи дигар, баромади онҳо ба қадимтарин сарчашмаҳои забони тоҷикӣ – ба яке аз забонҳои қадимаи мансуби гурӯҳи забонҳои эронӣ рафта мерасад» [47, қ. 1, 30]. Доир ба калимаҳои аслии тоҷикӣ муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ андешаронӣ намуда, мансубияти онҳоро аз лиҳози баромади таърихӣ муайян намудаанд. Бино ба навиштаи профессор Т. Ваҳҳобов ва дотсент Д. Бобочонова «калимаҳои аслии забони тоҷикӣ аз лиҳози мансубияти генетикиашон якхела набуда, балки дар онҳо қабатҳои гуногун ба назар мерасанд. Як гурӯҳи калони калимаҳои аслий аз ҷиҳати баромади таърихашон ба забонҳои эронии ғарбӣ мансуб мебошанд, ки имрӯз асоси умумияти луғавии забонҳои ғарбии эронӣ-тоҷикӣ, форсӣ ва дариро ташкил медиҳанд» [34, 69-70]. Забоншинос Ҳ. Мачидов таркиби вожаҳои аслии тоҷикиро таърихан ниҳоят мухталиф дониста қайд менамояд, ки «дар байни онҳо баробари вожаҳои мансуб ба қабати ҳиндуаврупоӣ калимаҳои умумиэронӣ ва сирф тоҷикиро низ мушоҳида кардан мумкин аст» [61, 93]. Муҳаққиқи дигар бо таъя ба тадқиқотҳои забоншиносон менависад, ки «зери истилоҳи калимаҳои аслии тоҷикӣ ҳамон унсурҳои луғавиеро дар назар дорем, ки дар гузашта дар забонҳои қадиму миёнаи эронӣ, мисли авестой, порсии қадиму миёна ва монанди инҳо истифода шуда, ҳоло бо тағйироти шаклии муайян дар забони тоҷикӣ маҳфуз мондаанд» [93, 8].

Луғатҳои аслии тоҷикӣ дорои аломатҳои умумии забониянд, ки барои шиноخت ва муайян намудани онҳо муҳим арзёбӣ мегарданд. Умдатарин нишонаҳои забонии луғатҳои аслиро дар заминаи сарчашмаҳо метавон ба гунаи зайл нишон дод: 1) онҳо решагӣ ё якҷиҳоянд (даст, асп, об...); 2) дар таркиби

луғавӣ устувору пойдоранд (рӯз, кӯх, сол... – дар забонамон асрҳои аср вучуд доранд); 3) дар калимасозӣ ғайоланд (кор – коргар, ҳамкор, коргоҳ...); 4) бештари онҳо хусусияти сермаъноӣ доранд (сар, барг, дуда) [61, 94-95; 47, қ. 1, 32].

Дар забони тоҷикӣ исмҳои ҷомеи асли қабатҳои гуногуни маъноиро ифода намуда, аксари онҳо сермаъно ва дар таркиби луғавӣ устувору пойдоранд. Аз ин рӯ, онҳоро аз лиҳози маънӣ ба гурӯҳҳои исмҳои ҷомеи аслии ифодагари исми шахс ва ғайришахс ҷудо намудем.

2.2.1. Исмҳои ҷомеи аслии марбут ба шахс. Исмҳои ҷомеи аслии ифодакунандаи мафҳуми марбут ба шахс аз давраҳои қадим то имрӯз дар забони тоҷикӣ мустаъмал буда, теъдоди зиёдашон ба гурӯҳи калимаҳои ғайоли фонди луғавии забон мансубанд. Омӯзишу баррасии ин иддаи исмҳои ҷомеъ нишон медиҳад, ки бештари онҳо дар таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷикӣ аз забонҳои қадиму миёнаи форсӣ ҳифз шудаанд. Ин гурӯҳи исмҳои ҷомеи асли гурӯҳ ё тӯдаи одамон, аҳли хона, пайвандони як оила, ҳешу ақраба, мардуми аз рӯйи мақсад ва вазифаи ягона шомили як гурӯҳ ё дастаро ифода мекунанд.

Яке аз ин исмҳои ҷомеи аслии серистеъмоли забони тоҷикӣ вожаи **гурӯҳ** (**گروه**) аст. Унсурҳои луғавии **гурӯҳ** сермаъно ба шумор омада, луғатнигорон онро «1) даста, иттиҳоди мардум; 2) ҷамъият, табақае аз мардум, ки аз рӯйи ягон мақсад муттаҳид шудаанд, тоифа, фирқа» [158, қ. 1, 297; 159, қ. 1, 364; 156, қ. 2, 192] шарҳ додаанд. Соҳиби «Л» **гурӯҳ**ро ҷамъияти мардум ва ғайри он; тоифа, ҷамъият, даста, уммат, селла, зумра, ҳизб, фирқа, фарик, ғайа, ғавҷ, асаба ва қабилла шарҳ дода, дар идома рабт доштани онро бо луғатҳои паҳлавӣ: **گروه** – даста, гурӯҳ, арманӣ: **گروه** (groh) – миллат, ҷамъият, эронии бостон: **گروته**, курдӣ: **کوروه** (kourouh) – иҷтимоӣ ашхос зикр намудааст [170, қ. 12, 19113]. М. Ҳасандӯст дар хусуси гардиши таърихӣ вожаи мавриди назар андешаронӣ намуда, маъхуз аз форсии миёна: groh – гурӯҳ, хайл, ғавҷ доништааст. Дар асоси андешаи муҳаққиқони дигар луғати **гурӯҳ**ро аз эронии бостон: vi-rauda муштақ доништа, онро бо луғати санскрит: vi-rodha, олмонии миёна: liute, олмонии нав: leute – мардум, ғавҷ, русӣ: lyuda – мардум, халқ, ки аз ҳиндуаврупоӣ: leudh – рушд қардан, болидан марбут доништааст. Дар идома меафзояд, ки иртиботи вожаи **гурӯҳ** бо лафзи англисӣ:

group – гурӯҳ, ғавҷ, даста, сгор – ҷамъият, ҷамоат, гурӯҳ, оломонӣ: grupe ва итолиёвӣ: grupro – гурӯҳ ғавҷ дақиқан маълум нест [173, ҷ. 4, 2385].

Мушоҳидаҳо нишон дод, ки **гурӯҳ** дар ҳамаи давраҳои рушди забони тоҷикӣ то ба имрӯз ба доираи вожагони сермаъно ва ғавҷи забон мансуб аст: **Гурӯҳе** кушта шуданд, **гурӯҳе** фирор карданд, **гурӯҳе** асир шуданд, ки бас сархушу белаёқат буданд ва Зармеҳр Обтинро сарбараҳнаву побараҳна гирифт [8, 129]. ...**гурӯҳе** дар рӯйи чорпоёи таҳи тут давра гирифта нишаста, барои палав сабзию пиёз реза мекарданд, якчанд нафар барои меҳмонон аз тахтаҳо ҷои нишаст месохтанд [9, 72].

Луғатнигор М. Муин зимни тафсири калимаи **гурӯҳ** менависад: «Истилоҳе аст, ки дар Донишгоҳ ба ҷои калимаи англисии депортмон, яъне ҷузъе аз Донишгоҳ, ки дар он дарси мушобеҳ ва марбут ба якдигар тадрис мешавад, итлоқ мекунад. Масалан, гурӯҳи омӯзиши адабиёти форсӣ ва монанди он» [172, ҷ. 2, 1454], ки ин маънӣ дар забони тоҷикӣ низ роиҷ аст: Бинобар ин ӯ маҷбур буд, ки як дарсро ба **гурӯҳҳои** «дунафарӣ» чанд бор такрор намояд [1, қ. 2, 192].

Исми ҷомеи дигари аслии забони тоҷикӣ **даста** (دسته) аст, ки аз форсии бостон: **dasta** ва форсии миёна: dastag – даста маншаъ мегирад [173, ҷ. 2, 1318]. **Даста** вожаи сермаъно буда, дар манобеъ беш аз панҷ-шаш маъноро ифода намудааст. **Даста** дар мавриди ифода намудани мафҳуми гурӯҳ, тӯда [158, ҷ. 1, 346], ҷамоати мардум, гурӯҳ, тӯда ва қисм; маҷмуи чизҳои якҷинса [159, ҷ. 1, 440], ҷамъе аз мардум [156, ҷ. 1, 337], гурӯҳе аз мардум, ки дар ҷойе гирд оянд, маҷмуае аз як чиз [172, ҷ. 1, 682] чун исми ҷомеъ зухур менамояд. Мураттиби «Л» дар хусуси воҳиди луғавии мавриди таҳлил шарҳи комилро пешниҳод намуда, дар радифи маъноҳои дигар мафҳумҳои ҷомеи иҷтимоӣ аз мардум, гурӯҳ, ҷамоати мардум, ғарик, маъшар, қавм; ҷавқ, тулб, афроде дар як рада, ҷамъияте дар сафи муназзам; як қисмат аз сипоҳ хоҳ пиёда бошад ва ё савор; маҷмуи мутрибони бо якдигар ба маҷлисе равандаро бо далелҳо зикр намудааст [170, ҷ. 7, 10778].

Аз ахбори сарчашмаҳо маълум гардид, ки **даста** дар забони тоҷикӣ барои ифодаи гурӯҳ, ҷамъияти мардум ва маҷмуи ашёи якҷинса, тӯдаи исмҳои ҷондору бечон баробар интишор ёфта, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ ин мавқеъро

аз даст наодоаст: *Даста* бо оромӣ ҳар тарафро аз назар дур накарда истода ақибнишинӣ кардан гирифт [23, қ. 1, 227]. Инак, як *дастай* бо машаққат аз дара баромадаро Чӯбина ба осонӣ шикаст дод [22, 120]. *Даста* ба ҳаракат даромад [23, қ. 1, 13]. Ҳар пагоҳӣ ба сеҳ медаромаду рӯйи дастгоҳаш дар гулдони сафолин як даста гули тару тоза – гоҳ садбарг, гоҳ савсану шаддаи сурху сафеди гули аспак, гоҳи дигар *дастай* гулҳои гуногунро медид [9, 162].

Вожаи аслии *анбуҳ* (انبوه) ба маънии «издиҳом, чамъият, маҷмаъ, чамъомад» [158, қ. 1, 68], «мардуми бисёр, гурӯҳ, чамъият, ҷамоати анбуҳ аз мардумон, бисёри ва фаровонӣ; маҷмаъ ва чамъият» [170, қ. 3, 3441] ба гурӯҳи исмҳои ҷомеи асли мансуб аст. Дар «ҒЛ» гунаи *анбуҳ* муҳаффафи *анбӯҳ* сабт шудааст [156, қ. 1, 98]. Дар «ФФ»-и М. Муин вожаи *анбуҳ* ба панҷ маънӣ шарҳ дода шудааст, ки ҳамаи онҳо ифодагари маънии чамъанд: анбуҳ (anbuh) 1) якҷо чамъшуда ва баҳампайваста; 2) бисёр, мутааддид, касир; 3) пур, мамлу; 4) пурчамъият; 5) касрат, анбуҳи чамъият [172, қ. 1, 196]. Бино ба навиштаи мураттиби «ФРЗФ», *анбуҳ* бо вожаҳои ham-рауа-и эронии бостон ва rūga – «чамъият, издиҳом»-и санскрит рабт дошта, муштак аз ҳиндуаврупоии rū-g аз решаи r(h)u аст. Дар идома муаллиф бо луғатҳои ambox – «анбуҳ, издиҳом, ғавғо, ҳаёҳуй»-и арманӣ ва amboxi – «чамъият; ошӯб, фитна» – и гурҷӣ марбут донистааст [173, қ. 1, 280].

Дар баробари ифодаи маънии «гурӯҳ» ё «ҷамъи одамон» барои ифодаи мамлуи ашё низ ба кор рафтааст: Ҳамроҳони валиаҳд дар *анбуҳи* издиҳомӣ пуршӯру ғавғои гадоён молмомол шуда, бо ранҷу заҳмати зиёд ба ҳудашон роҳи баромад мекушоданд [21, 175]. Ба гӯшаҳои дур рафта ба даруни *анбуҳи* одамон надаромадаам, бинобар он аз аҳволи уезд тасаввури пурра надорам [23, қ. 2, 110].

Таҳлили этимологии вожаи *мардум* собит менамояд, ки ин исми ҷомеъ дар забони тоҷикӣ умри беш аз сеҳазорсола дорад ва решааш ба забони форсии бостон мерасад. Муҳаққиқ М. Ҳасандӯст вожаи мавриди таҳлилро одамӣ, мард, инсон, башар, халоиқ, афрод, ашхос шарҳ дода, таърихи таҳаввули онро ба таври зайл муайян кардааст: «форсии миёна: martōm < *martōhm < *mart-tōhm < эронии бостон: *marta-taухman – тухмаи мард, табори инсон; форсии миёнаи турфонӣ ва портӣ: mrdwhm [mardōhm] ва mrdwhm [mardōm] – инсон, башар, мардум; суғдӣ:

mrtxmyu, mrdxmy – мардум, mrtym'n – мардумон» [173 ,ҷ. 4, 2592]. Муаллиф дар идома луғати *мардумак* ва *мардумаро* ба маънии сиёҳии чашм ба *мардум* марбут донистааст [173 ,ҷ. 4, 2592]. Луғатнигор М. Муин ин воҳиди луғавиро дар паҳлавӣ: martom (инсон, башар), позанд ё порсии ҷадид: mardum ба қалам додааст [169, ҷ. 4, 1985].

Ба гурӯҳи исмҳои ҷомеи аслии вожаи *хонаворро* низ метавон мансуб донист. «*Хонавор* (خانوار) дар «ФТЗТ» маҷмуи касоне, ки дар як хонавода зиндагӣ мекунанд, нуфуси як хонавода, хона ё хоҷагӣ тафсир шудааст. Мураттиби «ФРЗФ» вожаи *хонаворро* «воҳиди шумораи як хонавода, ки ба таври мустақил дар як маҳал зиндагӣ мекунанд» шарҳ дода, дар идома меафзояд, ки калима аз ҳиссаҳои *хон* – аҳли хона ва иёл, *вор* – bāra аз решаи bār – бурдан, ҳамл кардан ташаккул ёфтааст. Аз лиҳози маънӣ бо вожаҳои англисии «house – hold», олмонии «hous – halt» – хонавор (house – хона, hold – гирифтани, нигоҳ доштан) рабт дорад. Дар «Л» шарҳи вожаро афроди як хонавода, ки хешовандон бошанд ба қалам дода, зикр мекунад, ки зоҳиран маънии як миқдори хона бошад. Яке аз маонии «вор» миқдор аст, чун *хомавор* ва *кулоҳвор*, яъне ба миқдори як хома ё кулоҳ. Дар «ФЗТ» ин вожа сабт нашудааст» [46, 108].

Хонавор дар забони насри муосири тоҷикӣ назар ба синонимҳои *хонаводаю хонадон* камтар мавриди истифода қарор гирифтааст: Аз деҳаи мо, ки тахминан 300 *хонавор* одам дошт, ҳар рӯз як ё ду ҷанозаро ба мазор мебурданд [1, қ. 1, 146].

Яке аз хусусиятҳои аносири луғавии аслии забони тоҷикӣ сермаъноӣ аст, ки вожаи *тӯда* аз шумори онҳо маҳсуб мешавад. Исмҳои ҷомеи *тӯда* (توده) мувофиқи тафсири «ФЗТ» «1) ҳар чизе, ки болои ҳам рехта тӯб карда шуда бошад, анбух, ғарам; 2) тал, пушта» [158, ҷ. 2, 381]-ро ифода мекунад. Дар сарчашмаҳои дигари зерин назар тафсири комили ин вожа оварда шудааст: «ҳар чизи болои ҳам рехта; анбуҳи халқ, омма, ҷамъияти мардум; тал ё пуштаи хокистару хирмани ғалла ва амсоли он бошад, ҳар чизе, ки бар болои ҳам резанд; гурӯҳ ва ҷамъияте аз мардум, мардуми одӣ, аксарияти мардуми омма» [172, ҷ. 1, 498; 170, ҷ. 5, 7114]. М. Ҳасандӯст низ шарҳи тал ва пуштаи хокистар ва хирмани ғалла ва амсоли онҳо, ҳар чизи бар болои ҳам рехташударо пешниҳод менамояд. Дар идома оид ба

тахаввули таърихии вожаи мавриди назар қайд менамояд, ки *тӯда* «зоҳиран муштак аз эронии бостон: *tauta* < ҳиндуаврупой: *teuto\teutā* тӯдаи мардум, чамъият, издиҳом аст. Луғати ёдшудаи ҳиндуаврупой муштак аз решаи *teu(ə)*–бод кардан, варам кардан, бузург шудан. Аз ҳамин реша аст гутӣ (گوتى): *piuda* (тӯда) мардум, литвонӣ: *táuta* – нажод, мардум ва ирландии куҳан: *túrath* – мардум, қабила, суғдӣ: *twəyūh* – тӯда, анбошта. Луғати *тӯда* аз лиҳози маъноӣ қобили муқоиса аст бо луғати санскрит: *rūga* – чамъият, издиҳом, ки зоҳиран муштак аст аз ҳиндуаврупой: *rū-g* аз решаи *p(h)u* – бод кардан аст» [173, ҷ. 2, 916].

Аз тавзеҳи сарчашмаҳо ва маводди забонӣ метавон бардошт намуд, ки *тӯда* барои ифодаи ҳам гурӯҳи мардум ва ҳам анбуҳи ашё, яъне исмҳои ғайришаҳс баробар корбаст мешавад: *Тӯда* бо шунидани ин фармон қадами худро тезтар карда рафтан гирифт [1, қ. 2, 276]. ...аммо ин дигар тамоман ҳилофи завқу ҳаловате буд, ки *тӯдаи* мардум аз шеър ва аз қироати Абудулаф бурда буданд [22, 25]. Он дафъа Набӣ аз як *тӯда* харбузаеро гирифта вазн зада медид, ки ширини ширинашро чудо кунад [12, 59]. Ва аз ҷои бисёр ҷодарҳо, аз *тӯдаи* хокистари онҳо ҳанӯз дуд ба осмон мепечид [18, 170].

Исми ҷомеи аслии *ҷанира* ё гунаи *ҷабира* (چيريه) ҳоси забони китобӣ буда, дар захираи луғавии забони тоҷикӣ ба қатори калимаҳои камистеъмол ҷойгир аст. Дар сарчашмаҳои зерин назар ҷамъ, чамъият, гурӯҳе аз мардум, ки дар як ҷо ҷамъ омада бошад [158, ҷ. 2, 524; 159, ҷ. 2, 557], омодагӣ ва гирд омадани мардум барои анҷоми коре [172, ҷ. 1, 553], иҷтимоъ ва издиҳоми мардум ва сипоҳ, чамъияти сипоҳ ва мардум [170, ҷ. 6, 8062] маънӣ шудааст.

Исми ҷомеи *ҷарик* (چريک) маънии «лашқаре, ки барои мадад ва ёрии лашқари дигар аз ҷойе ба ҷойе фиристода мешавад» [158, ҷ. 2, 525]-ро ифода менамояд. Мураттибони «ФЗТ» ва «ФТЗТ» зимни тафсир асли баромади вожаи *ҷарикро* тоҷикӣ доништа, дар бобати иқтибосӣ будани он ягон ишорае накардаанд. Бино ба навиштаи соҳиби «ФФ» низ калимаи аслӣ буда, сипоҳи ғайринизомиро ифода менамояд [172, ҷ. 1, 557], вале мураттиби «Л» асли баромади *ҷарик* ё гунаи *ҷарикро* туркӣ доништа, «лашқареро гӯянд, ки аз вилоятҳои дигар ба мадади лашқаре бифристанд, лашқари кӯмакӣ, қўшуни машқнадида ва ғайринизомӣ»

тафсир намудааст [170, ҷ. 6, 2127]. Муаллифи «ФРЗФ» дар хусуси этимологияи **чарик** мулоҳизаронӣ намуда, маъхуз аз туркии *çerik* ё муғулии *čärig* – сипоҳ, лашкар донистааст. Худи ҳамин муҳаққиқ дар идомаи андешааш меафзояд, ки луғоти ёдшудаи туркию муғулӣ аз асли эрониянд ва ба авастой: *čarya* – набард, мубориз, чангҷӯ, сакоӣ: *sandarna* – сипахдор, ки аз решаи *čar* – чангидан муштақанд, ҳамбастагӣ дорад [173, ҷ. 2, 1019]. Зикри ин нукта ва дар нашри тозаи луғати тафсирии забони ўзбекӣ сабт нашудани вожаи **чарик** имкон медиҳад, ки ин калимаро аз лиҳози баромади забонӣ аслии тоҷикӣ шуморид. Аз ин рӯ, мансубияти воҳиди луғавии мавриди таҳлилро ба гурӯҳи исмҳои чомеи асли салох донистем.

Аносири луғавии ҳаммаъноии **лашкар** ва **сипоҳ** низ дар дарозии таърих дар радифи калимаҳои асли то имрӯз дар забони тоҷикӣ боқӣ мондаанд. Вожаи **лашкар** дар забони форсии миёна: *laškar*, ки муштақ аз *raḥša*-каға-и эронии бостон аст, гузаштааст. Ҷузъи аввал аз решаи *raḥš* – поидан, ҳифз кардан ва ҷузъи дуюм аз решаи *kar* – кардан, анҷом додан таркиб ёфтааст. Дар забонҳои гуногун бо шаклҳои: хоразмӣ: *nškr*, *lškr* – лашкар, арманӣ: *laškar* – қўшун, лашкар, фаронсавӣ: *lascar* – лашкар, олмонӣ: *laskar* – малавон, англисӣ: *lascar* – маллоҳ, малавон, арабӣ: *عسكر* дучор меояд [173, ҷ. 4, 2520].

Пажуҳишгар М. Ҳасандӯст дар фарҳангномаи хеш **сипоҳ**ро лашкар, ҷунд, аскар, қўшун шарҳ дода, батафсил менависад, ки дар забони форсии миёна: *spāh*, форсии бостон: *spāda* «сипоҳ» аст. Эҳтимол муштақ аз решаи *spā* «андохтан, пеш андохтан, равона кардан, фиристондан», бо афзоиши «d» буда, аз лиҳози маъно бо вожаи забони форсии бостон: *hainā* – сипоҳ, лашкар, ки зоҳиран муштақ аст аз решаи *hai* – фиристондан, равона кардан аст, рабт дорад. Дар идома бо таъба ховаршиносон луғати **spāda*-ро аз асли сомӣ (аз оромии куҳан: *šbāt* – сипоҳ, акодӣ: *šābu* – мардум, сипоҳ, сарбоз, ибрӣ: *šābā* – сипоҳ, лашкар) маъхуз медонад. Мавсуф гардиши таърихии вожаро ба таври зайл тасвир намудааст: «авастой: *spāda*, *spāba* – сипоҳ, лашкар, *rouu* *spāba* – дорои лашкари бешумор, пурсипоҳ; форсии миёнаи турфонӣ: *‘sp’h* [*iʃpāh*], портӣ: *‘sp’d* [*iʃpāb*] – лашкар, сипоҳ; суғдӣ: *‘sp’бу*, *‘sp’d* – лашкар, сипоҳ; сурёний: *’sph* – сипоҳ, *’sphbyd* – сипоҳбад (<эронӣ);

арманӣ: *srah, spray* – сипох, қўшун (<эронӣ) *srah, asrah* дар *srahpet, asrahpet* сипохбад (=форсии миёнаи *spāhrat*); гурҷӣ: *sr'a* – сипох (<форсии миёна)» [173, ҷ. 3, 1444].

Забоншинос Д. Саймиддинов дар хусуси сайри таърихии вожаҳои *лашкар* ва *сипох* менависад, ки «дар форсии миёна чунин вожаҳо ба кор рафтааст: *spāh, gund, laškar, hen*. Аз ин истилоҳот вожаи *spāh* дар ҳамин маъно ҳанӯз аз замони Ҳахоманишиён (форсии бостон *°spāda*) роиҷ буда, дар форсии миёна ҳамчун истилоҳи низомӣ идома кардааст. Аммо муодили он *gund* дар форсии миёна ҳам ба маънои «сипох, артиш» ва ҳам ба маънии «даста» ва ё «гурӯҳ» истифода мешавад. Истилоҳи *hen*, ки муродифи ду вожа мебошад, танҳо дар мавриди сипоҳи душман ба кор меравад» [85, 247-248].

Ба ҳамин маънӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ вожаҳои сермаъноии *парра* – сафи лашкар, ҳалқа ва доираи лашкар аз савор ва пиёда [170, ҷ. 4, 5578; 172, ҷ. 1, 351; 156, ҷ. 1, 164; 158, ҷ. 2, 40] ва *пахлу* – яке аз ду тарафи сина ва шикам, тарафи чап ва рости сина ва шикам; тараф, ҷониб, самт; канор, канора; ҷаноҳи лашкар, қисми рост ва ё чапи лашкар, паҳлуи чапи лашкар [158, ҷ. 2, 48; 159, ҷ. 2, 84] ба назар мерасанд, ки бо ифодаи мафҳуми ҷомеият дар қатори исмҳои ҷомеи асли мавқеъ доранд ва имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ дар доираи захираи ғайрифаъоли луғавӣ боқӣ мондаанд.

Ҳамин тавр, ин силсилаи исмҳои ҷомеи аслии ифодагари гурӯҳи одамонро бо воҳидҳои луғавии *хонавода* – аҳли хона, зану фарзанд [159, ҷ. 2, 465; 158, ҷ. 2, 491], *дуда* – хонадон, дудмон, хешу табор; оила, тоифа ва қабила [158, ҷ. 1, 397; 159, ҷ. 1, 492; 170, ҷ. 7, 11197], *дудмон* – хонадон, хонавода, хешу табор, оила, қабила [158, ҷ. 1, 397; 156, ҷ. 1, 348], *кунгур* – гадоёне, ки ба як даст шоҳи гӯсфанд ва ба дасти дигар шонаи гӯсфанд гирифта, онҳоро ба ҳам зада, дар бар дари мардум гадоӣ мекарданд ва агар касе чизе надихад, бо корд ягон аъзои худро маҷруҳ месохтанд [158, ҷ. 1, 573], *сада* – гурӯҳи саднафара, дастаи садкаса [159, ҷ. 2, 194; 158, ҷ. 2, 174], *тахбозор* – аҳли бозор, ки дӯконҳояшон дар растаҳои поёни бозор мебошад, монанди полондӯз, кабобӣ, пинадӯз, нонпаз ва ғ. [158, ҷ. 2, 355]

метавон идома дод (шарҳи комили ин исмҳои чомеъ дар боби якуми рисола оварда шудааст).

2.2.2. Исмҳои чомеи аслии ғайришахс. Ин идда исмҳои чомеи аслии низ аз лиҳози маънӣ қабатҳои гуногунро ташкил намуда, маҷмуи ҳайвону паранда, ашёю лавозимоти рӯзгор, асбобу анҷоми сафарро ифода менамоянд.

Воҳиди луғавии *рахт* (رخت) чун бештари вожаҳои аслии забон хусусияти сермаъноӣ дошта, маънии чомеи коло, асбобу анҷом; асбобу анҷоми сафар; чома ва дигар пӯшқоврон [158, ҷ. 2, 127; 159, ҷ. 2, 155], либос, чома; коло, матоъ; бор ва буна [172, ҷ. 1, 737]-ро ифода менамояд. А. Деҳхудо дар луғатномааш ҳини тафсири вожаи мазкур маъниҳои «асбоб ва матои хона, сомон, асос, коло, хоста, лавозими зиндагии хона; пӯшиданӣ, либос; асбоб ва бунаи сафар аз либос» ва ғайри онро оварда менависад, ки «луғати *рахт* аз форсӣ ба арабӣ рафта, маънии зин, полони аспро дорад ва дар забони мардуми вилояти Мозандарон ҳам ба ҳамин маънӣ истеъмол мешавад ва *рухут* чамъи *рахт*, ки ба лафзи форсӣ чамъи арабӣ баста шудааст» [170, ҷ. 8, 11965]. Пажӯҳиши этимологии вожаҳои форсӣ-тоҷикӣ нишон медиҳад, ки *рахт* аз забони форсии миёна *raht* – матоъ, коло, рахт, ки зоҳиран аз решаи *rak* – оростан, тартиб додан, шакл додан муштак аст, маншаъ мегирад. Дар забони санскрит ба гунаи *gas* – амал овардан, шакл додан мушоҳида мешавад. Аз лиҳози маъноӣ бо вожаи англисии *garment* – чома, ки дар ниҳоят муштак аст аз фаронсавии *garnement* – асбоб, лавозим, аз *garner* – оростан, таҷҳиз кардан рабт дорад [173, ҷ. 3, 1232].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба маънии «асбобу анҷом, лавозимоти сафар» ба кор рафтааст: Абдулаф, ки омад, *рахти* сафар мебандем [22, 171]. Коргарон ғамхории ӯро ҳикоя карда мегуфтанд, ки яке аз рангуборчиён фарзанд ёфтааст, Довар аз иттифоқи касаба пул рӯёнидааст, як *рахт* сарулибоси кӯдакона тухфа карданд [9, 151].

Исми чомеи дигари дорои ҳамин маънӣ *кочол* (کچال) аст. Тибқи маълумоти луғатномаҳо, вожаи *кочол* асбобу анҷоми хона, коло, зарфиёт, васоили хона аз ҳар чизро ифода менамояд [158, ҷ. 1, 568; 172, ҷ. 2, 1290]. Дар манобеи зери назар ин вожа дар ду вариант *кочол* ва *кочор* сабт шудааст [159, ҷ. 1, 658; 158, ҷ. 1, 568;

156, ҷ. 1, 152]. Мураттиби «Л» зимни тафсир гунаи **кочолро** олоти хона чун фарш ва аз ҳар чизе шарҳ дода, дар идома қайд менамояд, ки «**кочол** мусахҳафи **кохол** бошад, мансуб ба кох, мисли чангол мансуб ба чанг» [170, ҷ. 12, 17922]. Луғатнигор баъди дарёфти калимаи **кочор** дар нусхаи ҳошияи фарҳанги Асадии Наҳҷувонӣ ба хулоса меояд, ки **кочол**, **кочор** ва **кохол** ҳар се саҳеҳанд [170, ҷ. 12, 17922].

Саҳеҳ будани гунаи **кохолро** танҳо А. Деххудо ҷонибдорӣ намуда, дар луғатномааш иброз медорад, ки дар фарҳангҳо ин калимаро **кочол** ё **коҷол** сабт кардаанд, ки ин **кохол** бошад на **кочол** ва на **коҳол**. Мураккаб аст аз «кох» ба маънии кӯшк, қаср ва «ол» ҳарфи нисбат аст [170, ҷ. 12, 17927] ва дар ниҳояти шарҳу эзоҳ ҳаде мезанад, ки шояд котиб таҳриф карда бошад. Бояд қайд намуд, ки дар хусуси гунаи **кохол** аз фарҳангҳои тафсирии дигар [158; 159; 156] иттилоъ пайдо накардем.

Дар забони тоҷикӣ гурӯҳи калони исмҳои ҷомеи аслии ифодагари маҷмуи ҳайвоноту парандагон низ ба мушоҳида мерасанд, ки дар ҳамаи давраҳои амалкарди забони тоҷикӣ ва то ба имрӯз мавриди истифодаи васеъ қарор доранд. Яке аз онҳо вожаи **корвон** (كاروان) – қатори уштур ва чорпоёни боркашero, ки савдогарон ва мусофирон дар сафар молу чизи худро бор мекарданд, яъне қофиларо ифода мекунад [158, ҷ. 1, 563; 156, ҷ. 2, 157; 172, ҷ. 2, 1300]. Дар «ФТЗТ» бар иловаи маънии зикршуда қатори киштиҳо ё мошинҳои якҷоя ба сӯйе ҳаракаткунанда низ дарҷ шудааст [159, ҷ. 1, 651]. **Корвон** дар забони форсии миёна ба гунаи kārīvān – қофила, корвон, ки муштақ аз эронии бостон: kāra-rāna – муҳофизӣ мардум аст, дучор меояд [173, ҷ. 4, 2090]. Мураттиби «Л» зимни шарҳи калимаи мавриди назар ҷамъияти зиёде аз мусофирон ва савдогарон, дастаи мусофирон; иддаи бисёр аз шутур ва дигар сутур; қаторро зикр намуда, вожаҳои **корбон**, **қирвон** (қайрувон), **айр** (ир)-ро бо корвон ҳаммаъно донистааст [170, ҷ. 12, 17983].

Ба ҳамин маънӣ вожаи **айр** (ир) (عير) дар луғатномаҳо «гурӯҳи аз сафар бозгардида; корвони шутур, ки ғалла кашонанд, қофилаи харон ва сипас ҳар қофила, қофила ва ҳар маркабе, ки бад-он ғалла оранд» [170, ҷ. 11, 16473; 156, ҷ.

2, 82] қайд гардидааст. Оид ба калимаи **корбон** танҳо аз луғатномаи А. Деххудо иттилоъ пайдо намудем, ки он ифодагари қатори шутур ва хар, қофила ва корвон; вакил аст [170, ҷ. 12, 17956]. Маврид ба таъкид аст, ки исмҳои чомеи **корбон**, **қирвон** ва **айр** дар «ФТЗТ» сабт нашудаанд ва аз байни онҳо дар забони ҳозираи тоҷикӣ танҳо **корвон** интишор ёфтааст: Чӣ чора, ки зиндагӣ **корвони** пешу қафост...[18, 153]. Хабардор бошад, қай аз ин ҷо **корвоне** ба Ғазнӣ меравад [22, 126]. Пагоҳии дигар **корвон** ба роҳ баромаданӣ буд [21, 77].

Исми чомеи **гала** низ аслан тоҷикӣ буда, аз забони форсии бостон сарчашма мегирад. Муаллифи «ФРЗФ» доир ба гардиши таърихии калимаи **гала** андешаронӣ намуда, зоҳиран муштак аз эронии бостон **garna** ка аз решаи **gar** «гирд овардан, чамъ кардан» ва решаи **gar** аз хиндуаврупой **ger** «гирд овардан» донистааст. Аз ҳамин реша аст латинии **grex** – рама, гала, ирландии **graig** – галаи асб, арманӣ: **gerdastan** – даста, ходимон, гурӯҳи чокарон, ҳашам ва хадам, хоразмӣ **grk** – рама, гала, балучӣ **gal** – гурӯҳ, чамъият, гала, курдӣ **gā-gal** – галаи гов, **mē-gal** – рамаи гӯсфанд [173, ҷ. 4, 2431].

Омӯзиш ва баррасии сарчашмаҳо нишон медиҳад, ки аносири луғавии **пода** ва **рама** ҳам сайри таърихии дерина дошта, имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ аз забонҳои форсии бостон ва миёна маҳфуз мондаанд. Исми чомеи **пода** бо вожаи забони эронии бостон **pataka**, ки муштак аз **pata** – ра(у) ба маънии «пойидан, нигоҳ доштан, ҳифз кардан» аст, рабт дорад. Дар забони суғдӣ ба гунаи **p'tk** – чарогоҳ; гала дучор меояд [173, ҷ. 2, 593]. Вожаи **под** низ ба маънии посбон, ниғаҳбон [156, ҷ. 1, 160; 173, ҷ. 2, 588] дар забони форсии бостон **pata** – **patar** «ниғаҳбон, муҳофиз» низ ба решаи ра(у) «пойидан, нигоҳ доштан, ҳифз кардан» марбут аст. Тавре ки аз гуфтаҳои боло бармеояд, сарчашмаи вожаҳои **под** ва **пода** ра(у) (пойидан, нигоҳ доштан)-и форсии бостон аст.

Аз таҳқиқи этимологӣ вожаи **рама** низ маълум гардид, ки он калимаи аслии қадимаи тоҷикӣ. Муҳаққиқон **рамаро** зоҳиран аз решаи **gam** «осудан, оромидан» донистаанд. Вожаи **рама** ба калимаҳои забонҳои форсии миёна: (gam) **gm** – гурӯҳ, фавҷ, чамъият, рама, портӣ: **gm** – рама, гурӯҳ, суғдӣ: **gm** – мардум, қавм, **gm'k** –

рама, сурёнӣ: gm̥k' – гурӯҳ, фавҷ, арабӣ: رمق – рама, арманӣ: eḡam – гурӯҳ, тӯда, чамбият марбут аст [173, ҷ. 3, 1464].

Ҳамин тавр, *фасила* – «гала, рама, галаи асп, гала ва рама» [158, ҷ. 2, 424; 170, ҷ. 11, 17161], *села* – «гурӯҳи парандагон, рама, галаи чорпоён» [158, ҷ. 2, 230; 159, ҷ. 2, 235], *галагов* – «якчанд гови аз гардан ба ҳам баста, ки дар хирманкӯбӣ ба кор мебаранд» [159, ҷ. 1, 307] низ ба ҳамин иддаи исмҳои чомеи аслӣ мутааллиқанд. (Ин вожаҳоро дар боби якум, зерфасли 1.7. мавриди баррасии батафсил қарор додем).

2.3. Исмҳои чомеи иқтибосӣ

Дар таркиби луғавии забон яке аз заминаҳои тафовути калимаҳо сарчашмаи забонии онҳо маҳсуб мешавад. Аз ин рӯ, дар ҳамаи забонҳо тамоми калимаҳо, пеш аз ҳама, ба вожаҳои «худӣ» ва «беғона» ба истилоҳ калимаҳои «аслӣ» ва «иқтибосӣ» чудо мешаванд.

Маълум аст, ки таркиби луғавии забон дар ҳолати тағйирёбии доимӣ буда, дар натиҷаи ҳодисаю воқеаҳои таърихӣ, равобити зичи халқу миллатҳои гуногун, рушди илму фан ва техника аз як забон ба забони дигар калимаву истилоҳоти нав ворид мешаванд. Чунин калимаҳоро дар забоншиносӣ «калимаҳои иқтибосӣ», «вожаҳои қарзӣ» ё «вомвожаҳо» номидаанд [74, 3].

Аксарияти муҳаққиқон калимаҳои иқтибосиро яке аз омилҳои асосии ташаккули таркиби луғавии забон медонанд. «Калимаҳои иқтибосӣ ҳамчун яке аз сарчашмаҳои асосӣ барои пур кардани захираи луғавии забон хизмат мекунанд» [136, 30]. Дар ин бора забоншиноси рус В. И. Кодухов менависад, ки «аз як забон, пеш аз ҳама, калима гирифта мешавад ва гузашта аз ин иқтибосшавӣ яке аз роҳҳои асосии ғанӣ гардидани захираи луғавии забон аст. Иқтибосшавӣ воридшавии механикии калима аз як забон ба дигар забон нест, балки ҳангоми гузаштан дар маънои луғавӣ, хусусиятҳои овозию сарфии калима тағйирот ба амал меояд. Дар асоси калимаву морфемаҳои воридшуда вожаҳои нава ба вучуд меоянд, ки дар забони аслӣ вучуд надоранд» [128, 190].

Воридшавии унсурҳои луғавӣ аз як забон ба дигар забон ва мавриди истифодаи васеъ ё маҳдуд қарор гирифтани онҳо маънии онро надорад, ки забони

иктибосгиранда номуктадир ва ё имконоти захираи луғавиаш танг аст. Гап сари он меравад, ки таъсири мутақобилаи забонҳо ногузир аст ва яке аз қонунҳои инкишофи забон ба ҳисоб меравад. Ин нукта аз ҷониби забоншиносони ватаниву хориҷӣ дар пажухишҳои пурмухтавояшон ба гунаи зайл тавзеҳ ёфтааст: «Дар олам забоне нест, ки битавонад аз омехтагӣ бо забони дигар худро барканор дорад» [30, 134], «иктибоси калимаҳо ногузир аст, чунон ки робитаи байни халқу миллатҳо ногузиранд» [123, 106] ва ё «дар олам забоне нест, ки танҳо дар деги зиндагии худаш ҷӯшида пеш рафта бошад» [51, 3].

Сабабҳои воридшавии воҳидҳои луғавии як забон ба забони дигар гуногун буда, ба ҳаводиси таърихӣ марбут аст. Муҳаққиқ Т. Зеҳнӣ оид ба омилҳои дохилшавии вожаҳо дар мақолааш, ки ба калимаҳои иқтибосии арабӣ ихтисос аст, андешаронӣ намуда навиштааст: «Таърихи забон гувоҳи медиҳад, ки шароити сиёсӣ, иқтисодӣ, муносибатҳои иҷтимоӣ, маданияи байниҳамдигарии халқҳои ҳамватан ва ҳамсоя ба забон, сохти грамматикӣ, таркиби луғавӣ ва фонди асосӣ ё фразеологияи ин ва ё он забон таъсир мерасонад. Забон аз таъсири забонҳои ҳамватан ва ҳамсоя зарар намебинад, баръакс, ба ин восита дар соҳаи фонди асосӣ ва таркиби луғавии он сарвати фаровон фароҳам мегардад» [48, 4] ва ё ба зикри Д. Э. Розентал ва М. А. Теленкова «иктибосшавии калимаҳо натиҷаи воқеии устувори робитаҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ бо халқҳои дигар мебошанд» [165, 131].

Ҳамин тавр, дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ низ мисли дигар забонҳои дунё дар баробари калимаҳои аслии тоҷикӣ миқдори зиёди унсурҳои луғавии аз дигар забон воридшударо мушоҳида кардан мумкин аст. Иқтибосшавии калимаҳо ба забони адабии ҳозираи тоҷикӣ аз давраҳои хеле қадим оғоз ёфта, то имрӯз идома дорад. Дар тури таърих забони тоҷикӣ бо ҳар забоне, ки таъсири мутақобила дошт, ба захираи луғавии ҳамдигар асари амиқ гузоштаанд. «Ҳар як иқтибоси луғавии забони мушаххас дар сатҳи додугирифти бевоситаи намояндаи он бо намояндаи забони бегона анҷом мепазирад. Он одатан чунин калимаест, ки ин ё он мафҳуми ҳаётан муҳимро ифода карда, бе ягон мушкилӣ ҷойи холиро дар забони дигар пур мекунад... Забони тоҷикӣ ва гузаштаҳои дури он дар

алоқамандии бевосита аз забонҳои суғдӣ, ҳиндӣ, юнонӣ, арабӣ, туркиву муғулӣ ва русӣ калима қабул кардааст» [61, 99].

Забоншинос Ҳ. Маҷидов сабабҳои таърихӣ иқтибосшавии аносири луғавиро дар забони тоҷикӣ гуногун дониста, навиштааст: «...борҳо аз ҷониби аҷнабиён забт гардидани сарзамини азалии мардуми тоҷик – Осиёи Миёнаро номбар кардан мумкин аст. Чунончи, дар давраҳои гуногуни таърихӣ аз ҷониби юнониён, арабҳо ва қабिलाҳои мухталифи турку муғул истило шудани ин кишвар дар забонамон ҳам бетаъсир намондааст» [61, 98-99].

Баррасии вожаҳои иқтибосӣ дар забони тоҷикӣ шаҳодат медиҳад, ки аксарияти воҳидҳои луғавии иқтибосшударо исмҳо ташкил медиҳанд. Аз он ҷумла, исмҳои ҷомеъ низ кам набуда, аз забонҳои арабӣ, туркию муғулӣ ва русию аврупоӣ ба забони тоҷикӣ гузаштаанд.

2.3.1. Исмҳои ҷомеи иқтибосии арабӣ. Забони арабӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ таъсири амиқ расонидааст. Ҳарчанд робитаи забони тоҷикию арабӣ пеш аз зуҳури дини ислом дар Осиёи Миёна ба қайд гирифта шуда бошад ҳам, яке аз сабабҳои ба таври фаровон ворид шудани калимаҳои арабӣ ба забони тоҷикӣ ин аз ҷониби арабҳо истило шудани қаламрави забони тоҷикӣ-форсӣ ба ҳисоб меравад. Забоншинос ва пажуҳишгари таърихи забони адабии тоҷикӣ М. Қосимова менависад, ки «ҷараёни ба забони адабии тоҷикӣ бошиддат ворид гаштани иқтибосҳои забони арабӣ пас аз Хуросону Мовароуннаҳрро забт кардани арабҳо, яъне аз асрҳои VII-VIII оғоз ёфт. То асри IX ҳамаи қорҳои давлатию маъмурӣ, илму адаб бо забони арабӣ буда, аз асри IX сар карда забони давлатӣ забони дарӣ (тоҷикӣ) эълон шуд. Лекин бо вучуди ин дар асрҳои IX-X ва минбаъд низ асарҳои илмӣ бештар ба забони арабӣ иншо мегардиданд» [60, 80]. «Арабҳо дар Эронун Мовароуннаҳр ҳамзамон бо таълими ислом забон ва алифбои арабиро ҷорӣ мекарданд. Ин амр ба тараққиӣ минбаъдаи забонҳои маҳаллӣ аз қабилӣ паҳлавӣ, суғдӣ, бохтарӣ, хоразмӣ ва ғайра бетаъсир намонд. Онҳо ҳамчун забони илму адаб ва коргузорӣ тадриҷан аз маърази истифода хориҷ шуданд ва ҷои худро ба забони арабӣ доданд» [54, 12].

Муҳаққиқон бар он ақидаанд, ки воридшавӣ ва корбурди вожаҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ пас аз 2,5-3 асри ҳуҷуми арабҳо аз нимаи дуюми асри XI афзоиш ёфта, қабатҳои гуногуни таркиби луғавии забонро фаро гирифт. Дар давраҳои баъдӣ, хусусан асрҳои XIII-XVIII истифодаи вомвожаҳои арабӣ хеле авҷ гирифта, ба ибораи забоншинос Ю. Кенчаев «давраи босуръати бозшавии дарвозаи забон барои иқтибосҳои арабӣ» [57, 31] ба ҳисоб меравад.

Забони арабӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ таъсири бузург гузошт. Дар радифи бою ғанӣ гардонидани таркиби луғавии забон доираи истифодаи бархе аз калимаҳои аслиро танг намуд ва ҳатто баъзан пурра аз байн бурд [61, 94; 74, 7]. Сабабҳои беш аз пеш воридшавии унсурҳои луғавии арабӣ ба забони тоҷикӣ дар баробари истилои арабҳо ва интишори дини ислом дар сарзамини мо, ҳамчунин торафт дар ин қаламрав нуфуз пайдо кардан ва ба забони илму адаб ва коргузорӣ табдил ёфтани забони арабӣ ба ҳисоб меравад. Ин нуктаро муаррихи тоҷик, академик Б. Ғафуров чунин баён мекунад: «Дар Шарқи Наздик ва Африқои Шимолӣ аксари қавму наҷодҳо «арабонида» мешуданд... Забони арабӣ ҳамон мавқееро, ки забони латинӣ дар Европайи ғарбии асримииёнагӣ дошт, дар дохили хилофат соҳиб гардида, дар байни халқҳои гуногун эътибори забони умумии илмиро пайдо мекунад» [40, 362]. Бо вучуди ин таъсири пуршиддат мардуми қавӣ ва донишманди форсизабон, ба қавли М. Баҳор, «монанди мардуми дигар аз қабилӣ қибтиёну набатиён ва румиёни Сурия, оромиёну сурёниён якбора дар меъдаи адабиёти араб ҳазм нашуданд ва аз байн нарафтанд» [30, 140].

Таркиби луғавии забон дар тағйирёбии доимӣ буда, калимаҳо бо мурури замон серистеъмол ё камистеъмол ва ё тамоман куҳна мешаванд, ки вожаҳои иқтибосӣ низ аз ин доира берун нестанд. Ҷоиз ба қайд аст, ки дар забон куҳнашавӣ ё бавучудоии вожаҳои нав якбора дар як муддат рӯй намедихад, балки ин раванд оҳиста-оҳиста ба амал меояд. Ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ воридшавии калима ва ибораҳои арабӣ, ҳамчунин исмҳои ҷомеъ муддати дароз давом карда бошад ҳам, на ҳамаи онҳо ба гурӯҳи калимаҳои серистеъмол ва оммафаҳм ворид шудаанд. Фақат ҳамон қисми онҳо мавқеъ пайдо намуданд, ки ба хусусияти аслии забони тоҷикӣ мувофиқ омада, аз ҷиҳати хусусиятҳои услубию

доираи истеъмоли ҳамсони калимаҳои тоҷикӣ шуданд. Аз ин рӯ, исмҳои ҷомеи иқтибосии арабиро низ вобаста ба вижагии маъноӣ ва доираи қорбасташон ба зергурӯҳҳои зерин ҷудо намудан ба мақсад мувофиқ аст.

2.3.1.1. Исмҳои ҷомеи иқтибосии арабии серистеъмоли. Гурӯҳи калони исмҳои ҷомеи иқтибосии арабӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба захираи ғазали луғавӣ шомил шуда, хусусияти умумистеъмоли пайдо намудаанд. Ин дастаи исмҳои ҷомеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ мавриди истифодаи васеъ қарор доранд. Вожаҳои серистеъмолиро профессор Т. Ваҳҳобов ва дотсент Д. Бобочонова гурӯҳи калимаҳои ғазали забон номида, навиштаанд, ки «ба қабати лексикаи ғазол калимаҳои серистеъмоли дохил мешаванд, ки аз лиҳози басомад дар сафи аввал қарор доранд... Як гурӯҳ калимаҳои ин қишри лексикӣ дар ҳамаи услубҳои забон баробар истифода мегарданд, ки онҳоро калимаҳои умумистеъмоли ва ё калимаҳои умумихалқӣ ном бурдан ба мақсад мувофиқ аст» [34, 56]. Доир ба моҳияти луғатҳои умумистеъмоли забоншинос Т. Шокиров изҳори ақида намуда, бо таъя ба андешаи А. И. Ефимов қайд мекунад, ки «онҳо асоситарин ва муҳимтарин маводанд, ки дар ҳамаи услубҳо истифода мешаванд, ба туфайли онҳо забони асари бадеӣ ҷилои тозае пайдо мекунад» [112, 61].

Ба ин гурӯҳ исмҳои ҷомеи арабиасли *халқ, қавм, қабилла, насл, авом, издиҳом, миллат, аҳл, саф, синф, табақа, оила, ҳизб, ҳашар, тоифа* ва амсолашон мансубанд. Ин иддаи исмҳои ҷомеи иқтибосии арабӣ дар қатори калимаҳои аслий ба меъёрҳои истифодабарии забони тоҷикӣ мутобиқ шуда, хусусияти умумистеъмоли касб намудаанд. Бисёре аз онҳо, ба қавли забоншинос Ҳ. Маҷидов, «дар раванди истеъмоли пайдарпай ҳазм гардида, пурра ба қатори калимаҳои худӣ дохил шудаанд ва таркиби луғавии забонамонро бой гардониданд» [61, 105]. Намунае аз онҳоро дар зер баррасӣ менамоем: Вожаи *синф* (صنف) яке аз калимаҳои ғазали сермаъно буда, ба чанд маънӣ меояд: «1) қисм; навъ, табақа; 2) гурӯҳ, табақае аз мардум; 3) гурӯҳи калони ҷамъиятӣ, ки аз рӯйи манфиатҳои иҷтимоӣ, истеҳсоли, меҳнат муттаҳид шудааст; 4) гурӯҳи мактаббачагони ҳамсинну сол ва ҳонаи дарсхонӣ дар мактаб» [158, ҷ. 2, 242; 159, ҷ. 2, 252]. Дар тафсири комили А. Деҳхудо низ поре аз ҳар ҷизе, табақа, навъ, ҳар

гурӯҳ ва даста, табақа аз пешаварон оварда шудааст, ки маънии ҷомеъро ифода менамояд [170, ҷ. 10, 15071].

Баррасии мавод нишон медиҳад, ки дар забони ҳозираи тоҷикӣ вожаи **синф** дар ифодаи маъниҳои «гурӯҳ, табақа, гурӯҳи мактаббачагон» ва «хонаи дарсхонӣ» ба таври фаровон корбаст шудааст ва имрӯз низ ин маъниҳоро ифода мекунад: Вай дар аввал, гӯё дар омади гап, бо эҳтиёткорӣ ба онҳо аҳволи **синфи** коргари русро фаҳмонд ва баъд гуфт, ки онҳо дар ин шаҳри аз ватанашон дур танҳо нестанд [23, ҷ. 1, 188]. Ба ақидаи ӯ, дар мамлакати мо кайҳо боз **синфҳои** ба ҳам зид, ба ҳам душман набошад ҳам, муносибати синфӣ ба кор, ба адои вазифа ва муаммоҳои мураккаб вучуд дорад [15, 224]. Дар гузар барои мардон ду **синф**, барои занон ду **синф** курсҳои нест кардани бесаводӣ ва чаласаводӣ кушода шуданд [23, ҷ. 2, 100]. Танаффус, ки шуд, ҳама аз **синф** мебаромаданд [13, 35]. Худатон медонед: мо ин касбро баробари дигар дарсҳо дар **синфи** ёздаҳум омӯхта будем [20, 35].

Воҳиди луғавии **оила** (عائلة) бо ифодаи маънии «хонавода, зану фарзанд, хешу табор» [159, ҷ. 2, 22] дар қатори вомвожаҳои арабии фаъоли забон роиҷ гардидааст. Вожаи арабиасли мавриди назар бо калимаҳои аслии **хонавода**, **хонадон** ҳаммаъно буда, дар забони адабӣ ва гуфтугӯӣ нисбат ба онҳо серистеъмол аст: **Оилаи** ӯ монанди садҳо оилаҳои меҳнаткашони шаҳр нимгурусна ва нимбараҳна умр ба сар мебурд [23, ҷ. 1, 34]. Ин ду **оилаи** сербача дар як ҳавличаи тангу тори Хучанд зиндагӣ мекард [23, ҷ. 1, 144]. Дар **оилаи** мо, рафиқ Пӯлод – гуфт оҳиста табассумкунон Надеждин, – як ҳодиса рӯй дод [23, ҷ. 2, 185].

Ҳамин тавр, «калимаҳои синонимӣ дар истеъмол бо тобишҳои гуногуни маъноӣ ва хусусиятҳои услубӣ фарқ мекунанд. Бинобар он гӯянда ё нависанда баъзан бо истеъмоли як калима қаноат накарда, калимаҳои аз ҷиҳати маъно ба он наздик-синонимҳои онро низ кор мефармояд. Дар ин сурат матлаб пурра, саҳеҳ ва амиқ ифода мешавад. Албатта, ин пеш аз ҳама, ба маҳорат, истеъдоди нависанда ва гӯянда вобаста аст» [69, 42-43].

Воҳиди луғавии **табақа** (طبقه) низ ба ҳамин гурӯҳи исмҳои чомеъ мансуб аст. Ин вомвожаи арабӣ сермаъно буда, бино ба шарҳи луғатнигорон дорои ду маънӣ аст: «1) қабат; 2) гурӯҳ, як қисм аз мардум, гурӯҳи маълуми ҷамъият» [158, ҷ. 2, 293; 159, ҷ. 2, 292]. Дар луғатномаи М. Муин шарҳи комилтар ба мушоҳида расид: «1) дараҷа, мартаба; 2) синф, даста; 3) фазое дар як сохтмон, миёни ду сақф, ё як сақфу як сақф» [172, ҷ. 1, 1019].

Ин воҳиди луғавӣ дар захираи луғати забони тоҷикӣ ҳамчун калимаи серистеъмол маълум аст. Ба таври фаровон ва бо маънии гуногун истифодашавии ин вожа дар забони адабии тоҷикӣ далели равшани ин гуфтаҳост: Дар замони ҳокимияти арабҳо ин **табақа** аз нуфузи сиёсӣ иқтисодии худ маҳрум гардид [22, 5]. Ў аз ҷумлаи коргарон, деҳқонон, муаллимон, духтурон дигар **табақаҳои** зиёиён садҳо нафар одамони некро медонад [15, 261]. Онҳо-деҳқонон-мулкдорони калон буданд, ки дар Эрони пеш аз ислом **табақаи** ҳукмрон ҳисоб меёфт [22, 5].

Вожаи **тоифа** (طيفه) низ дар қатори калимаҳои зиёди арабӣ ба забони тоҷикӣ иқтибос шуда, то имрӯз мавриди истифода аст. Мураттибони «ФЗТ» ва «ФТЗТ» ин вожаро «қабила, қавм, гурӯҳ, ғуде аз мардум, гурӯҳе аз мардум» [158, ҷ. 2, 371; 159, ҷ. 2, 360] маънӣ кардаанд. Дар «Л» низ маънии гуногуни «пора, гурӯҳе аз ҳар чизе, гурӯҳи мардум» зикр шудааст [170, ҷ. 10, 15217]. Бино ба иттилои сарчашмаҳо, **тоифа** вожаи сермаъно буда, дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ бо чанд маънӣ интишор ёфтааст: **Тоифаи** Қарматӣро душмани ваҳдати ислом дониста бо як табассуми шадид таъқиб мекард, мекушт [22, 204]. Ин **тоифа** ҳама ба умеди бозёфте, дастбурде чун магас гирди хони шоҳ ҳар ҷашну маросим ҷамъ мешуданд... [8, 99]. Ману ту аз он **тоифа**ҳо не [9, 66].

Ҳамин тавр, корбасти исмҳои чомеи арабиасли **халқ, қавм қабила, насл, авом, издиҳом, миллат, аҳл, саф, ҳизб, уммат, ҳашар** мисоли равшани он буда метавонанд.

2.3.1.2. Исмҳои чомеи иқтибосии арабии кӯҳнашуда. Исмҳои чомеи иқтибосии арабие, ки ба забони тоҷикӣ дар як давраи муайян ворид шуда, охишта-охишта доираи истеъмолашон маҳдуд гардидааст, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ аз истифодаи доимӣ берун буда, ҳамчун калимаҳои камистеъмол ва ё

кухнашудаи забон шинохта шудаанд. Бино ба гуфти забоншиноси рус Н. М. Шанский, «ба гурӯҳи калимаҳои ғайрифаъоли забон ҳамон вожаҳои шомиланд, ки аз таркиби луғавии забон баромадаанд, яъне калимаҳои кухнашуда ва вожаҳои, ки ҳанӯз ба таври пурра ба доираи умумиистеъмолӣ ворид нашудаанд ё ба таркиби луғавии забон навоҳил шудаанд, яъне неологизмҳоанд» [145, 54].

Бархе аз исмҳои ҳомаи арабӣ танҳо дар як давраи муайяни таърихӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ мавҷеи истифода пайдо кардаанду дар робита бо ҳодисаҳои ҷамъиятӣ дар давраҳои нави инкишофи забон аз истеъмол баромада ба гурӯҳи калимаҳои кухнашуда – таърихӣ ё архаистӣ воҳил шудаанд. «Ин қабил калимаҳо дар мавриде истифода мегарданд, ки агар соҳибони забон ба ҳамон давраи таърихӣ, ки калимаҳои мазкур истифода мешуданд, мурочиат кунанд» [34, 57].

А) Исмҳои ҳомаи арабии таърихӣ. Дар баробари аз байн рафтани ашё ва ё падидаи воқеӣ корбурди вожаҳои ифодакунандаи номи онҳо низ суи гардида, оҳиста-оҳиста ба қатори калимаҳои кухнашудаи таърихӣ ворид мешаванд. Бино ба зикри забоншинос М. Олимҷонов, «дар натиҷаи дигаргуниҳои руҳдода дараҷаи корбурди як қатор калимаҳо суи гардида, ба захираи ғайрифаъоли забон воҳил мешаванд, ки ин гурӯҳи вожаҳо дар илми забоншиносӣ бо истилоҳи историзм ва архаизмҳо ё худ луғатҳои таърихӣ ва кухнашуда маъмуланд. Таърихӣ ё кухнашуда номидани ин гурӯҳи калимаҳо нисбист, зеро онҳо тамоман аз таркиби луғавии забон набаромада, таҳти таъсири бархе аз омилҳо доираи истеъмолашон танг мегардад. Мумкин аст баъди гузариши муддати муайян онҳо аз наво ба қатори луғати фаъоли забон ворид гарданд» [72, 20].

Мушоҳидаҳо нишон дод, ки ҷанде аз исмҳои ҳомаи арабиасл дар замони муайян дар захираи луғавии забони тоҷикӣ мустаъмал гардида, баъдан аз истифода монда, ҳукми калимаҳои кухнашудаи таърихиро гирифтаанд. Яке аз исмҳои ҳомаи арабии таърихишуда **хамис** (خميس) мебошад, ки ифодагари рукни ҳамсаи лашкар, яъне қӯшуне, ки аз панҷ қисм иборат аст. Тавре аз иттилои сарчашмаҳои зерин назар аён гардид, **хамис** маъниҳои «рӯзи панҷуми ҳафта, яъне панҷшанбе, явмулхамис ва лашкар, сипоҳи мураккаб аз муқаддима, маймана,

майсара, қалб ва соқа»-ро ифода менамояд, ки дар забони туркӣ *ҳировул*, *қўл*, *чуронгор*, *буронгор* ва *чиндовул* меноманд [156, ҷ. 1, 313; 158, 460; 170, ҷ. 7, 9965; 172, ҷ. 1, 637]. Дар асоси сабт нашудани вожаи мавриди таҳлил дар «ФТЗТ» ва ба мушоҳида нарасидани истифодаи он имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ метавон ҳадс зад, ки *хамис* ба гурӯҳи калимаҳои куҳнашуда пайваст мебошад.

Воҳидҳои луғавии *ямин* ва *ясор* низ, ки тарафҳои рости чапро ифода мекунанд, ба захираи луғавии забони тоҷикӣ аз забони арабӣ иқтибос шудаанд. Мураттибони «ФТЗТ» ҳини тафсири вожаи *ямин* (يمين) ду калимаи ҳамгунро зикр намудаанд, ки яке мафҳуми ҷомеъро ифода намудааст: «I 1) тарафи рост, тарафи дасти рост, рост, муқобили ясор; 2) дасти рост; 3) *таърмхӣ* тарафи (ҷаноҳи) рости лашкар, фланги рости лашкар, 4) қудрат, қувва, тавоно; II 1) қасам, савганд; 2) гувоҳи қатъӣ ва равшан» [158, ҷ. 2, 634-635]. Дар шарҳи М. Муин ва Ромпурӣ *ямин* чун вожаи сермаъно ба қайд гирифта шуда, маъниҳои «дасти рост, тарафи дасти рост, савганд, қасам, тавоноӣ ва қувват ва манзалати неку [156, ҷ. 2, 415; 172, ҷ. 2, 2145] зикр шуда бошад ҳам, маънии ҷомеи он – қисми тарафи рости лашкар сабт наёфтааст. Соҳиби «Л» онро «сӯйи рост, ҳилофи ясор, сӯйи дасти рост; оммаи мардум» тафсир намудааст [170, ҷ. 15, 23858].

Ясор (يسار) низ калимаи сермаъно ба шумор омада, ба маънои «фавҷи лашкар» ба қатори ҳамин исмҳои ҷомеъ мансуб аст. Мураттибони «ФТЗТ» асли баромади ин вожаро арабӣ қайд намуда, нисбат ба сарчашмаҳои дигари зери назар то андозае шарҳи комилро ба қалам додаанд, ки маъниҳои зайлро ифода намудааст: «1) тарафи чап, тарафи дасти чап, чап муқобили ямин; 2) *таърихӣ* тарафи чапи лашкар, фланги чапи лашкар, майсара; 3) фаровонӣ, тавонгарӣ, сарватмандӣ, бадавлатӣ; 4) дасти чап; 5) шум, наҳс, номуборак» [158, ҷ. 2, 636]. Далели маъхазҳо гувоҳи онанд, ки иқтибосоти *ямин* ва *ясор* ба маънии исми ҷомеъ дар ибтидои давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ роиҷ буда, имрӯз дар забони адабӣ ба гурӯҳи калимаҳои куҳнашудаи таърихӣ гузаштаанд.

Ҳамин тавр, ба ин иддаи исмҳои ҷомеъ метавон калимаҳои арабиасли *шурт* ё *шурта* (شرطه) – дастаи посбонони шаҳр, қаравулон, сардори шаҳна [158, ҷ. 2, 606; 159, ҷ. 2, 691; 157, 910], *ҳашам* (حشم) – хизматгори, навқарон, ҷоқарони

подшоҳӣ, давлатмандон, хоҷагон [158, ҷ. 2, 739; 159, ҷ. 2, 523]; «1) гала, рама; 2) хешон, вижагон; 3) атрофиён, навкарон, чокарон, хизматгорон; пайравон, ҳамроҳон, хадам ва ҳашам; 4) оила, хонавода» [157, 486]; хизматкорон, чайш, ҷунд, лашкар, хизматгорони хос, пасравон, мардуми саҳронишин [170, ҷ. 6, 9083]; хешон ва бастагон ва хизматгорони шахс [172, ҷ. 1, 593], чокарон ва хизматгорон, ки барои ӯ ғазаб намоянд бар дигарон [156, ҷ. 1, 277], **мавкиб** (موكب) – 1) гурӯҳи савора ё пиёдаи хосаи подшоҳ; 2) гала, рама [158, ҷ. 1, 614], гурӯҳи суворон, ки дар сувории амири худ бошанд; ба фатҳи коф (яъне **мавкаб**) ба маънии сипоҳ ва лашкар; чамъи суворон ва гурӯҳи суворон [156, ҷ. 2, 313], 1) гурӯҳи саворон ё пиёдагон, чамъи саворон, гурӯҳи шутурсаворон; 2) гурӯҳе аз саворон ё пиёдагон, ки дар рикоби подшоҳ бошанд, сипоҳ ва лашкар [172, ҷ. 2, 1856; 170, ҷ. 14, 21816]-ро шомил намуд.

Аз исмҳои ҷомеи зикршуда истифодаи танҳо вожаи **шурта** бо басомади кам ба мушоҳида расид: **Шуртаи** шахр ва сипоҳсолорро халъи силоҳ кунед [18, 29].

Муҳаққиқон зикр менамоянд, ки: «Ҳамин тавр, калимаҳои таърихан маҳдудшуда ягона воситаи луғавии ифодакунандаи ҳодисаҳои таърихӣ аз байнрафта ба шумор мераванд. Аз ин лиҳоз, дар мавриди баҳс ва ё ҳадафи тасвир қарор гирифтани ин ҳодисаи таърихӣ калимаҳои таърихан ифодакунандаи онҳо истифода карда мешаванд. Бояд эътироф кард, ки калимаҳои таърихан маҳдудшуда синоним (муродиф) надоранд» [34, 59].

Б) Исмҳои ҷомеи арабии архаистӣ. Гурӯҳи дигари вожаҳои куҳнашуда бо истилоҳи «архаизмҳо» маълуманд. Вожаҳои таърихӣ танҳо барои ифодаи воқеаҳои гузашта ба қор мераванд, вале архаизмҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ тавассути муродифҳояшон, ки ҷои онҳоро иваз намудаанд, муайян мешаванд. «Фарқи назарраси байни калимаҳои таърихан маҳдудшуда ва калимаҳои архаистӣ, пеш аз ҳама, дар он аст, ки: а) калимаҳои таърихан маҳдудшуда бо ҳамроҳии предмет ва зухуроти воқеии ифодакунандаи онҳо аз истифода баромадаанд; б) калимаҳои таърихан маҳдудшуда синоним надоранд, вале калимаҳои архаистӣ дорои синоним мебошанд; в) калимаҳои архаистӣ аз истифода баромада, асосан синонимҳои онҳо дар истеъмоланд» [34, 60]. Дар

захираи луғавии забони тоҷикӣ исмҳои ҷомеи архаистӣ низ мавҷуд буда, аз лиҳози корбаст мавқеи худро пурра бо синонимҳояшон иваз намудаанд. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки истифодаи бештари исмҳои ҷомеи *издиҳом*, *лашкар* ва *хешу табор* дар забони адабии ҳозира омили ба вуҷуд омадани исмҳои ҷомеи арабии архаистии *зиҳом*, *ҷайш* ва *ашира* шудаанд. Ин аст, ки чанде аз исмҳои ҷомеи иқтибосии арабӣ дар давраҳои таърихӣ бо сабабҳои гуногун ба гурӯҳи архаизмҳо пайваستاанд. Яке аз исмҳои ҷомеи арабии архаистишуда *ҷайш* (*جيش*), ки ифодагари маънии лашкар, қўшун, сипоҳ аст [158, ҷ. 2, 769; 159, ҷ. 2, 605; 172, ҷ. 1, 547]. Бино ба шарҳ «Л» ва «ҒЛ» *ҷайш* ба ҷуз мафҳуми ҷомеи лашкар ҷўшидани дег ва шўридани дил [156, ҷ. 1, 254], ҷўшидан; равон гардидан; мавҷ задани дарё; пуроб шудан; шўридани дил ва баромадан аз андӯх ё аз бим; оғоз шудани ҷўшиши ҷанг [170, ҷ. 5, 7939]-ро ифода менамояд. Аз маълумоти «ФЗТ» ва «ФТЗТ» метавон бардошт намуд, ки *ҷайш* дар ибтидои давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ ба маънии «лашкар ва сипоҳ» интишор ёфтаасту маъниҳои дигари зикрёфта аз истифода мондааст [158, ҷ. 2, 769].

Исми ҷомеи кухнашудаи дигар *зиҳом* (*زحام*) аст. Ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ду вожаи ҳамгуни арабии *зиҳом* иқтибос шудааст: «I анбуҳӣ, издиҳом, тўдаи мардум; II заҳмат додан, заҳмат, ташвиш» [158, ҷ. 1, 454]. Мураттиби «Луғати арабӣ-тоҷикӣ» шарҳи комили вожаро пешниҳод намудааст, ки дорои чанд маънӣ аст: «1) тангӣ; тангии ҷой; 2) анбуҳ, издиҳом, тўда; 3) бисёрӣ, зиёдӣ, сершуморӣ; 4) ҷангома, гирудор, тела-тела» [157, 128].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ *зиҳом*ро синонимҳои он *издиҳом* ё *тўдаи мардум* иваз намудааст, ки дар натиҷа вомвожаи мавриди назар ба архаизм табдил ёфтааст. Ин нуктаро дар «ФТЗТ» сабт нашудани вожаи *зиҳом* низ собит менамояд.

Исми ҷомеи *фиа* (*فيه*) баромади арабӣ дошта, мураттибони «ФЗТ» гурӯҳе аз мардум, фавҷ [158, ҷ. 2, 431] ва соҳиби «ФФ» гурӯҳ, даста; дастае аз лашкариён шарҳ додаанд [176]. Дар манобеи дигари зери назар ин вожа умуман ба қайд гирифта нашудааст. Ба андешаи мо, *фиа* ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар як давраи таърихӣ иқтибос шуда, сипас ба тезӣ аз доираи корбурд баромадааст ва ё

калимаҳои ҳаммаъноӣ фаъолаш ба монанда *гурӯҳ*, *даста*, *сипоҳ* комилан мавқеашро иваз намудаанд. Пас, метавон *фиаро* вожаи архаистӣ ном бурд.

Айни ҳамин ҳодисаи забонӣ ба вожаи *исоба* (عصابة) низ таъсир гузоштааст. Калимаи арабиасли *исоба* сермаъно буда, ду маънии гуногунро ифода намудааст: «1) рӯймоле, ки ба сар ё пешона мебанданд, сарбанд; дастор, амома; 2) гурӯҳ, гурӯҳи мардон, гурӯҳи мардум» [158, ҷ. 1, 495; 172, ҷ. 1, 1067]. Дар бархе аз манобеъ танҳо маънии якуми *исоба* – «рӯймоле, ки ба сар ё пешона мебанданд, пешонабанд, сарбанд; дастор» [159, ҷ. 1, 581], «навъе аз чома, ки бо он сар банданд» [156, ҷ. 2, 68] оварда шудаасту зикри маънии чомеи он «гурӯҳи мардум» ба мушоҳида нарасид. Ба гумони ғолиб, фақат мафҳуми чомеи *исоба* архаистӣ гардида, маънии якуми он дар забони китобӣ роиҷ аст.

Ҳамин тавр, воҳидҳои луғавии *ашира*//*ашират* – хешу табор; тоифа, қабила, қавм [158, ҷ. 1, 107; 159, ҷ. 1, 108, 156, ҷ. 2, 67], *қумома*//*қумомат* – гурӯҳи одамон, гурӯҳи мардум [158, ҷ. 1, 705; 170, ҷ. 11, 17747; 157, 794], *итрат* – оила, хонавода, аҳли хона, авлод, наздикон, хешовандон [158, ҷ. 1, 510; 156, ҷ. 1, 38; 170, ҷ. 10, 15746; 172, ҷ. 1, 1050], *авом* – омма, мардум, мардуми фурӯмо ва дун, мардуми камсавод ё оммаи халқ [158, ҷ. 1, 34; 172, ҷ. 1, 1098; 170, ҷ. 11, 16428; 156, ҷ. 2, 81] низ мутааллиқ ба ҳамин гурӯҳи исмҳои чомеъ буда, имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ бо унвони вожаҳои архаистӣ маълуманд.

2.3.1.3. Исмҳои чомеи муарраби тоҷикӣ. Дар қатори тамоми забонҳои дунё забони арабӣ низ аз вомвожаҳо орӣ нест. Муҳаққиқон бар ин ақидаанд, ки ба забони арабӣ аз забонҳои гуногун вожаҳо ворид шудаанд. «Аммо он забоне, ки дар ин миён пешдастӣ кард ва забони арабӣ вожаҳои бисёре аз он вом гирифт, забони форсӣ буд» [152, 10]. Гурӯҳе аз калимаҳои тоҷикӣ дар таркиби луғавии забони арабӣ ба тағйироти шаклӣ ва ё маъноӣ, ки падидаи забонӣ аст, дучор омадаанд ва дар натиҷа вожаҳои арабишуда ва ё ба истилоҳ «муарработ» ба вучуд омадааст. Муарработ «луғатҳоеанд, ки аз забони дигар гирифта шуда, ба қоидаҳои қонуниятҳои забони арабӣ тобеъ қунонида шудаанд» [159, ҷ. 1, 862].

Маълум аст, ки дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар қатори калимаҳои иқтибосии арабӣ муарработ низ мавқеъ доранд. Муҳаққиқ Ф. Алиева дар бобати

муарработ дар мисоли луғатномаи Ромпурӣ пажухиши арзишмандеро анҷом дода, дар заминаи натиҷагирӣ аз маъхазҳои гуногун истилоҳи муаррабро – «вожаҳое аст, ки аз забонҳои бегона вориди забони арабӣ гардида, ба қоидаҳои дастуриву овозии забони номбурда мутобиқ гардидаанд» [115, 22], шарҳ додааст. «Калимаҳои форсии тоҷикӣ, ба тавре ки аз қиёфаҳои овозӣ ва тағйироти маъноии онҳо бармеояд, дар давру замонҳои гуногун ба арабӣ иқтибос шуда, баъд аз гузашти муддати муайяне аз нав ба форсии тоҷикӣ пас баргаштанд. Диди умумӣ ба муарработи форсии тоҷикӣ нишон медиҳад, ки дар онҳо ба ҷуз тағйирёбиҳои савтӣ, қабули маъноҳои нав, ҳамчунин ба кулӣ дигар шудани сохтори овозиву маъноии калимаро, яъне тавлиди калимаи навро мушоҳида кардан мумкин аст» [61, 112].

Баррасию омӯзиши мо нишон дод, ки чанде аз исмҳои ҷомеъ низ дар натиҷаи таъсири мутақобилаи забонҳои тоҷикиву арабӣ ба вижагиҳои грамматикиву овозии забони арабӣ мутобиқ гардида, ба ҳодисаи муаррабшавӣ дучор омадаанд. Ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ аз лиҳози теъдод зиёд набошанд ҳам, вале дар таркиби луғавии забони арабӣ ва ҳам забони тоҷикӣ дар қатори дигар муарработ мавриди истифода қарор доранд.

Яке аз чунин исмҳои ҷомеъ **ҷунд** (جند) муарраби вожаи **гунд** (گند)-и тоҷикӣ аст. Маънии луғавии **ҷунд** «лашкар, сипоҳ, қўшун» аст [158, ҷ. 2, 794; 159, ҷ. 2, 637; 172, ҷ. 1, 540]. Дар «ҒЛ» исми ҷомеи мавриди таҳлил ду маъниро ифода намудааст: лашкар, сипоҳ ва номи даво, ки ҳояи сағобӣ бошад [156, ҷ. 1, 248]. Соҳиби «ҒЛ» калимаҳои муаррабро ба таври махсус қайд ва шарҳ дода бошад ҳам, бобати муарраб будани вожаи **ҷунд** ишорае накардааст. Дар «Л» ду калимаи ҳамгуни **ҷунд** ба қайд гирифта шуда, яке «лашкар, аскар ва сипоҳ», дигаре «тухм, ҳоя» тафсир шудааст. Аз ҷониби мураттиби луғатномаи мазкур муарраби **гунд** будани вожаи **ҷунд** қайд шудааст [170, ҷ. 5, 7872]. Муфасссирин асли **гундро** «сипоҳ, лашкар ва гала» тафсир намудаанд [170, ҷ. 12, 19299; 172, ҷ. 2, 1493-1494]. Дар забони паҳлавӣ низ **гунд** ба маънии «сипоҳ» омадааст ва дар таркиби исми ҳоси Гунди Шопур ё Ҷунди Шопур ҳамин вожа мушоҳида мегардад [170, ҷ.

12, 19299]. Дар забони адабии тоҷикӣ **чунд** маълум буда, шакли **гунд** дар бархе аз сарчашмаҳо ҳатто сабт нашудааст.

Чунд дар натиҷаи бадалшавии овози аввали калима, яъне ҳамсадои **г** ба **ч** ба вучуд омадааст. Бино ба қайди муҳаққиқ Ф. Алиева, бо ин роҳ ба вучуд омадани калимаҳои муарраб сермахсул буда, «чунин таҳаввулотӣ овозӣ метавонад дар мавқеъҳои гуногуни воҳиди луғавӣ рӯй диҳад» [115, 86]. Имрӯз дар забони тоҷикӣ ҳарду шакл: **гунд** ва **чунд** ба қатори калимаҳои камистеъмол шомиланд.

Исми ҷомеи дигари муаррабшуда **тулб** (طلب) аст. **Тулб** гурӯҳи мардумро ифода намуда, дар луғатномаҳо гурӯҳ, даста [158, ҷ. 2, 376], гурӯҳ ва тоифа [156, ҷ. 1, 205], 1) гурӯҳи талабкунандагон; 2) гурӯҳе, ки дар як ҷо ҷамъ шуда бошанд [172, ҷ. 1, 1028], ҷамъияте ва гурӯҳе аз мардумонро гӯянд, ки як ҷо ҷамъ шуда ва гирд омада бошанд [170, ҷ. 10, 15492] шарҳу тавзеҳ ёфтааст. Мураттибони «ҒЛ» ва «Л» унсури луғавии мавриди таҳлилро муарраби **тулб** (تلب) ба маънии «гурӯҳи мардум» ба қалам додаанд [156, ҷ. 2, 27; 172, ҷ. 10, 15492]. Шакли муарраби **тулб** дар заминаи табдили ҳамсадои то-и қарашат ба итқӣ ба вучуд омадааст. Ин тарзи муаррабшавӣ сермахсул буда, бино ба қайди пажуҳишгарон муаллифи «ҒЛ» бисту ду вожаро зикр намудааст [115, 89].

Исми ҷомеи **ҷавқ** низ ба қатори калимаҳои муарраб мансуб аст. Вожаи **ҷавқ** (جوқ) муарраби **ҷавх** (جوخ)-и тоҷикӣ буда, ҳодисаи муаррабгардӣ дар натиҷаи ивазшавии ҳамсадои **х** ба **қ** дар охири воҳиди луғавӣ ба вучуд омадааст. Луғатнигорон бар онанд, ки ҷавқ гурӯҳи мардум ва тӯдаи ҷонварону селай парандагонро ифода менамояд [158, ҷ. 2, 767; 172, ҷ. 1, 545; 170, ҷ. 57911; 156, ҷ. 1, 251].

Муаллифи «Л» вожаи аслии **ҷавхро** тафсир намуда, менависад, ки «гурӯҳ ва ғавҷи мардум ва ҳайвонотро гӯянд ва муарраби он **ҷавқ** аст ва ба арабӣ **ғавҷ** хонанд» [170, ҷ. 5, 7897], вале мураттибони «ФЗТ» ва «ФТЗТ» вожаи аслии **ҷавхро** сабт накардаанд. Ин нишон медиҳад, ки дар забони адабии тоҷикӣ имрӯз мавқеи **ҷавхро** муарраби **ҷавқ** пурра иваз намудааст. Бино ба шарҳи мураттиби «Лисон-ул-араб», **ҷавқ** дар захираи луғавии забони арабӣ ба маънии «ҷамоати

мардум» мустаъмал аст. Мусанниф зимни тафсир вожаи мавриди таҳлиро муарраби форсӣ шуморидааст [175, ҷ. 1, 730].

Дар исми ҷомеи **рамақ** (رمى), ки муарраби **рамак** (رمى) аст, табдили ҳамсадои **к** ба **қ** ба назар мерасад. Вожаи **рамақ** ба қатори калимаҳои омонимӣ мансуб буда, дар сарчашмаҳо ду маънии гуногунро ифода намудааст: I гала, рамаи ғусфандон [170, ҷ. 8, 12240; 172, ҷ. 1, 754]; II боқимондаи ҷон, тобу тавони охиринаи инсон, нафаси вопасин, бақияи қувва, шарораи ҳаёт, нимаи ҷон, бақияи ҷон [158, ҷ. 2, 118; 163, 777; 170, ҷ. 8, 12240; 163, 395; 156, ҷ. 1, 376].

Муарраб будани вожаи **рамақ** (рамақ I гала, рамаи ғусфандон) аз ҷониби луғатнигорон А. Деҳхудо ва М. Муин қайд шудааст: галае аз ғусфандон ва он муарраби **рамаи** форсӣ аст [170, ҷ. 8, 12240; 172, ҷ. 1, 754]. Аз иттилои «Лисон-ул-араб» метавон бардошт намуд, ки **рамақ** ҳамчун муарраби вожаи форсӣ ба маънии «рамаи ғусфандон» дар забони арабӣ интишор ёфтааст [175, ҷ. 2, 1732].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ барои ифодаи мафҳуми галаи ғусфандон бештар вожаи **рама** роиҷ буда, шаклҳои **рамақ** ва **рамак** ба гурӯҳи калимаҳои куҳнашуда мансубанд.

Ба ин қатор метавон исми ҷомеи **аскарро** низ мансуб донист. Аз ахбори сарчашмаҳо маълум гардид, ки **аскар** (عسكر) муарраби **лашкар** (لشكر) буда, сипоҳ, қўшунро ифода менамояд [156, ҷ. 2, 66]. Тибқи маълумоти А. Деҳхудо низ он муарраби лашкар аст: «Ибни Қутайба аскарро форсӣ донистааст ва Ибни Дарид онро ҳамон лашкари форсӣ навиштааст ба маънии мучтамаъ ва гурӯҳи сипоҳиён» [170, ҷ. 10, 15774]. Дар вожаи муарраби мавриди зикр ду ҳодисаи савтӣ: таҳфифи ҳамсадои **л** ва табдили овози **ш** ба **с** ба назар мерасад. Дар хусуси ин вожа Ибни Манзур дар луғатномаи хеш аз қавли Ибни Арабӣ овардааст, ки он муарраби форсӣ буда, ба маънии ҳар чизи зиёд, ба монанди мардони зиёд аст [175, ҷ. 4, 2945].

Дар забони адабӣ истифодаи ҳарду шакл ҳам вожаи аслии **лашкар** ва ҳам муарраби **аскар** мушоҳида мегардад.

Аз вожаи аслии **корвон** бо таъсири забони арабӣ муарраби **қирвон** (قيروان) ташаккул ёфтааст. Дар шарҳи мураттибони «ФЗТ» вожаи **қирвон** ду маъниро

ифода намудааст: «I номи шахрест дар ғарби Африко, II шакли арабишудаи **корвон**» [158, ҷ. 2, 691]. Дар «ҒЛ» бошад, гунаи **қайрувон** – муарраби корвон сабт ёфтааст [156, ҷ. 2, 150]. Соҳиби «Л» шарҳи нисбатан комилро оварда, маъниҳои «корвон, қофила, чайш ва лашкар; рама ва гала; ҷамоате аз асбон» [170, ҷ. 12, 17837]-ро қайд намудааст. Аз иттилои манобеъ маълум гардид, ки шакли муарраби **қирвон** дар забони тоҷикӣ интишор наёфта, танҳо дар забони арабӣ боқӣ мондааст ва, ба қавли А. Деххудо, «араб аз қадим ин калимаро ба кор мебурдааст» [170, ҷ. 12, 17837].

Воҳидҳои луғавии **растақ** (رستق) ва **раздақ** (رزدق) муарраби калимаи **растай** тоҷикӣ аст. Бино ба шарҳи мусаннифи «Л» **растақ** – раста [170, ҷ. 8, 12030] ва **раздақ** – риштаи аз ҳар чизе, саф, сафи мардум [170, ҷ. 8, 12004]-ро ифода менамояд. Дар «Лисон-ул-араб» гунаи **рузтақ** низ дучор меояд, ки муарраби **растай** форсӣ қайд шудааст [175, ҷ. 2, 1240].

Ҳар се муарработ – **растақ**, **раздақ** ва **рузтақ** ҳоси забони арабӣ буда, дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба қайд гирифта нашуд. Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ гунаи аслии **раста** маъмул аст.

Аз таҳлили ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ метавон ба бардоште расид, ки дар захираи луғати забони тоҷикӣ исмҳои ҷомеи муарраби тоҷикӣ чандон зиёд набуда, наздик даҳ вожаҳо фаро мегиранд. Бештари онҳо камистеъмол (ҷавк, ҷунд, тулб) ва ё умуман ба забони тоҷикӣ ворид нашудаанд (растақ, раздақ, қирвон). Дар забони ҳозираи тоҷикӣ муарраби **аскар** ба маънии «лашкар, сипоҳ» интишор ёфтааст.

Тавре ки аз гуфтаҳои боло бармеояд, таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз ҳисоби калимаҳои арабӣ бой ва ғанӣ гашта, ин гурӯҳи вожаҳо низ чун иқтибосоти дигар ҳазм кардааст. Дар ин хусус Ҳ. Маҷидов ба бардоште мерасад, ки «ҳамин тавр, забони арабӣ на танҳо бо калимаҳои аслию решагӣ, муарработу таркибҳои рехташ, ҳамчунин бо калимаҳои аз забонҳои мухталифи олам иқтибоскардаш ба таркиби луғавии тоҷикӣ таъсир расонида, вале ҳосиятҳои азалий ва асолати онро аз байн бурда натавонистааст» [61, 114].

Исмҳои ҷомеи арабии ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ воридшуда аз лиҳози қорбаст дар як сатҳ қарор нагирифтаанд. Иддае аз онҳо танҳо дар як муддати муайяне дар забони адабӣ мустаъмал гашта, сипас боз аз истеъмол баромаданд, аммо бештари исмҳои ҷомеи иқтибосии арабӣ то кунун дар забони тоҷикӣ бар ҷой мондаанд. Дар ҳар сураат ҳам дар забони осори классикӣ ва ҳам дар забони ҳозираи тоҷикӣ теъдоди исмҳои ҷомеи иқтибосии арабӣ нисбат ба гурӯҳи дигари исмҳои ҷомеи иқтибосӣ бештар аст.

2.3.2. Исмҳои ҷомеи иқтибосии русӣ-аврупоӣ. Инкишофи таркиби луғавии забон дар давраҳои таърихӣ гуногун буда, ба тағйироти муносибатҳои ҷамъиятӣ, ҳаёти иҷтимоии мардум саҳт алоқаманд аст. Ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид шудани як миқдор калимаҳои русию байналхалқӣ ё аврупоизмҳо низ ба ҳодисаи таърихӣ вобаста аст. Аксари муҳаққиқон бар онанд, ки ба забони тоҷикӣ дохил шудани унсурҳои забони русӣ ва аврупоӣ асосан аз нимаи дуюми асри XIX сар шуда, дар ибтидои асри XX торафт зиёд шудааст [110, 41; 47, қ. 1, 44; 61, 121]. Ин марҳилаи инкишофи забони тоҷикӣ дар китоби «Забони миллат – ҳастии миллат» чунин зикр ёфтааст: «Иқтибоси калимаҳои русиву аврупоӣ аз нимаи дуюми асри XIX шуруъ шуда бошад ҳам, дар забони адабии ибтидои асри XX миқдори он хеле афзуда буд. Сабаби ин ҳолат дар ин буд, ки бисёре аз ашёву мафҳумҳои нави ба ҳаёти мардуми Осиёи Миёна ва, хоссатан, аморати Бухоро воридшуда, ки аз Русия ва мамлакатҳои дигари аврупоӣ оварда мешуданд, бо номҳои русиву ифодаҳои забонҳои аврупоиашон маъруф буданд... Ба ин тарик, дар забони адабӣ низ миқдори калимаҳои русиву аврупоӣ зиёд мешуд» [76, қ. 2, 386], вале пажӯҳишгари рус Л. С. Пейсиков иртиботи байни забонҳои русию тоҷикӣ-форсиро аз он пештар дониста, нимаи дуюми асри XVI қайд намудааст [136, 55]. Бино ба гуфтаи забоншинос А. Зоҳидов «таъсири забони русӣ дар садаи бистум мисли таъсири забони арабӣ хусусан дар соҳаи таркиби луғавӣ хеле назаррас буд» [51, 3].

Дар захираи луғавии забони тоҷикӣ вожаҳои иқтибосии русӣ-аврупоӣ сарчашмаҳои пайдоиши гуногун доранд ва «дар ин миён калимаҳои сирф русӣ миқдоран башумур буда, гурӯҳи асосии онҳоро калимаҳои забонҳои ҷудогонаи

Аврупои ғарбӣ ташкил медиҳанд, ки онҳо ба забонҳои гуногуни олам, аз ҷумла, ба забони русӣ ва ба тавассути он ба тоҷикӣ ҳам қабул шудаанд. Дар байни калимаҳои аврупоӣ калимаҳои юнонӣ ва латинӣ мавқеи махсус доранд. Онҳо дар забонҳои зиёди олам ба истилоҳсозии миллӣ замина гузоштаанд» [61, 126].

Аз баррасии маводди гирдомада ва иттилои сарчашмаҳо маълум гардид, ки ба захираи луғавии забони тоҷикӣ вожаҳои русӣ ва ё аврупоӣ, ки тавассути забони русӣ ворид шудаанд, исмҳои ҷомеи *бригада, коллектив, отряд, партия, рота, команда, полк, звено, армия, батальон, дивизия, взвод, слёт* ва амсоли онҳо иқтибос шудаанд. Ҷоиз ба қайд аст, ки исмҳои ҷомеи иқтибосии русӣ-аврупоӣ истилоҳоти ифодакунандаи мафҳумҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ ҳарбианд. Ин ба ғалабаи Инқилоби Октябр ва ташкил шудани Ҳокимияти Шуравӣ алоқаманд буда, барои ифодаи мафҳуми ҳодисаҳои нав қабул ва истифодаи вомвожаҳо ногузир буд.

Вожаи иқтибосии *команда* дар «Русско-таджикский словарь» даста, команда ва гала, гурӯҳ шарҳ ёфтааст [166, 401]. Аз рӯйи маълумоти муаллифи луғати этимологии забони русӣ М. Фасмер воҳиди луғавии мавриди назар аз «comando»-и итолиёвӣ тавассути забони фаронсавӣ «commande» ва ё немисӣ «commando» ба забони русӣ иқтибос шудааст [168, т. 2, 300]. Луғатнигор В. Шарифов вожаи мавриди таҳлилро амр, фармон; дастаи аскарон; гурӯҳи варзишгарон тавзеҳ намуда, асли онро фаронсавӣ донистааст [162, 148]. Пас, ба забони тоҷикӣ ҳамчун иқтибоси бавосита тавассути забони русӣ гузаштааст. Дар таркиби луғавии забони русӣ вожаи *команда* сермаъно буда, дар фарҳанги тафсирии забони русӣ маъниҳои «фармони кӯтоҳи шифоҳӣ; отряд, қисми ҳарбӣ; дастаи варзишӣ; гурӯҳи чизҳои ба ҳам алоқаманд, одамон» [164, 286]-ро ифода намудааст, ки ифодаи ин маъниҳо дар забони тоҷикӣ низ ба мушоҳида мерасад.

Дар романи «Одамони ҷовид»-и Р. Ҷалил корбурди вомвожаи русӣ-аврупоии *команда* ба таври фаровон дар мавридҳои гуногун ба назар расид. Ҳарчанд дар забони тоҷикӣ вожаҳои аслии *гурӯҳ* ва *даста* аз лиҳози маънӣ дар аксари маврид қобили ивази калимаи иқтибосии номбурда бошад ҳам, вале дар забони нависанда, ба гуфти Р. Ғаффоров, нисбатан бештар корбаст шудани калимаҳои

русӣ ва байналхалқӣ ба воқеаҳои тасвиршаванда рабт дорад [41, 45]: «Дар тахти *командаи* Муллопирмон ном фидоии номдор аз чил нафар иборат як отряди ихтиёрӣ аз Сулукта ба роҳ даромад» [23, қ. 1, 123]. Ин *командаи* зафаровар ва лашкари музаффар буд, ки аз Фолғар то Оббурдон кӯхистонро ба ларза оварда, босмачиёро торумор намуд ва боқимондаи онҳоро ба тахти тармаи ағбаи Пакшиф пеш мекард [23, қ. 1, 228]. Босмачиён ўро гирифта ба қишлоқи Лолак гурехтанд, аскарони сурх дар зери *командаи* Василев ном шахс онҳоро пеш карда мерафтанд [23, қ. 1, 10].

Исми чомеи дигари русӣ-аврупоӣ *партия* аст, ки маҳсули иқтибосоти ҳамин давраи таърихӣ аст. Вожаи *партия* сермаъно буда, дар луғати мухташами русӣ-тоҷикӣ маъниҳои зерро ифода намудааст: «гурӯҳ, даста, тӯда; як микдор; як бор, як навбат, як даъфа бозӣ; .. кӯҳнашуда зангирӣ, хонадоршавӣ» [166, 685]. Дар «Толковый словарь русского языка» низ ин маъноҳо сабт шудааст [164, 494]. М. Фасмер асли баромади ин вожаро аз «partie»-и забони фаронсавӣ донистааст [168, т. 3, 209]. Дар шарҳи В. Шарифов ду калимаи ҳамгуни *партия* – «I қисм, гурӯҳ, фирқа; II гурӯҳи одамони баҳри ягон мақсад муттаҳидшуда ба қайд гирифта шуда, сарчашмаи он забонҳои фаронсавӣ<немисӣ<лотинӣ муайян шудааст» [162, 228]. Вомвожаи мавриди таҳлил дар мавриди ифода намудани гурӯҳ, даста ё ҳизб исми чомеъ шуда метавонад ва дар забони адабии тоҷикӣ низ ба ҳамин маънӣ роиҷ аст: *Партия* монанди нахлбанди хунарманд, ки ба дарахтони камҳосил аз дарахтони пурсамар шохчаҳо пайванд карда, серҳосил мекунад, одамонро дигар мекунад [23, қ. 2, 13]. *Партияи* болшевикон барои Пӯлод ва Ҷӯра сухани тамоман наве буд, ки дафъаи аввал мешуниданд [23, қ. 1, 151]. Шиорро котиби нави ташкилоти *партия* ба дасти ронандаи телешка фиристода таъкид карда буд, ки худӣ ҳамин рӯз дар ҷойҳои намоён часпонанд [12, 123]. Ба мо *партия* ана ҳамин тавр таълим медиҳад, бародарчон [22, қ. 2, 115].

Унсӯри луғавии *полк* низ мансуби ҳамин гурӯҳи исмҳои чомеъ аст. Мураттибони «ФТЗТ» асли баромади калимаро русӣ дониста як қисми қўшун, ки аз чанд батальон иборат аст, маънӣ кардаанд [159, ҷ. 2, 112]. Дар луғати дузабонаи русӣ-тоҷикӣ бошад, «гурӯҳ, гала, тӯда, анбӯх» [166, 786]. тарҷума

шудааст. Муҳаққиқ М. Фасмер дар хусуси ин калима дар «Этимологический словарь русского языка» менависад, ки «полк дар забони русии қадим ба гунаи пълкъ дучор меояд» [168, т. 3, 311].

Полк дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ бо маънии як қисми лашкар ё даста ба кор рафтааст: Ин бегоҳӣ барои пешвоз гирифтани **полк** тайёри мерафт [23, қ. 1, 79]. Холбӯта баъд аз гурез-гурези чанд шабонарӯза аз **полки** сеюм ва **отрядҳои** муҳофизаи райони Ёротеппа меҳост дар ин кишлоқи хушобухаво андаке ором гирад [23, қ. 1, 89]. Дар ҳуди Сталинобод дар **полки** савора хизмат мекардам [16, 8]. **Полки** мо аз шаҳри Тирмиз, шаҳре, ки ҳамаи гармии офтоб дар он ҷой ҷамъ шудааст, барои барҳам додани босмачиён ба воситаи районҳои Деҳнав, Сариосиё ба водии Ҳисор баромад [16, 11]. Пункти дидбонии ман ин даъфа дар хатти **полки** шумо мешавад, майор Максимов [16, 123].

Вомвожаи **рота** ба маънии «қисми кӯшуни як ҷузъи батальон» [166, 976; 164, 685] дар таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба қайд гирифта шудааст. Мувофиқи қайди луғатнигорон, **рота** аз забони фаронсавӣ тавассути забони русӣ ба забони тоҷикӣ роҳ ёфта, қисми ҳарбӣ, ки аз се взвод иборат буда, ба ҳайати батальон ворид мегардад, тафсир шудааст [159, қ. 2, 171] ва дар забони осори хаттии адабиёти муосири тоҷик бо ҳамин маъно маълум аст: **Ротави** гарнизони ўрда саф кашида баромад [23, қ. 1, 169]. Ин **рота**, дар қатори дигар подразделенияҳо, ба муқобили душмани шумораи зиёд қариб се-чор соат бетанаффус ҷангид... [16, 170]. Дар пункти дидбонии командири **рота** телефони саҳроӣ бетанаффус ҷирингос мезад [16, 176]. Ҳамаамон мунтазирем, ки вай боз ба **ротави** мо бармегардад [16, 191].

Дар қатори дигар вомвожаҳои русӣ-аврупоӣ, ки дар забони насри муосир мавриди истифодаи васеъ қарор гирифтааст, воҳиди луғавии **бригада** «бригада» [166, 76] аст. Мураттибони луғати тафсирии забони русӣ зимни шарҳи калимаи **бригада** маъниҳои «ташкили батальон, гурӯҳи истеҳсоли, гурӯҳи бо вазифаи умумӣ муттаҳидшуда» [164, 59].-ро зикр намудаанд. Бино ба сабти М. Фасмер, **бригада** ба маънии «якчанд полк» дар таркиби луғавии забони русӣ вожаи иқтибосӣ маҳсуб ёфта, собиқаи таърихӣ дорад. Ба гумони ғолиб, он аз калимаи

«brigade»-и забони фаронсавӣ сарчашма гирифта, бо «brigade»-и олмонӣ ва «brigata» «чамъият, компания; бригада»-и итолиёвӣ рабт дорад [168, т. 1, 213]. Дар луғатномаи В. Шарифов низ асли баромади **бригада** фаронсавӣ қайд шуда, се маъниро ифода намудааст: «1) гурӯҳи коркунон, ки бо мақсади иҷро кардани вазифаи муайян муттаҳид шудаанд; 2) иттиҳодия, қўшун, ки ҷанговарони якҷанд навъҳои гуногуни қўшунро муттаҳид мекунад; 3) иттиҳодияи якҷанд киштиҳои якхела дар зери фармондеҳии як флагман» [162, 60]: Дигар аъзоёни **бригада** се касу чор кас дар ҳар ғўшаи совхоз нишаста чошт меҳӯрданд [12, 47]. Онҳо – понздаҳ тан ҷавонону духтарони фабрика як **бригада** буданд [9, 148]. Вай бисту шаш сол инчониб дар як **бригада** кор мекард [9,20]. Хомӯширо ба чайла бо табақҳои ош даромада омадани ошпази **бригада** Гулбибӣ барҳам зад [16, 242].

Исми ҷомеи **армия** ба маънии «артиш, қўшун» [166, 38; 164, 29] низ натиҷаи иртиботи байни забонҳои русию тоҷикӣ буда, дар баробари истилоҳоти зиёди соҳаи ҳарбӣ, ки замони Ҳокимияти Шӯравӣ тақозо мекард, иқтибос шудааст. Ҳарчанд дар мавридҳои алоҳида истифодаи **армия** дар осори хаттии се-чор даҳсолаи пеш ба назар расад ҳам, имрӯз мавқеашро пурра вожаи аслии **артиш** иваз намудааст.

Дар луғати этимологии забони русӣ М. Фасмер сарчашмаи аслии калимаи иқтибосии мавриди назарро аз «артее»-и забони фаронсавӣ ва ё олмонӣ донистааст [168, т. 1, 87], вале В. Шарифов баромади онро ба забонҳои фаронсавӣ<лотинӣ рабт додааст [162, 41].

Мушоҳидаҳо нишон дод, ки истифодаи **армия** дар ҷанд маврид бо ифодаи маънои артиш ё қўшун ба назар расид: Мо ба ҷузъ шашсад ҳазор коммунист ва се миллион аъзои иттифоқи касаба барои ғалаба дигар **армия** надорем [15, 172]. Ана мувофиқи ҳамин аҳду паймон Сафар аз паи ба сафҳои **армия** рафтан ҷидду ҷаҳд кард ва ба ин мақсад ноил гардид [16, 22]. Олам гулистон, воқеан ба ёрии **армия** боз сеюмин бор хеле ғалла ва сабзавот фиристоданд [16, 80]. ...ба шуъбаи маорифи район ва Комиссариати халқии маориф дар бораи ба сафҳои **Армияи** сурхи амалкунанда рафтан якҷанд аризаю мактубҳо навишта буд [16, 19].

Вожаи **коллектив** дар сарчашмаҳо «гурӯҳи одамони бо фаъолият, таҳсил ва манфиатҳои умумӣ муттаҳидшуда» [164, 283; 166, 398; 162, 147] шарҳу тавзеҳ ёфтааст. Аз рӯйи қайди мураттибони «Словарь иностранных слов» **коллектив** аз лиҳози баромад ба забони лотинӣ мансуб буда [671, 235], ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ тавассути забони русӣ иқтибос шудааст. Дар забони адабии тоҷикӣ истифодаи он дар баробари вожаҳои *гурӯҳ*, *даста* ё *ҷамъият* ба мушоҳида мерасад: Дар «ғайбатхона» дар ҳақиқӣ миршаби «ғўлдинг» боре як қитъаи ҳаҷвия навишта шуд, ки эҷодкунандаи он (ба таъбири имрӯза) **коллектив** буд [2, қ. 4, 310]. **Коллективи** бинокорҳо ғайрат карда истодааст, ки фабрикаро як моҳ пеш аз мӯҳлат буд кунанд [22, қ. 2, 114]. Акнун солҳои дароз дар ҳама ҷо гап мезананд, ки **коллективи** нотиқок, дузд, шайтон, ҷанҷолӣ [13, 69].

Ба ҳамин минвол, вожаҳои *отряд р.* «даста, гурӯҳ, қисм» [162, 221, 166, 663], «гурӯҳи одамоне, ки барои фаъолияти муштарак ташкил карда шудааст» [164, 479], *звено р.* «ҳалқа, банд, қатор» [166, 319], «қисми таркибии бригадаи истеҳсолӣ» [162, 114], *батальон* «қисми низомӣ, ки аз се-чор рота ва взводҳои гуногун иборат ва ба ҳайати полк дохилшаванда» [159, қ. 1, 157; 162, 54; 179, 48], *дивизия лот.* «қисми ҳарбие, ки аз чанд полк ё бригада иборат мебошад» [159, қ. 1, 460], «қўшуни тактикий ҳарбӣ дар армияи хушкигарди давлатҳои гуногун, ки аз якчанд полк, бригада иборат аст» [162, 104], *взвод р.* «қисми на чандон калони аскарӣ иборат аз се отделение (гурӯҳ), ки ҷузъи рота, эскадрон ё батарея ҳисоб мешава» [159, қ. 1, 286; 162, 68], *слёт* «маҷлис, ҷамъомад, анҷуман» [166, 1023], «ҷамъомади ташкилотҳои оммавӣ, одамони як касбу кор» [162, 288]-ро метавон ба ҳамин идда исмҳои ҷомеъ пайванд шуморид, ки дар осори хаттии адабиёти садаи XX ба таври фаровон истифода шудаанд: **Отряд** ба ҳучуми нави босмачиён мунтазир буд [23, қ. 1, 124]. Аз ақиби дарахтҳо нигоҳ кард, ки дашт пур аз аскарони сурх ва *отряд*ҳои ихтиёрӣ аст [23, қ. 1, 122]. Метавонед дар қисми мо ҳам дар штаб кор кунед ва ё командирии ягон *батальонро* гиред [16, 9]. Фикр карда бинед: ё ба штаби худ, ё мувофиқи хоҳиши ӯ ба ягон *батальон* мефириستم [16, 15]. Ҷанговарони *батальони* якум дар танаффуси пас аз авҷоти бегоҳӣ мебошанд [16, 95]. Канӣ сардори *звенои* мо Зебинисо чӣ мегуфта бошад? [16,

246]. Бобо ба сари **звенои** мардон, Умрихола ба сари **звенои** занон, Зебӣ бошад, ба тарафи кишлоқ роҳ гирифтанд [16, 195]. **Звенои** фронтии бригадаи ман, ки – гуфт Сафар, – сардораш Мамарачаб мебошад [16, 246]. Ин ҷо истгоҳи хочагиҳои ақибгоҳии **дивизияи** полковник Людников буд [16, 121]. **Дивизияи** мо фармон гирифтааст, ки ба мудофияи марзаи худ ва зада баргардондани ҳучумҳои душман тайёр бошанд [16, 150]. Навиштаҳои аз фармони командири **дивизия** ҳам зӯртар гӯям, хато намекунам, ҷӯра [16, 157]. Командири **взвод** ҳамон замон ҳозир шуд [16, 73]. Баъд аз тайёрии якмоҳа боз ба **взводи** худатон меояд [16, 74]. **Взвод** чортоғӣ саф ораста, хомӯш ба фармони командири худ ҳозир меистод [16, 76]. Толор аз одам лаб мезад **слёти** – пешқадамон буд [12, 15].

Корбурди исмҳои ҷомеи иқтибосии русӣ-аврупоӣ ба мазмуну мафҳум ва вазифаҳои гуногуни услубии онҳо вобаста аст. Воқеаҳои таърихӣ ва зухуроти нав ба тезӣ дар таркиби луғавии забон зоҳир мешаванд. Аз ин рӯ, нависандагони бузурги тоҷик С. Айнӣ, Ф. Ниёзӣ, Ф. Муҳаммадиев, Р. Ҷалил, Ҷ. Кӯҳзод ва ҷанде дигарон бо мақсади табиӣ инъикос намудани вазъияти ҳамон давра исмҳои ҷомеи иқтибосии русию байналхалқиро мувофиқи меъёри забони адабӣ ва қолабҳои услубӣ истифода бурдаанд.

Дар забони асарҳои бадеӣ ба услуби гуфтугӯӣ мувофиқ карда ва ё монанд карда корбаст намудани вожаҳои иқтибосӣ маъмул аст. Дар ин ҳолат дар аксари маврид калимаҳои бегона ба ҳодисаҳои савтӣ дучор мешаванд.

Нависанда Б. Фирӯз исми ҷомеи русии «**коллектив**»-ро бо мақсади нишон додани аломати маънавӣ ва фардӣ гардонидани нутқи қаҳрамон дар шакли «**каликтиф**» овардааст: «Занҳои мо ҳам меҳнати **каликтиф** мекунанд, додар, – вай ин ибораи аз нутқи нотиқон ба гӯшаш нишастаро ба тарзе гуфт, ки беихтиёр дар лаби ҳама табассум давид» [9, 197].

Ба ҳамин тариқ, то Инқилоби Октябр ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид шудани калимаҳои русиву байналмилалӣ нисбатан маҳдуд буд, вале торафт инкишоф ёфтани муносибатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданӣ ба иқтибосшавии калимаҳои нав зиёдтар замина ҳозир мекард. Дар замони Ҳокимияти Шуравӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ бо сабабҳои гуногун воридшавии калимаҳои

русӣ-аврупой, аз ҷумла вожаҳои ифодакунандаи маънии ҷомеъ хеле афзуд. Ин ба сиёсати забони давр ва забони ҳоким будани забони русӣ алоқаманд аст. Баъдтар бо баробари тағйир ёфтани сохти ҷамъиятӣ унсурҳои зиёди русӣ-аврупой аз истифода баромадан гирифтанд.

Маврид ба қайд аст, ки «на ҳама гуна иқтибос аз тарафи забони иқтибосгиранда дар як сатҳ ҳазм мегарданд. Баъзе аз онҳо барои ифодаи мафҳумҳои нав чун унсурҳои луғавии зарурӣ ба зудӣ аз тарафи ин ё он забон қабул шуда, мутобиқи меъёрҳои забон инкишоф меёбанд» [57, 25] ва баъзеи дигар дар як давраи муайяни таърихӣ мавриди қорбурд қарор гирифта, баъдтар охишта-охишта аз доираи истифода берун мемонанд.

Исмҳои ҷомеъ, ки аз забони русӣ ва ё аз забонҳои дигар тавассути он ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ иқтибос шудаанд, чандон зиёд набошанд ҳам, ба қоидаи қонунҳои забони тоҷикӣ мутобиқ гардида, чи дар адабиёти бадеӣ ва чи дар забони гуфтугӯӣ ба таври васеъ мавриди истифода қарор гирифтаанд. Аз рӯйи ҳисоби оморӣ калимаҳои русӣ 5 адад ва аврупой-байналмилалӣ 8 ададро ташкил менамоянд.

2.3.3. Исмҳои ҷомеи иқтибосии туркӣ-муғулӣ. Маълум аст, ки дар ҳама гуна шароит беҳтарин воситаи алоқа забон аст. Гарчи забонҳои тоҷикию ўзбекӣ гуногунсохт буда, қаробати генеалогӣ надошта бошанд ҳам, тоҷикону ўзбекон ба туфайли ҳамзистӣ ва алоқаи наздик ба забони ҳамдигар таъсир расонидаанд. Яке аз ҳисоби дигаре таркиби луғавии худро бой кардааст. Дар адабиёти илмӣ, дастуру мақолаҳо ин гурӯҳи калимаҳои иқтибосӣ бо истилоҳоти гуногуни ўзбекӣ [112, 67; 47, 41; 24, 68; 41, 37], туркӣ [47, қ. 1, 41], туркиву муғулӣ [61, 114], туркӣ-ўзбекӣ [62, 9; 69, 111], муғуливу туркӣ [57, 42] дарҷ ёфтаанд. Шарқшиноси рус Л. С. Пейсиков дар пажӯҳишаш, ки марбут ба лексикологияи забони ҳозираи форсӣ-тоҷикӣ аст, оид ба калимаҳои иқтибосии забони форсӣ андеша ронда, истилоҳи туркӣ-муғулиро қорбаст намудааст [136, 46]. Забоншинос Ҳ. Мачидов низ қорбурди ҳамин истилоҳро мувофиқ доништа менависад, ки «ба назари мо, дар ифодаи ин гурӯҳи калимаҳо қабули истилоҳи туркиву муғулӣ ба мақсад мувофиқ

аст, зеро ки он ба умумияти таърихии ин забонҳо далолат карда, мачмуи калимаҳои аз онҳо воридшударо ба пуррагӣ дар бар гирифта метавонад» [61, 114].

Вуруди калимаҳои туркӣ-муғулӣ ба забони тоҷикӣ собиқаи қадим дорад. Тавре ки Л. С. Пейсиков қайд мекунад, воридшавии аввалин калимаҳои туркӣ ба забони форсии дарӣ ба давраи пеш аз ислом рост омада, дар давраҳои минбаъда инкишоф меёбад. Мавсуф дар идомаи ҳамин матлаб меафзояд, ки «калима ва антропонимҳои туркӣ-муғулӣ дар «Шоҳнома»-и А.Фирдавсӣ ва қадимтарин луғати то замони мо омада «Луғати Фурс»-и Асадии Тӯсӣ ба назар мерасанд» [136, 46].

То чойе ки маълум аст, бештари иқтибосҳои туркӣ-муғулӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар давоми асрҳои XI-XIII ворид шудаанд. Ин натиҷаи беш аз пеш вусъат ёфтани робитаи ин ду халқи гуногунзабон ба ҳисоб меравад. Минбаъд «воридшавии ғазоли калимаҳои туркиву муғулӣ ба адабиёти бадеӣ аз забони зиндаи мардум фақат аз нимаҳои асри XIX шурӯъ шудааст» [61, 115]. Дар ин давра махсусан, дар нимаи дувуми он бо ду забон эҷод кардани асарҳои бадеӣ ниҳоят инкишоф ёфт. Намояндагони равияи маорифпарварӣ бо мақсади сода кардани забони асари худ истифодаи воситаҳои луғавии забони зинда, аз ҷумла вожаҳои туркӣ-муғулиро инкишоф доданд. Дар ин хусус муҳаққиқ Н. Маъсумӣ баён мекунад, ки «Айни дар истифодабарии калимаҳои ўзбекӣ асосан ба талаффуз ва калимасозии тоҷикӣ таъя карда, чизе ки дар забони зинда умумият пайдо кардааст, барои ҳуқуқи умумиадабӣ додан кӯшиш мекунад. Берун аз зарурият ва эҳтиёҷоти махсуси эҷодӣ ба қор бурдани калимаҳои ўзбекӣ дар забони Аинӣ характернок нест» [64, 151].

Ин аст, ки аз асри XIX сар карда дар забони адабӣ нисбат ба давраҳои гузашта бештар воридшавии калима ва истилоҳоти туркӣ-муғулӣ ба назар мерасад. Омилҳои асосии ин равандро метавон ба гунаи зайл шарҳ дод: «а) Дар ин давра як гурӯҳ калимаҳои аслии тоҷикӣ ва аз арабӣ иқтибосшуда кӯҳна шуда аз истеъмол мебароянд ва бар ивази онҳо ҳар чӣ бештар калимаҳои туркиву муғулӣ ба қор бурда мешаванд. ...б) Намояндагони равияи маорифпарварӣ бо мақсади сода кардани забони асарҳои худ аз калимаҳои душворфаҳми арабӣ даст кашида,

ба луғати забони зинда, ки дар он вожаҳои туркиву муғулӣ ҳам фаровон буданд, мурочиат мекунад» [61, 115-116].

Қайд кардан бамаврид аст, ки забони тоҷикӣ на танҳо аз ҳисоби забонҳои дигар таркиби луғавиашро бою ғанӣ кардааст, балки худ низ дар такмили забонҳои дигар, аз ҷумла забони ўзбекӣ сахм гузоштааст. Дар ин хусус профессор А. Ҳасанзода воқеъбинона менависад, ки «забони форсии тоҷикӣ дар тури таърих ба рушд ва нирӯи як силсила забонҳо, аз қабилҳои ўзбекӣ, қирғизӣ, қазоқӣ, озарӣ, гурҷӣ, арманӣ, чеченӣ, ингушӣ, русӣ арабӣ, испанӣ, ҳиндӣ ва ғайра кўмак кардааст. Микёс ва дараҷаи ин таъсир ба гурӯҳи забонҳои туркии ҷағатой, ки забони ўзбекӣ низ аз ин реша аст, бахусус зиёд аст» [98, 126].

Тибқи маълумоти манобеъ ва маводди забонӣ маълум гардид, ки дар захираи луғавии забони тоҷикӣ исмҳои ҷомеи туркӣ-муғулӣ чандон зиёд нестанд ва бештари онҳо ба гурӯҳи калимаҳои ғайрифавқӣ забон мансубанд. Як гурӯҳ исмҳои ҷомеи иқтибосии туркӣ-муғулӣ мисли *минқало(ӣ)* (منقلای), ки фавҷи пеш, яъне ҳировулро ифода мекунад [156, ҷ. 2, 301], ифодагари истилоҳоти ҳарбианд. Мураттибони «ФЗТ» ва «ФТЗТ» асли баромади вожаҳо туркӣ-муғулӣ дониста, фавҷи пешоҳанги лашкар шарҳ додаанд [158, ҷ. 1, 691; 159, ҷ. 1, 841]. Дар «Л» гунаи *манқалой* – маъхуз аз муғулӣ, манғалой, пешгоҳи лашкар ва муқаддима-тулҷайш тафсир шудааст [170, ҷ. 14, 21694]. Соҳиби ҳамин луғатнома қаринаҳои *манғалой*//*мунғалой* ва *монғалой*ро низ ба ҳамин маънӣ сабт намудааст. Зимни шарҳи гунаи *манғалой* менигорад, ки аз калимаи муғулии *монғалой* «талоя, пешқаровул, муқаддимаи лашкар» аст [170, ҷ. 14, 21677].

Вомвожаи дигари туркӣ-муғулӣ *баронғор* (برانغار) аст, ки маймана, самти ростии лашкар [158, ҷ. 1, 150; 159, ҷ. 1, 150], тарафи дасти рост, маймана аз ҷаноҳи лашкарро ифода мекунад [170, ҷ. 3, 4508]. Асли баромади *ҷиронғор* (جرانغار) муғулӣ буда, аз лиҳози маънӣ муқобили баронғор аст. Тарафи чапи лашкар, майсара [158, ҷ. 2, 782; 172, ҷ. 1, 527]-ро ифода мекунад.

Ба ҳамин маънӣ вожаи туркии *қўишун* (قوشون) дар забони тоҷикӣ иқтибос ва интишор ёфтааст. Дар манбаъҳои зерин назар лашкар, сипоҳ, гурӯҳе аз фавҷ тавзеҳ шудааст [158, ҷ. 2, 708; 159, ҷ. 1, 732; 172, ҷ. 2, 1240; 170, ҷ. 11, 17597]. Муаллифи

«ҒЛ» дар шакли **қушун** оварда менависад, ки «ин лафзи туркист; дар ҳақиқат бидуни вов аст, вов барои изҳори замма дар туркӣ менависанд; форсиён аксар қушунро бо вови маъруф хонанд, ба маънии гурӯҳе аз фавҷ» [156, ҷ. 2, 135]. Тибқи ахбори фарҳанги тафсирии забони ўзбекӣ маълум гардид, ки вожаи мавриди таҳлил дар забони асли **қўшин** (бо вов – Ё.М.) – маҷмуи қувваҳои мусаллаҳ ё як қисми он, сарбоз, лашкар, армия буда [174, ж. 5, 419], дар забони тоҷикӣ дар шакли **қўшун** роиҷ аст.

Дар қатори ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ вомвожаи туркӣ-муғулии **қўл** (قول) ба маънии «маркази лашкар, қалби лашкар» метавонад шомил бошад [158, ҷ. 2, 708]. Аз тафсири А. Деххудо бармеояд, ки вожаи туркии **қўл** ифодагари маъниҳои «анбуҳи сипоҳ; қалби лашкар дар майдони корзор ва бозу, тақягоҳ» [170, ҷ. 12, 17814] аст. Маврид ба зикр аст, ки **қўл** дар забони ўзбекӣ низ сермаъно буда, дар «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» наздик ба даҳ маънӣ: «даст, узви одам аз нўги ангушт то китф; ҳамчун узви корӣ (асбоб); имкон, имконият; пойҳои пеши ҳайвонот ва ғ.» [174, ж. 5, 402-403] шарҳ ёфтааст, вале маънии дар забони тоҷикӣ маълумбудаи он – маркази лашкар, сипоҳ сабт нашудааст. Аз далели дар «ФЗТ» [Худ дар **қўл** истода, се писари худро... дар паси пушти хеш ҷой дод – 158, ҷ. 2, 708] овардашуда аён гардид, ки **қўл** ба маънии ҷомеъ дар осори таърихии асрҳои XIV-XV ба кор рафта, минбаъд дар қатори бисёр калимаҳои иқтибосии дигари забони тоҷикӣ аз доираи истеъмол баромадааст. Ба назари мо, мафҳуми ҷомеияти вожаи мавриди назар (лашкар, сипоҳ) дар забони адабии муосири ўзбекӣ низ ба ҳодисаи куҳнашавӣ дучор омадааст.

Исми ҷомеи иқтибосии **ҳаровул** (هراول), ки дар забони ўзбекӣ ба гунаи **ҳировул** роиҷ аст, сафи пешқадами лашкарро ифода менамояд. Аксари луғатнигорон баромади аслии онро муғулӣ доништаанд [158, ҷ. 2, 734; 174, ж. 5, 533]. Ба забони тоҷикӣ низ ба ҳамин маънӣ, яъне қисми пешгарди лашкар, муқаддиматулҷайш [158, ҷ. 2, 734], фавҷе, ки аз ҳама пеш бошад [170, ҷ. 15, 23438; 156, ҷ. 2, 382] иқтибос шудааст.

Воҳиди луғавии дигари туркӣ-муғулӣ, ки қисми ақибгарди лашкарро ифода мекунад, **чандовул** (چنداول) аст. **Чандовул** дар манобеъ ба гунаи зайл шарҳу тавзеҳ

шудааст: «қисми ақибгарди лашкар, гурӯҳе, ки аз паси қувваҳои асосии лашкар ҳаракат мекунад» [158, ҷ. 2, 523], «чамъе аз мардум, ки дар ақибии лашкарҳои муназзам ҳаракат мекарданд, ҳашар, чарик» [172, ҷ. 1, 571], «гурӯҳ ва чамъиятеро гӯянд, ки аз лашкар ба роҳ раванд ва фуруд оянд, фавҷеро гӯянд, ки барои ҳифозати лашкар аз паси лашкар меояд; соқа, фавҷ» [170, ҷ. 6, 8276], «соқаи фавҷ; ва фавҷеро гӯянд, ки барои ҳифозати паси лашкар меояд, ба ҳилофи ҳировул» [156, ҷ. 1, 263].

Бино ба иттилои «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» метавон ҳадс зад, ки гунаи **чиндовул**, ки дар забони ўзбекӣ ба қайд гирифта шудааст, тағйири маънӣ кардааст. Дар забони адабии ҳозираи ўзбекӣ аз мафҳуми чомеъ берун омада, «асбоби қулоҳшакли як тарафаш бо чарм пӯшидашуда ва дар маъракаи ҳарбӣ ва маросимҳои гуногун истифодаёбанда» [174, ҷ. 4, 488]-ро ифода намудааст.

Чанде аз исмҳои чомеи иқтибосии туркӣ-муғулӣ ба забони тоҷикӣ дар ду вариант сабт шудаанд: **урду//ўрду** (اوردو//اردو) дар сарчашмаҳо дорои ду маънӣ аст: «1) лашкар, лашкари подшоҳӣ; 2) лашкаргоҳ, қароргоҳи лашкар» [158, ҷ. 2, 393; 159, ҷ. 2, 383; 156, ҷ. 1, 48], «1) гурӯҳе сипоҳиён бо тамоми лавозим, ки ба сӯйе фиристода мешаванд; 2) лашкаргоҳ, маҳалли лашкар» [172, ҷ. 1, 118], «мачмуи сипоҳиён бо тамоми лавозим, лашкари подшоҳӣ; лашкаргоҳ» [170, ҷ. 2, 1794]. Мураттибони «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» гунаи **ўрду**ро ба маънии «қўшин ва лашкар» ба қайд гирифтаанд [174, ҷ. 5, 163].

Дар забони осори адабиёти муосир низ истифодаи гунаи **ўрду** ба мушоҳида расид: **Ўрду**ҳои масту мағрури ӯ, танку тўпҳои нофармонранги ӯ ба қиру торумор шудани худ нигоҳ накарда, роҳе мечустанд, ки ба дили мамлакатамон зер карда дароянд [16, 21]

Ясал//ясол (يسال//يسل) низ дар «ФЗТ» ба ду шакл омада, маъниҳои зерро ифода менамояд: 1) паҳлуи лашкар, фланги лашкар; 2) саф, қатор [158, ҷ. 2, 636]. Мураттиби «Л» илова бар маънии «ҷаноҳи лашкар, парра, фавҷ», маънии «ҷамъият ва иҷтимоъ»-ро низ зикр кардааст [170, ҷ. 15, 23787]. Луғатнигор Ромпурӣ низ душакла будани вожаро зикр намуда менависад, ки ҳар ду лафз ба маънии парраи лашкар аст [156, ҷ. 2, 412].

Иддаи дигари исмҳои ҷомеи туркӣ-муғулии ифодагари мафҳуми қавму қабилла ва хонавода дар давраи дури таърихӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ иқтибос шудаанд: *уймоқ* (اومق) – қабилла, уруғ, эл [158, ҷ. 2. 386], «табор ва қабилла [156, ҷ. 1, 104], қабилла, дудмон [172, ҷ. 1, 215], табор ва қабилла, тоифа, дудмон [170, ҷ. 3, 3652], *уғруз*//*уғрук* (اغرز//اغرق) – ҷамоа, қабилла [158, ҷ. 2, 400], *урук*//*уруз* (اروق//اروغ) – қавм, қабилла [158, ҷ. 2, 393], қавм, қабилла; хешон, ақрабон [159, ҷ. 2, 384], эл (ایل) – қавм, қабилла, тоифа; элу улус қабиллаҳо, тоифаҳо [158, ҷ. 2, 614; 159, ҷ. 2, 699], дар туркӣ ба маънии мардумон ва қавм ва ҷамоат [156, ҷ. 1, 104], дӯстон, ёр, ҳамроҳ; ром, мутеъ; тоифа, қабилла [172, ҷ. 1, 220], дӯст ва мувофиқ; ром, мутеъ; тоифа ва қабилла, гурӯҳ ва махсусан мардуми ҷодарнишинро гӯянд, мардумон ва ҷамоат [170, ҷ. 3, 3721], *қариндош* (قرينداش) – хешу табор [158, ҷ. 2, 674].

«Одатан вазъияти умумии забони адабии даврано наср, асарҳои насрии дар ҳамон давраи таърихӣ офаридашуда муайян менамояд, зеро ки наср соҳаи ниҳоят васеъ аст ва ҳамаи хусусиятҳои забониро дар ҳолати табиӣ инъикос менамояд. Вай барои пурра нишон додани манзараи умумии забони адабӣ нисбат ба назм озодтар ва фароҳмайдонтар аст» [62, 30]. Аз ин рӯ, аз таҳлилу баррасии забони асарҳо насрии адабиёти муосир ва шохидҳои дар «ФЗТ» овардашуда маълум гардид, ки исмҳои ҷомеи туркӣ-муғулӣ дар давоми асрҳои XV-XIX асосан дар манбаъҳои таърихӣ ба назар мерасанд, вале бештари онҳо ба тезӣ аз истифода баромада, ба қатори аносири луғавии қуҳнашудаи забони тоҷикӣ пайвастаанд ва дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ қариб қорбасти нашудаанд.

Басомади исми ҷомеи туркию муғулии *қӯшунро* дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ дар мисоли очерки адабӣ-таърихии «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик»-и устод С. Айнӣ, «Вафо»-и Ф. Ниёзӣ ва романи «Одамони ҷовид»-и Р.Ҷалил баррасӣ намудем. Маълум гардид, ки воҳиди луғавии мавриди назар ҳам дар очерк ва ҳам дар романи Р. Ҷалил ҳамагӣ якмаротибагӣ ва дар «Вафо»-и Ф. Ниёзӣ панҷ бор қорбасти шуда, дар мавридҳои дигар синонимҳои тоҷикии он *лашкар* ва *сипоҳ* бештар мавриди истифода қарор гирифтаанд. Чунончи: Ҳарчанд дар рафти ин қорҳо Темурмалик пай дар пай тирборон карда, ба *қӯшун* ӯ

зарарҳои намоён мерасонда бошад ҳам, сардори муғул бо талаф кардани бисёр нӯкарон ва асирон, ин корро пеш бурд» [4, 43]. Бесабаб нест, ки ўро модари **қўшунҳо** меноманд» [16, 156]. ...агар аз ихтиёри коргар додан гарданкашӣ карда шавад, он гоҳ давлат ба шахру қишлоқ **қўшун** мефиристад [23, қ. 2, 172].

Ҳамин тавр, маълум гардид, ки вожаҳои аслии **лашкар**, **сипоҳ** ва иқтибосии **қўшун** ҳаммаъно бошанд ҳам, вале аз лиҳози истифода ҳамгун нестанд. Ин нуктаро забоншинос М. Муҳаммадиев ба гунаи зайл шарҳ додааст: «Қонунҳои айнии инкишофи доимии ҳодисаҳои ҷамъиятӣ ва дуруст ифода намудани маъноҳои дилхоҳ дар забон калимаҳои синонимиро ба миён меоваранд, ки одамон вобаста ба маъно ва мавқеашон онҳоро истеъмом менамоянд. Зеро он калимаҳои синонимӣ аз ҷиҳати маъно айнан баробар буда наметавонанд. Онҳо вобаста ба сабки нутқ, мавқеи истифодаашон дар таркиби ибора ва ҷумлаҳо ба таври гуногун тобишҳои муайяни маъноӣ-услубӣ пайдо мекунад. Бинобар ин аъзоёни ҷамъият ҳам дар ҷараёни нутқ ва дар асарҳои адабӣ-бадеӣ ҳамеша ҳамин тобишҳои маъноӣ ва услубии онҳоро ба эътибор мегиранд» [69, 40].

Ин нукта бори дигар собит менамояд, ки истифодаи вомвожаҳои туркӣ-муғулӣ аз рӯйи зарурат ба миён меояд ва ба қавли забоншинос Р. Ғаффоров, «талаби аҳли ҷамъият дар сахм гирифтани унсурҳои забони бегона низ возеҳ ва қатъист. Ин кор бояд танҳо аз рӯйи зарурат, ҳангоми дар забони миллии мавҷуд набудани муодилҳои мувофиқ ҷомаи амал пӯшад» [41, 58]

Ҳамин тавр, дар асоси маводди таҳлилшуда маълум гардид, ки қисме аз исмҳои ҷомеи туркӣ-муғулӣ (чандовул, минқалой, уймоқ ва ғ.) дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ мавриди истифода қарор нагирифтаанд, қисми дигарашон (қўшун, урук, эл) ба гурӯҳи калимаҳои камистеъмом дохил шудаанд. Теъдоди умумии исмҳои ҷомеи туркӣ-муғулии таркиби луғавии забонамон дар муқоиса бо гурӯҳҳои дигари исмҳои ҷомеи иқтибосӣ чандон зиёд нест. Умуман, таъсиррасонии забонҳои туркию муғулӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар муқоиса бо забони арабӣ хеле кам аст. Бо вучуди ин воҳидҳои луғавии туркӣ-муғулӣ аз лиҳози миқдор дар захираи луғати забони тоҷикӣ пас аз иқтибосоти арабӣ ва русӣ-аврупоӣ ҷойи сеюмро ишғол мекунанд.

Ба ин тариқ, «дар давоми асрҳо», – менависад муҳаққиқи нуктасанҷ Н. Маъсумӣ, – «омезиши забони тоҷикӣ бо забонҳои қавмҳои туркизабони Осиёи Миёна забони тоҷикиро маҳву хароб накард, балки баръакс, барои инкишоф ва тақомулоти минбаъдаи вай мавод дод» [63, 171].

ХУЛОСАИ БОБИ 2

Аз омӯзишу баррасии манобеи илмӣ ва маводди забонӣ чунин натиҷагирӣ кардан мумкин аст:

- дар забони тоҷикӣ исмҳои ҷомеъ аз ҷиҳати баромади забонӣ ба ду гурӯҳи калон: аслий ва иқтибосӣ тасниф мешаванд;

- дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ исмҳои ҷомеи аслий қабати муҳимми луғавиро ташкил намуда, мафҳумҳои гуногуни маъноиро дар бар мегиранд;

- исмҳои ҷомеи аслий аз лиҳози маънӣ ифодагари исмҳои шахсу ғайришахс буда, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ аксари онҳо ба гурӯҳи калимаҳои ғайришахс мансубанд;

- дар захираи луғати забони тоҷикӣ исмҳои ҷомеи иқтибосӣ низ мавҷеъ дошта, аз забонҳои арабӣ, русию аврупоӣ ва туркию муғулӣ ё тавассути ин забонҳо ворид шудаанд;

- исмҳои ҷомеи иқтибосии арабӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ дорои мақоми хос буда, аз лиҳози миқдор дар ҷойи аввал қарор мегиранд. Аксари онҳо дар гурӯҳи воҳидҳои луғавии серистеъмол, қисми дигар дар қатори камистеъмол ва иддаи сеюм дар доираи калимаҳои кӯҳнашуда боқӣ мондаанд;

- чанде аз исмҳои ҷомеи аслии тоҷикӣ бо таъсири забони арабӣ ба ҳодисаи муаррабшавӣ дучор омадаанд. Имрӯз дар забони тоҷикӣ исмҳои ҷомеи муарраб ба гурӯҳи вожаҳои маълум (аскар, ҷавқ, ҷунд) ва номаълум (қирвон, растак, раздак) тасниф мешаванд;

- исмҳои ҷомеи иқтибосии мансуб ба забони русию аврупоӣ ифодагари мафҳумҳои гуногун буда, бархе аз онҳо аз забонҳои олмониву фаронсавию лотинӣ тавассути забони русӣ ба забони тоҷикӣ роҳ ёфтаанд. Аз ин рӯ, ба гурӯҳи иқтибосоти русӣ ё аврупоизмҳо мансубанд;

– баррасии маводди забонӣ нишон дод, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ аксари исмҳои чомеи иқтибосии русӣ-аврупоиро вожаҳои аслии тоҷикӣ иваз намудаанд;

– исмҳои чомеи иқтибосии турки-муғулӣ, ки дар давраи муайяни таърихӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид ва роиҷ шудаанд, имрӯз аксари онҳо калимаҳои ғайрифазол ё таърихию архаистианд;

– ҳодисаи сермаъноӣ ба исмҳои чомеъ низ хос буда, дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ исмҳои чомеи аслӣ (мардум, гала, даста ва ғ.) ва иқтибосӣ (халқ, синф, ғавҷ, катиба ва ғ.)-и сермаъно ба қайд гирифта шудаанд.

БОБИ 3

ХУСУСИЯТҲОИ САРФИЮ НАҲВИИ ИСМҲОИ ҶОМЕЪ

3.1. Матолиби муқаддамотӣ

Маълум аст, ки забон бо ҷамъият ва ҷаъолияти ҷамъиятии инсон алоқаи ногусастанӣ дошта, таркиби луғавии он ҳамеша тағйирпазир аст. Ин тағйирёбии доимии забон, ки, пеш аз ҳама, ба вожаҳо марбут аст, яке аз сабабҳои пайдоиш ва ташаккули калимаҳои нав дар таркиби луғавӣ маҳсуб мешавад. Аз ин рӯ, калимасозӣ яке аз роҳҳои назарраси ғаномандии таркиби луғавии забон шинохта шудааст ва ба таъкиди забоншиноси рус Н. М. Шанский, «дар забон калимаҳои нав дар пояи калимаҳои кӯҳна ташаккул ёфта, маъниҳои навро касб мекунад» [144, 131]. Бо роҳҳои гуногуни калимасозӣ дар заминаи калимаю вандҳои ҳамон забон вожаҳои нав ташаккул меёбанд, ки дар натиҷа пуррашавии таркиби луғавии забон бо воҳидҳои нави луғавӣ ба миён меояд.

Иқтибосшавии вожаҳоро низ дар баробари калимасозӣ метавон сарчашмаи ғаномандии таркиби луғавии забон ҳисобид, вале бо вучуди ин, тағйироти муҳимми ҷамъиятӣ, ки, пеш аз ҳама, дар забон инъикос меёбад, бештар тавассути шаклгирии калимаҳои нав амиқтар ба вучуд меояд ва ё, ба ибораи забоншинос Ш. Рустамов, «аҳволи забонро пурра инъикос мекунад» [79, 11]. Аз ин бармеояд, ки «калимасозӣ барои ин ё он забон хеле аҳамият дошта, маҳз ҳамин (калимасозӣ – Ё.М.) имконият фароҳам меорад, ки забон дорои захираи луғавии ба рушди ҷомеа мувофиқ бошад» [144, 131]. Бино ба навиштаи забоншинос С. Ғанизода хусусияти вожасозӣ дар он зоҳир мегардад, ки «вай барои ба амал баровардани ҷаъолияти номинативии одамон, яъне барои ба вучуд овардани номгӯи предметҳои нав ва таъмин намудани амалиёти воҳидҳои махсуси номинатсия – калимаҳои сохта хизмат мекунад» [39, 13].

Омӯзишу баррасӣ ва нахустин қайдҳо оид ба роҳу усулҳои калимасозии забони тоҷикӣ дар муқаддимаи фарҳангномаҳо ва осори донишмандони асримиёнагии тоҷику форс Абунасири Форобӣ, Шамси Қайси Розӣ ва Хоча Ҳасани Нисорӣ иҷмолан ба назар мерасанд. Дар ин бора забоншинос М. Олимҷонов

зимни таҳқиқи калимаҳои мураккаби назми Бедил қайд менамояд, ки «тарзу роҳҳои ба миён омадани калимаҳои нав дер боз мавриди омӯзиши пажӯҳишгарон қарор дорад ва решаҳои ин таҳқиқ ба осори мутафаккирони тоҷику форс мерасад. Донишмандони асримиёнагии тоҷик ҳарчанд доир ба омӯзиши вожаҳои таҳқиқоти алоҳидаеро ихтисос надодаанд, вале дар осори марбут ба илми қофияву нахв ва муқаддимаҳои фарҳангҳои тафсири муҳимтарин вижаҳои вожаҳои забони тоҷикиро ба риштаи таҳлил кашидаанд» [73, 6].

Ҳамин тавр, метавон қайд намуд, ки ба пажӯҳишҳои минбаъдаи риштаи калимасозӣ дар забони тоҷикӣ афкори забоншиносии мутафаккирони асримиёнагӣ ва таълифи дастурҳои таълимӣ [26; 105] замина гузоштаанд. Дар забоншиносии тоҷик дар ин самт таҳқиқоти муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ Е. Э. Бертелс [119], В. С. Расторгуева [137], Д. Т. Чхеидзе [143], Л. С. Пейсиков [135], Т. А. Чавчавадзе [142], Ш. Ниёзӣ [70], Қ. Тоҳирова [91], Ш. Рустамов [79; 82]-ро метавон аз сарчашмаҳои бунёди донист, ки пажӯҳишҳои минбаъда низ аз онҳо бебаҳра намондаанд.

Доираи таҳқиқу омӯзиши калимасозӣ дар забони ҳозираи тоҷикӣ торафт вусъати бештар пайдо намуда, марбут ба ин бахши муҳимми забоншиносӣ як силсила пажӯҳишҳои назаррас ба анҷом расидаанд. Дар ин росто нақши Ф. Р. Амонова [116], Ғ. Мирзоев [130], А. Зоҳидов [51;53], М. Ҳ. Султон [89], О. Қосимов [127], С. Ғанизода [39], М. Олимҷонов [73], С. Низомова [71], З. Абдуллоева [25], М. Калонova [55] бaсе назаррас арзёбӣ мегарданд. Гурӯҳи дигари олимону забоншиносони соҳибназар С. Ҳалимов [95], А. Ҳасанзода [101], Ю. Кенчаев [57] ва муҳаққиқон М. Чумаев [108], Н. Хусанбоев [103], А. Қобилоv [58] дар як силсила мақолаҳои илмӣ ва бахши алоҳидаи тадқиқоташон умдатарин хусусиятҳои вожаҳои забони адабии ҳозираи тоҷикиро ба риштаи таҳқиқ кашидаанд.

3.2. Роҳҳои ташаккули исмҳои ҷомеъ дар забони тоҷикӣ

Калимаҳо дар заминаи усул ва қолабҳои мухталиф ташаккул ёфта, барои рушди захираи луғавии забон саҳми бевосита доранд. Имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ усулҳо ва қолабҳои муайяни вожаҳои мавҷуданд, ки дар давоми таърихи

чандҳазорсола мунтазам такмил ва инкишоф ёфтаанд. «Ҳар як навъи калимасозӣ дар марҳилаи худ барои ғаниву пурра шудани таркиби луғавӣ роли калон мебозад. Инкишофу тақомули калимасозӣ мувофиқи талаботу қонуниятҳои дохилии забон ба амал меояд. Забон барои пурра ва бо нозукиҳояш ифода намудани фикр ва барои ҳамаатарафа қонеъ гардидани талаботи мубодилаи афкор аз ҳамаи воситаҳои истифода мекунад» [83, 102]. Дар сарчашмаҳои илмӣ аз се то шаш роҳи калимасозии забони тоҷикиро зикр намудаанд, ки қолабҳо аз лиҳози доираи маҳсулноки дар пояҳои гуногун – сермаҳсул, калмаҳсул ва ё бемаҳсул мавҷе доранд.

Забоншинос Ш. Ниёзӣ дар рисолаи «Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ» дар исм се типи калимасозиро нишон додааст: типи морфологӣ, синтаксисӣ (типи таркиб) ва морфологӣ-синтаксисӣ. Муҳаққиқ вожаҳои сохта ва мураккабро маҳсули як қолаби калимасозӣ дониста, типи морфологиро ба зергурӯҳҳои: а) суффиксатсия ва б) сохти мураккаби исмҳо ҷудо намудааст [70, 15].

Забоншинос М. Муҳаммадиев дар мақолаи илмӣ зимни баррасии роҳҳои вожасозии забони тоҷикӣ ба чунин бардоште мерасад: «Ба ҳамин тариқ, дар забони тоҷикӣ чор роҳи калимасозиро номбар кардан лозим аст: роҳи морфологӣ, синтаксисӣ (таркибӣ), морфологӣ-синтаксисӣ ва лексикӣ-семантикӣ» [68, 38].

Забоншиноси дигар М. Ҳ. Султон дар рисолаи хеш перомуни усулҳои калимасозӣ дар забони тоҷикӣ андешаҳои муҳаққиқону забоншиносонро зикр намуда, ба таври хулоса менависад: «Дар маҷмӯи усулу шеваҳои асосии вожасозиро дар забони форсӣ-тоҷикӣ метавон аз усулҳои панҷгонаи зерин иборат донист: 1. усули сарфӣ: а) сохтани вожа бо пешванд; б) сохтани вожа бо пасванд; 2. усули наҳвию сарфӣ: а) сохтани вожаҳои мураккаб; б) сохтани вожаҳои омехта; 3. усули сарфию наҳвӣ – аз як ҳиссаи нутқ ба ҳиссаи дигари нутқ гузаштани вожа; 4. усули луғавию наҳвӣ – ба вожаи мураккаб табдил шудани ибораи изофӣ ё ҷумла; 5. усули луғавию маъноӣ – сермаъноии вожаҳо ва ба миён омадани омонимҳо» [89, 93].

Таҳқиқи роҳҳои ташаккули исмҳои ҷомеъро дар заминаи усули калимасозии панҷгонаи зикрфта анҷом додем.

3.2.1. Шаклгирии исмҳои чомеъ бо усули сарфӣ. Калимасозии сарфӣ яке аз усулҳои сермахсултарин буда, калимаҳои нав маҳз бо ҳамин роҳ бо ёрии вандҳои калимасоз сохта мешаванд. Дар забони тоҷикӣ аз роҳҳои асосӣ ва мустақим будани ин усули калимасозиро аҳли таҳқиқ қайд намудаанд. «Яке аз роҳҳои асосии калимасозии ҳар кадом забон, ки ба забон қудрату тавон мебахшад, бегумон сохтани калима бо истифода аз пешванду пасвандҳо аст» [90, 103].

Тавре ки маълум аст, мақоми калимасозии пешванду пасвандҳо дар ҳамаи ҳиссаҳои нутқ ҳамсон набуда, дар исм бештар нақши калимасозии пасвандҳо пурбор аст. Сохташавии калимаҳо бо ёрии пасвандҳо заминаи таърихӣ дошта, «ин равиш дар забони форсии миёна низ аз роҳҳои асосӣ ва мустақими вожасозӣ ба шумор мерафт. Бояд тазакур дод, ки ташаккули таърихии пасвандҳо дар забони форсии миёна яксон сурат нагирифтааст. Бархе аз пасвандҳо дар қолабҳои вожасозии форсии бостон ташаккул ёфта, аммо иддаи дигар на дар забони авестӣ ва на дар забони форсии бостон мушоҳида намешаванд» [85, 114].

Имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ пасвандҳои калимасоз, ба хусус пасвандҳои исмсоз, зиёд ва гуногунвазифаанд. Профессор Ш.Рустамов дар пажӯҳиши ҳеш миқдори пасвандҳои исмсозро 40 адад муайян намудааст [82, 127-139], ки аз лиҳози ифодаи маънӣ ва иқтидори калимасозӣ ба гурӯҳҳо тасниф мешаванд. Пасвандҳои исмсоз аксарият сермаъно ва сервазифаанд, аз ин рӯ, ҳангоми муайян намудани вазифаи пасвандҳо «сермаъноӣ, гуногунвазифагӣ ва хусусияти абстраксии онҳо ба ҳисоб гирифта мешавад» [47, қ. 1, 137]. Маҳз аз рӯйи ҳамин асос исмҳои таркибёфта гурӯҳҳои исмҳои шахсу ғайришахс, моддию маънӣ ва исмҳои чомеъро ташкил менамоянд [38, қ. 1. 110-118].

Тавре ки қайд гардид, дар захираи луғавии забони тоҷикӣ дар баробари исмҳои чомеи сода, ки мафҳуми чомеъ маънии аслии решагии онҳо буда, аломати грамматикӣ надоранд, исмҳои чомеи сохта низ маълуманд. Дар ин гурӯҳи исмҳо мафҳуми чомеъ тавассути пасвандҳои калимасоз зухур менамояд.

Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки дар имконоти калимасозии чанде аз пасвандҳои исмсоз хусусияти ифодаи маънии чомеъ низ дида мешавад. Дар созмонёбии исмҳои чомеъ иқтидори вожасозии пасвандҳо ҳамгун набуда, бархе

сермахсул ва бархе каммахсуланд ва танҳо бо сохтани ду ё се исми чомеъ иктифо намудаанд.

3.2.1.1. Пасванди -зор. Пасванди **-зор** дар забони тоҷикӣ ба гурӯҳи пасвандҳои исмсоз мансуб буда, маънии макон ва фаровонии ашро ифода мекунад. Бино ба қайди муҳаққиқон, ин пасванд собиқаи зиёди таърихӣ дошта, дар забони форсии миёна ба гунаи **-zār** ё **-čār** ба назар мерасад [25, 37; 82, 133; 140, 221; 94, 93; 127, 153; 135, 189].

Мавҷудияти пасванди **-зор** дар забонҳои қадими эронӣ маълум нест. Этимологияи пасванди **-зор** ва истифодаи онро пажуҳишгари вожашиносии забони форсии миёна Д. Саймиддинов то ба давраи забонҳои эронии миёна норавшан дониста қайд менамояд: «Гумон меравад, ки ин пасванд дар забони форсии миёна на ба таври мустақил, балки ҳамчун ҷузъи дувуми кадом як таркиби эронии бостон ворид шуда, баъдан дар ҳамин қолаб ба ҳайси пасванд дар сохтани вожаҳои нав истифода шудааст» [85, 126]. Минбаъд дар давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ унсури **-зор** дар қатори пасвандҳои калимасоз мавқеи хос пайдо намудааст.

Дар тафсири «ҒЛ» ва «Л» **-зор** дар баробари вожаи мустақилмаъно (ба маънии заифу хор ва нолон) ба сифати пасванди исмсоз маънии макони рӯйидан ва анбуҳӣ ва бисёрии ҳар чизро ифода намудааст [156, ҷ. 1, 386; 170, ҷ. 8, 12531]. Дар рисолаҳо ва дастурҳои таълимӣ низ пасванди **-зор** ба ҳамин маънӣ зикр шудааст. Дар ин хусус забоншинос Ш. Ниёзӣ менависад: «Исмҳое, ки бо суффикси **-бор**, **-сор**, **-зор** омадаанд, маҳалли бисёр будани предметро ифода мекунанд, яъне маънои чомеъ доранд» [70, 11]. Профессор Ш. Рустамов, ки паҳлуҳои гуногуни исмро мавриди омӯзиш қарор дода, асари ҷамъбастии «Исм»-ро таълиф намудааст, пасванди мавриди назарро ба қатори пасвандҳои ифодагари номи ашро номбар карда зикр намудааст: «Суффикси **-зор** бо исм омада, макону фаровонии асоси худро мефаҳмонад. Суффикси **-зор** асосан бо исмҳои ифодакунандаи растанию наботот меояд, ки ин ба маънии аслии он вобастагӣ дорад» [82, 133]. Бино ба зикри сарчашмаҳо ва маводди забонӣ маълум гардид, ки пасванди **-зор** дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ маънии макон ва фаровонию

ғунии ашёрo, ки мафҳуми ҷомеият пайдо менамояд, ифода намудааст. Дар забони тоҷикӣ унсури **-зор** пасванди сермахсул буда, бо ёрии он исмҳои ҷомеи ифодагари навъи меваю сабзавот – **бодомзор, шафтолузор, олуҷазор, дарахтзор, зардолузор, арҷазор, токзор**, ифодакунандаи мафҳуми гулу бутта – **лолазор, алафзор, кабудизор, сабзозор, гулзор, буттазор, юнучқазор, аҷириқзор, шӯразор, хорзор** ташаккул ёфтаанд, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба таври фаровон корбаст мешаванд: Майдонҳои чормағзу **бодомзор**, зардолу, **шафтолузор** ва боғҳои ангури тағобӣ, ки гармии кӯҳ ва шаббодани сой онҳоро дар зери дандон қарсос мекардагӣ намуда буданд, манзараи зебо ва фараҳфазое доштанд [23, қ. 1, 10]. ... садои зангӯлаҳои **токзор**ҳо, ки ангурро аз парандагон нигоҳ медоштанд, ба гӯш мерасид [23, қ. 2, 45]. Маркабе аз **олуҷазор**, аз дараи Арӯсон берун омад [14, 120]. Баъди якчанд рӯз ин ҷой аз **лолазор** суп-сурх мешавад [23, қ. 2, 133]. Даруни **буттазор**они ғов, ки ба қавле он ҷо мор сар халонда наметавонад, соатҳо бо ҳам менишастанд, роз мегуфтанд [14, 53]. ... шуморо лаболаби ҷӯй ва ҷӯйчаҳои обашон мусаффо ва **арҷазор**ҳо гузаронда, ба ағбаи баланде расонда ва баъд сар ба поён аз байни кӯҳҳо рафта ба як қишлоқи **кабудизори** зебо, макони меваҳои сершираву шарбат ба номи «Оббурдон» мерасонад [23, қ. 1, 203]. Ногоҳ ба хотирам омад, ки дар ҳамин наздикӣ, дар **юнучқазор** ҳамеша се-чор асп мечарид [9, 282]. Даромаде, ки аз як таноб замини **аҷириқзори** аз падари Рустам мерос мондагӣ ба даст меомад, рӯзгори яксоларо таъмин карда наметавонист [23, қ. 2, 8]. Дарахтони мевадори рӯйидарича ва пойинии суфа аз об нахӯрдан хушк шуда мондаанд, ҷойи кадуқории ман **шӯразор** ва **хорзор** шуда мондааст [1, қ. 3, 329].

Пасванди **-зор** ба ҷуз вожаҳои ифодагари рустанию наботот ва гулу меваҳо ҳамчунин бо исмҳои **рег, санг, ситора, галла** ва монанди онҳо, ки теъдодашон шумориданашавандаанд, пайваست шуда, исми ҷомеъ месозад. Дар ин маврид ҳам, ин пасванд макону фаровонии ашёрo ифода менамояд: Бо таъсири борони дирӯза дар **регзор** чунон бисёр замбӯруғ рӯидааст, ки ҷувол-ҷувол чидан мумкин аст [1, қ. 1, 29]. Эргаш ҳам подаи худро тӯб карда, ба канори рӯд, ки як қадар аз **регзор** чуқуртар буд, фурувард [1, қ. 1, 30]. Вақте ӯ ба хуш омад, осмон **ситоразор** буд, чакочуки найзаву гурз, фашофуши тир шунида намешуд [8, 99]. Модар, дос ба

сари китф, рӯ ба адиру пуштаҳо – ба *ғаллазорон* роҳ пеш гирифтуту падар ба ҷониби хирман [14, 37]. Ин порчаи замини якбара, ки як гӯшааш ба дохили ҷарӣ фуромадааст, пеш *сангзор* буд [14, 53].

3.2.1.2. Пасванди -истон //-стон. Дар калимасозии исм пасвандҳо ба таври фаровон истифода мешаванд. Пасвандҳои исмсоз аз лиҳози ифодаи маънӣ ва ҳудуди вожасозӣ ба гурӯҳи гуногун тасниф мешаванд. Пасванди *-истон* ва ё гунаи *-стон* яке аз морфемаҳои исмсозии сермаъно ва серистеъмоли забони тоҷикӣ ба шумор рафта, макон, фаровонӣ ва маҳалли онро ифода менамояд [82, 134; 127, 141; 95, 300; 38, ҷ. 1, 114]. Ин унсурҳои калимасоз дар ин маънӣ бо пасвандҳои -зор, -сор, -бор ва -лох ҳамвазифа аст.

Дучор омадани ин морфема дар забони форсии қадим ва авастӣ дар шакли *-stāna* ба маънии «макон» аз решаи **sta* – «истодан» ва дар забони форсии миёна ба гунаи *-istān* ё *-stān* таърихи дерина доштани онро собит менамояд [139, 74; 94, 94; 25, 24; 85, 125; 127, 141]. Забоншинос Ш. Рустамов аз хусуси дар асл вожаи мустақилмаъно будани ин пасванд ва дар давраи миёнаи инкишофи забони тоҷикӣ ба унсурҳои калимасоз табдил ёфтани он андешаронӣ намуда навиштааст: «...дар асоси калимаҳои мураккаб суффиксҳои нав ба амал омадаанд, масалан, қолаби калимасозӣ бо суффикси *-stān* дар забони форсии миёна ба амал омадааст» [82, 94], ки ин нуктаро пажуҳишгарони дигар низ ҷонибдорӣ намудаанд.

Маврид ба зикр аст, ки дар муқаддимаи бархе аз луғатномаҳои садаҳои XVI-XVIII таълифшуда, аз хусуси вижагиҳои грамматикӣ, ба хусус калимасозии забони тоҷикӣ, маълумоти қобили тавачҷуҳ дарҷ шудаанд. Муаллифи «БК» дар боби ҳаштуми муқаддима, ки ба унсурҳои вожасоз марбут аст, наздик ҷиҳил хусусияти калимасозии пасвандҳои забони тоҷикиро мавриди баррасӣ қарор додааст. М. Бурҳон зери унвони калимоте, ки ғоидаи бисёрӣ ва анбуҳӣ диҳад, пасванди *-стон (-истон)*-ро дар радифи морфемаҳои -бор, -зор, -сор ва -лох ифодагари мафҳуми ҷомеъ ҳисобидааст [155, 31]. Мураттиби «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» низ дар оини нухуми муқаддимаи луғатнома дар бобати ин пасванд ҳамин маъниро сабт намудааст [75, 46].

Забоншинос О. Қосимов, ки хусусиятҳои калимасозии ҳамосаи А. Фирдавсро ба риштаи таҳқиқ кашидааст, атрофи пасванди **-истон//-стон** ба таври васеъ андеша ронда, сервазифа будани онро изҳор намудааст. Муҳаққиқ вожаҳои бо ин пасванд сохташударо аз лиҳози доираи маъноӣ ба шаш зергурӯҳ тасниф намудааст, ки аз сермаъно ва серистеъмол будани ин морфема шаҳодат медиҳад [127, 144-148]. Мураттибони грамматикаи академӣ мавқеи истеъмол ва ҳудуди калимасозии пасванди мавриди таҳлилро ба таври зайл дастабандӣ намудаанд: а) номҳои ҷуғрофӣ (Тоҷикистон, Гурҷистон); б) номи муассиса (бемористон); в) макон ва фаровонӣ (регистон, боғистон); г) ба исми маънӣ пайваست шудани он (андуҳистон) ва ғ. [38, ҷ. 1, 114-115].

Бояд қайд кард, ки пасванди **-истон** дар қаринаи **-ситон** ва **-сон** низ дучор меояд. Гунаи **-ситон** дар муқоиса бо **-истон** камистеъмол буда, дар «ҒЛ» ба таври зайл шарҳ ёфтааст: «ҷои анбӯҳи чизҳо чун дар **гулистон** ва гоҳе ин лафзро ба маънии мутлақӣ ҷо низ истеъмол кунанд, чун **шабистон** ва **адабистон**» [156, ҷ. 1, 413]. Ба коргирии шакли **-ситон** дар осори Низомӣ низ ба қайд гирифта шудааст ва бо ин пасванд аносири луғавии **гулситон** ва **Ҳиндуситон** сохта шудааст [25, 25].

Шакли **-сон** дар калимасозӣ бемаҳсул буда, барои бунёди гурӯҳи ками вожаҳо сахмгузор аст. Луғатнигор А. Деххудо морфемаи «**-сон**»-ро муҳаффафи **-ситон** ба қалам дода қайд менамояд, ки маънии ҷо ва макон диҳад: беморсон – беморситон, хорсон – хорситон [170, ҷ. 9, 13367].

Аз таҳқиқи забоншинос О. Қосимов метавон пай бурд, ки шакли **-сон** ҳанӯз дар ибтидои давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ нисбат ба **-истон** каммаҳсул буда, дар таркиби луғавии забони «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аз 29 вожа фақат дар ташаккули 8 калимаи сохта (Сурсон, шорсон, хорсон, гӯрсон, беморсон ва ғ.) ба кор рафтааст [127, 143].

Имрӯз дар забони тоҷикӣ ба қатори унсурҳои калимасозии бемаҳсул шомил буда, фақат дар таркиби топоними Хуросон маҳфуз мондааст: «Зимистон даромад, хунукӣ мардумонро ба кодоқҳои сандалӣ, ки дар Эрон **Хуросон** курсӣ меномандаш, тикқонд» [22, 93].

Дар забони ҳозираи тоҷикӣ низ унсури калимасози **-истон** ба монанди даврахони гузаштаи таърихӣ серистеъмол буда, маънии зерро ифода менамояд: а) макон ва фаровонии ашё: кӯҳистон, гулистон, найистон; б) аз номвожаи ифодакунандаи халқу миллат номҳои чуғрофӣ месозад: Тоҷикистон, Ҳиндустон, Зобулистон [38, ҷ. 1, 114; 47, ҷ. 1, 150; 70, 22].

Ба калимаҳои **кӯҳ, анор, бог, санг ва чӯл** пайваст шуда, макон ва фаровониро ифода намудааст: Дар поёни ҳавлиҳо себу тоқзорҳо, **анористон...** Шодмон ба тамошои деҳа, манзараҳои гирду атрофи он банд шуда фикр мекард, ки Мадина чаро ӯро ин ҷо овард? [13, 35]. Аз ҷанг баргашта ба ҳамин база омад, ки дар соҳили Кофарниҳон, дар ҷои **сангистон** бунёд меёфт [13, 8]. Дар ин **кӯҳистони** бераҳ бошад, «сари калобаи худро гум карда» мондан мегиранд [23, қ. 1, 218]. Ба ҳамаи шумоён маълум аст, ки мазори Хоҷаӯбон дар тарафи ғарби шимолии шаҳри Бухоро буда, 5 фарсах (40 километр) дуртар аз шаҳр ва дар даруни **чӯлистони** регзор мебошад [1, қ. 4, 403]. Роҳи танги пурхору ҷанг дар байни маҳаллоти аҳолинишин морвор ҳазида ба **боғистону** киштзорон мебаромад [22, 119]. Пас аз он, ки **Регистон** аз издиҳоми халқ ҳолитар шуд, Фирдавсӣ бо Муҳаммад Лашкарӣ хайрбод карда, ҳамроҳи Абудулаф ба манзили ӯ равон гардид [22, 42]. Аз ҳамаи халқҳои кишвари **Туркистон** беистисно, мардикор гирифта мешавад, – ҷавоб дод пристав [23, қ. 1, 158].

3.2.1.3. Пасванди -сор. Пасванди **-сор** ба қатори пасвандҳои каммаҳсули забони тоҷикӣ шомил буда, маънии макон ва фаровонии ашёро ифода менамояд. Ин пасванд ҳамчун унсури калимасоз дар ташаккули ду ҳиссаи номии нутқ – исм (кӯҳсор) ва сифат (хоксор) ҳиссагузорӣ менамояд [47, қ.1, 150, 197; 38, ҷ. 1, 115, 143].

Аз рӯйи таҳқиқи гурӯҳе аз забоншиносон пасванди **-сор** аз калимаи мустақилмаъноии **sāra**-и забони эронии қадим ва **sār**-и забони форсии миёна сарчашма мегирад [140, 218; 25, 86; 127, 149]. Бо вучуди ин далел дар бархе аз манобеи илмӣ марбут ба забони порсии қадим ва миёна дар хусуси этимологияи ин унсури калимасоз хомӯшӣ ихтиёр шудааст [138, 245; 139, 62; 85, 127]. Аз ҷумла, забоншинос Д. Саймиддинов тазаккур медиҳад, ки «дар мавриди

этимология ва пайдоиши он дар забонҳои эронии миёна, аз ҷумла форсии миёна чизе наметавон қазоват кард. ...бо вучуди чанде аз фарзияҳо аз мавзӯҳои мавриди баҳс боқӣ мемонад» [85, 127].

Шарқшиноси рус Л. С. Пейсиков, ки доир ба калимасозӣ дар забони форсӣ таҳқиқот анҷом додааст, мавҷудияти ду пасванди «**-sor**»-ро таъкид намуда онҳоро морфемаи омонимӣ (омоморфема) номидааст [135, 80]. Бояд қайд намуд, ки омоморфемаҳо аз рӯи маъно, вазифа ва пайдоиш аз ҳамдигар тафовут доранд, ки ба пасванди **-sor** низ марбут аст. Дар забони адабии тоҷикӣ **-sor**¹ ва **-sor**² аз рӯи ифодаи маъно морфемаҳои гуногун буда, сарчашмаҳои мухталиф доранд. Пасванди **-sor**¹ маънии макон ва маҳалли бисёр ва фаровонии ашъро ифода намуда, унсури исмсоз ба ҳисоб меравад, ки аз ҷониби ағлаби муҳаққиқон зикр шудааст [82, 135; 55, 45; 127, 149; 135, 186]. Забоншинос Ш. Ниёзӣ дар қатори пасвандҳои **-зор** ва **-бор** пасванди «**-sor**»-ро низ ифодагари маънии ҷомеъ донистааст [70, 11]. Дар ин мавқеъ пасванди **-sor** метавонад муодили пасванди **-зор** бошад (сангзор – сангсор, намакзор – намаксор, бешазор – бешасор, шохзор – шохсор). Аз ин рӯ, дар хусуси асли ин унсури калимасоз бо тақя ба пажӯҳишгарон метавон ба бардоште расид, ки пасванди **-sor** алломорфемаи пасванди **-зор** буда, ҳар ду пайдоиши ягона доранд [85, 127; 127, 150], вале аз лиҳози маҳсулноки дар калимасозӣ доираи пасванди **-sor** назар ба морфемаи **-зор** маҳдуд аст. Муҳаққиқ М. Калонova зимни омӯзишу баррасии вожаҳои ашъори ғазалсарои садаи XIV Ҳофизӣ Шерозӣ дар хусуси ин морфемаи калимасоз бар он назар аст, ки пасванди **-sor** дар ашъори шоир бемаҳсул буда, танҳо дар ташаккули ҷаҳор калима ба назар мерасад [55, 45]. Дар маводди забонии зерӣ назари мо низ танҳо вожаҳои сохтаи **кӯҳсор**, **чаи́масор** ва **сангсор** такроран ба кор рафтаанд: **Кӯҳсорону** обшорони диловези Варзоб ҳам дар аввал таъби гирифтаи Кабирро накушуданд [9, 139]. Кӯҳистонӣ ба ҳусни табиӣ **кӯҳсор** ба зебоии дилситони сабзаю майсазор он қадар аҳаммият намедихад, ки шаҳрӣ медихад [23, қ. 2, 77]. Кӯҳҳо, обшорҳо, **чаи́масорон**, ҷӯю дарё, ҷарогоҳу киштзорҳо ҳамаашон зебо! [23, қ. 2, 130].

Пасванди **-sor**² ба калимаи мустақилмаъноӣ *sār* ё *sar*-и забони форсии миёна, ки аз *sāra* ё *sara* «сар»-и авастӣ маншаъ мегирад, марбут аст [135, 81]. Тавассути

ин пасванд аз исм сифат сохта мешавад ва дар калимаҳои бунёдефта маънии этимологии пасванди **-сор²** нигоҳ дошта шудааст, ба монанди: говсор, нагунсор, шерсор, хоксор ва ғ. «Дар ин гурӯҳи калимаҳо метавон чузъи «сор»-ро бо «сар» иваз намуд, ки ба маънӣ ҳалал намерасад ва гунаҳои воҳидҳои луғавӣ ба миён меояд: говсор – говсар, сабуксор – сабуксар» [135, 186].

Ин ҷо метавон ба бардоште расид, ки вожаҳои **қўҳсор** (ҷойе, ки дар он ҷо қўҳ зиёд аст) [159, ҷ. 1, 675], **чаимасор** (ҷойи серчашма, маҳалле, ки дар он чашма фаровон аст) [159, ҷ. 2, 569] ва **хоксор** (монанди хок, бо хок яксон; фурӯтан) [159, ҷ. 2, 461], **нагунсор** (чаппа, сарнагун, подарҳаво) [159, ҷ. 1, 926], **говсор** (ба шакли сари гов, говмонанд) [159, ҷ. 1, 342] аз ду унсури калимасозии гуногуни ҳамгуни **-сор¹** ва **-сор²** бунёд ёфтаанд, ки тафовути байни онҳо бояд ба назар гирифта шавад.

3.2.1.4. Пасванди -бор. Унсури калимасозии **-бор** яке аз пасвандҳои исмсоз ба шумор рафта, ба монанди бисёре аз вандҳо аз давраҳои бостон ва миёнаи забонҳои эронӣ боқӣ мондааст. Сарчашмаи ин пасванд ба вожаи мустақилмаъноӣ **pāra** «соҳил», «канор, ҷой»-и авестӣ ва **bār** «соҳил», «макон, ҷой»-и форсии миёна пайванд аст [135, 80, 179]. Аз ахбори сарчашмаҳо бармеояд, ки ин оморфема сермаъно буда, дар вазифаҳои гуногун – пасванди калимасоз ва вожаи мустақилмаъно ба кор меравад. Ховаршинос Л. С. Пейсиков зимни таҳқиқи таҳлили аффиксҳои забони тоҷикӣ дар хусуси оморфемаи **-бор** ба бардоште мерасад, ки ин оморфема маъноҳои гуногунро ифода менамояд. Дар таркиби гурӯҳе аз калимаҳо чузъи маънодор (сабукбор, дубора), дар иддаи дигар нимванд (оташбор, ашкбор) ва дар дастаи сеюм пасванди калимасозии ифодагари маънии ҷомеъ (ҷўйбор, сангбор, дарёбор) аст [135, 80].

Соҳиби «ҒЛ» зимни шарҳи морфемаи **-бор** беш аз понздаҳ маъниро зикр намуда, дар идома илова менамояд, ки «...маонии ин лафз бисёр аст, чун баъзе аз он дар кутуби мутадовила мустаъмал нашуда буд, тарк кардам» [156, ҷ. 1, 110]. Луғатнигор дар радифи маъноҳои: номест аз номҳои Ҳақ таоло; пуштаи харвор ва анбор; бузургӣ; рухсат ба дахл; карат ва маротиба; боранда ва амр аз боридаи... вазифаи вожасозии онро низ ишора намудааст, ки ифодагари маънии ҷомеъ аст: бисёрии ҳар чиз ва ҷойи анбуҳи ҳар чиз чун зангбор ва дарёбор. Ин маънӣ дар

шарҳи комили М. Муин низ ёдрас шудааст. Мусанниф зери маънии ҳафтуми морфема чойи анбуҳӣ ва бисёрии чизе, ҳамчу хиндубор, дарёбор ва ҷӯйборро овардааст [169, ҷ. 1, 214]. Мушоҳида гардид, ки ҳарду луғатнигор барои **-бор** ҳамчун пасванд моддаи луғавии алоҳидаро ҷудо накарда, хусусияти калимасозии онро дар қатори маъниҳои луғавии калимаи мустақилмаъноӣ **бор** ғунҷондаанд.

Пасванди **-бор** дар таркиби калимаҳои муштак ба маънии макон ва афзунии чизе далолат мекунад ва имрӯз дар доираи пасвандҳои каммаҳсули забони тоҷикӣ боқӣ мондааст [137, 542; 82, 136; 38, ҷ. 1, 115; 140, 210; 89, 100].

Дар муқаддимаи «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» мураттиб унсурҳои калимасозро мавриди баррасӣ қарор дода, онҳоро аз ҷиҳати вазифа ва ифодаи маъноӣ ба дастаҳои гуногун тасниф намудааст. Ба ҳамин минвол пасванди мавриди назарро ба қатори унсурҳои ифодагари маънии фаровонӣ ва анбуҳӣ ном бурда, муштакоти **дарёбор**, **ҳиндбор** ва **рӯдборро** шоҳид овардааст [75, 46]. Айни ҳамин маънӣ дар боби ҳаштуми муқаддимаи луғатномаи «БҚ» дарҷ ёфтааст, ки муаллиф ба таври мухтасар менигорад: «Ба калимоте, ки ғоидаи бисёрӣ ва анбуҳӣ диҳад, яке **-бор** аст, ҳамчу: дарёбор ва рӯдбор» [155, 31]. Дар ташреҳи мураттибони «ФЗТ» низ унсури исмсозӣ **-бор** ба ду маънӣ оварда шудааст: «1) маъноӣ борандаро ифода мекунад, мас. гавҳарбор, мушкбор, хунбор; 2) маъноӣ дар як ҷо зиёд будани чизро ифода мекунад, мас. рӯдбор, ҷӯйбор» [158, ҷ. 1, 202]. Дар шарҳи «ФТЗТ» морфемаи **-бор** дар таркиби аносири луғавии **мушкбор**, **нурбор**, **ашкбор** ва **рӯдбор**, **дарёбор**, **ҷӯйбор** ҷузъи пасини калимаҳои мураккаб ба маънии боранда, резанда, пошанда ва маъноӣ зиёдии чизе унвон шуда, хусусияти пасванди калимасоз будани он сарфи назар шудааст [159, ҷ. 1, 237]. Дуруст аст, ки дар таркиби бархе аз воҳидҳои луғавӣ (**ашкбор** ва **нурбор**) ҷузъи **-бор**, ки аз асоси феъли боридан аст, мустақилияти худро то андозае нигоҳ доштааст, вале дар таркиби вожаҳои **рӯдбору ҷӯйбор** ҷузъи **-бор** пасванди калимасоз аст ва маънии макон ва фаровониро дорад. Аз ин рӯ, онҳоро исми ҷомеи сохта шуморидан ба мақсад мувофиқ аст.

Таҳлили маводди забонии гирдоварда гувоҳӣ медиҳад, ки ҳоло дар забони адабии тоҷикӣ аз вожаҳои бунёднамудаи ин пасванд воҳидҳои луғавии **ҷӯйбор**,

рӯдбор, дарёбор, ки теъдоди хеле камро ташкил менамоянд, танҳо исми ҷомеи *ҷӯйбор* ба маънии ҷойе, ки ҷӯи бисёр дорад [158, ҷ. 2, 797] дар истифода аст. Исмҳои сохтаи дигар дар қабати калимаҳои куҳнашудаи забон маҳфуз мондаанд: Ақаллан ту онро надидай, дар баҳорон аз паси шапалак дар гулзорон, лаб-лаби оби *ҷӯйборон* давидай? ... Пас бигӯ ту чиро дидай? [14, 117]. Чашм бо роҳу роҳравҳо, сабзаҳо, оби *ҷӯйборҳо* роҳ мерафт [14, 73]. Духтарон зулфони чилторашонро бозӣ доронда, дар кӯзаҳояшон аз чашма не, аз *ҷӯйбори* назди хонаи котиби ҷавон бо кӯза об мекашонданд [17, 90].

3.2.1.5. Пасванди -лох. Яке аз ин пасвандҳое, ки дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ теъдоди ками калимаро бунёд намудааст, пасванди *-лох* аст. Аз ин рӯ, ин унсури калимасоз дар манбаъҳои илмӣ ба қатори пасвандҳои бемаҳсул ворид шудааст. «Суффикси *-лох* бемаҳсул буда, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ танҳо бо якчанд калима омада, макон ва фаровонии онҳоро нишон медиҳад: санглох, пӯстлох, калимаҳои девлох, рудлох, оташлох архаистӣ мебошанд» [82, 135]. Ш. Ниёзӣ дар рисолаи хеш пасванди мавриди назарро пасванди маҳдуд номида, дар хусуси саҳми он дар калимасозии имрӯзаи забони тоҷикӣ менависад: «Ҳоло ин суффикс дар калимаи санглох ва мумкин аст, боз дар як-ду калимаи дигар бошад» [70, 23]. Мураттибони луғатномаҳо низ зимни тафсири унсури калимасози *-лох* ифодагари исми макон ва маънии фаровонию бисёриро қайд кардаанд. Соҳиби «ҒЛ» тавзеҳ медиҳад, ки «*-лох* ба маънии ҷой ва макон; магар бидуни таркиб гуфта намешавад, ҳамчун *санглох* ба маънии ҷойе, ки дар он сангҳо бошад ва *девлох* ба маънии ҷои девон ва *-лох* ба маънии бисёрӣ ва анбӯх низ меояд» [156, ҷ. 2, 203]. Ҳамин маънӣ дар шарҳи мураттиби «Л» низ ба назар мерасад: «Аз одоти маҳал, ки ба охири калимоте чун намаклох, девлох, санглох, аҳреманлох ва ғ. бипайвандад. Ба маънии анбӯх ва бисёрӣ низ омадааст ва ба ин маънӣ ҳам танҳо гуфта намешавад» [170, ҷ. 13, 19515]. Аз рӯи зикри муҳаққиқи «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ», маълум гардид, ки дар оини нухуми муқаддимаи фарҳанг Ҳусайни Инҷу атрофи унсурҳои калимасози забони тоҷикӣ андешаронӣ намуда, дар қатори пасвандҳои *-сор*, *-зор* ва *-бор* пасванди *-лохро* (санглох, девлох, рӯдлох) низ ифодагари маънии бисёрӣ ва анбӯхӣ шуморидааст [75, 46].

Дар хусуси этимологияи ин унсури калимасоз аҳли таҳқиқ дар як назар нестанд. Дар бархе аз пажуҳишҳо асли он туркӣ доништа, бо пасванди туркии **-лоқ** дар вожаҳои **қишлоқ**, **отлоқ** ва **тарлоқ** ҳамвазифа маънидод шудааст [140, 216; 135, 185], вале шарҳи А. Деххудо дар луғатномааш дигар аст ва ӯ менависад, ки «-лох шабеҳи «-лик»-и туркон аст дар **қавмлик**, **дошлик** ва чуз он дар ҳамин алфоз ба ҷойи коф дар бархе лаҳҷаҳои озарӣ -луқ ва -луғ низ оранд. Ва ҳам шояд -лоқ дар бархе калимоти туркӣ ҳамин -лох бошад, аз қабили **ботлоқ**» [170, ҷ. 13, 19515].

Забоншинос А. Ҳасанзода зимни баррасии вижагиҳои корбасти муштақот дар «Маснавии маънавӣ»-и Ҷ. Балхӣ чанде аз хусусиятҳои калимасозии пасвандҳои нодири забони тоҷикиро муайян намудааст. Аз ҷумла, дар қатори пасвандҳои нодири -у, -бора, -мин унсури калимасози -лон низ номбар шудааст: «Дар «Маснавӣ...» бо муштақоте метавон дучор омад, ки пасвандҳои таркибашон, амсоли -у, -лон, -мин, -бора, дар ҳамон гузаштаи дур дар ташаккули аносири нави луғавӣ ҳиссагузори карда, дар асрҳои минбаъда матруқ ё маҳдуд ё ки маҳчур гардидаанд» [101, 151]. Пасванди -лон бино ба навиштаи забоншинос, ки дар асоси пажуҳиши муҳаққиқон ва шарҳи луғатнигорон зикр шудааст: «Аз қайду ишораҳои соҳибони луғатномаҳо мусаллам мегардад, ки пасванди мазкур ҳамвазифаи унсури калимасози -сор, -лох ба шумор омада, «мақом ва маҳалли анбуҳӣ ва бисёрии чизҳо»-ро мефаҳмондааст. Муҳаққиқони эронӣ М. Муқаррибӣ ва М. Ҷ. Шариат низ маънои «ҷо ва макон» доштани пасванди -лонро зикр намуда, ба ҳайси шохид вожаҳои *ширлон*, *девлон*, *санглон*, *намаклон* ва монанди инҳоро овардаанд» [101, 152-153]. Пас, пасванди -лон бо -лох ҳамвазифа, яъне синоморфема буда метавонад (*санглон* – *санглох*, *девлон* – *девлох*, *намаклон* – *намаклох*). Ба гумони А. Деххудо таърихи баромади ин пасванд бо калимаи мустақилмаъноӣ *лона* ба маънии «ҷой ва макон» рабт дорад [170, ҷ. 13, 19572]. Ҳоло дар забони тоҷикӣ яке (-лон) ба гурӯҳи унсурҳои барҳамхӯрда, дигаре (-лох) ба дастаи пасвандҳои маҳдудшуда мансубанд. Пасванди -лон танҳо дар таркиби бархе аз номҳои ҷуғрофӣ, ба монанди *Хатлон* ва *Бағлон* [101, 153] маҳфуз мондааст унсури калимасози -лох дар таркиби вожаҳои *санглох* ва *реглох*

(деврох, рудрох, оташрох, аҳриманрох калимаҳои куҳнашудаанд) боқӣ мондааст. Вожаи **санглох** дар давраи дури таърихӣ ташаккул ёфта, онро луғатнигорон «замини саҳти пасту баланди пурсанг, сангистон, сангзор» [158, ҷ. 2, 189], «замини саҳт, ки чун онро кованд сангҳо бисёр бароянд ва ҷойе, ки дар он санги бисёр бошад» [156, ҷ. 1, 437] тафсир намудаанд ва имрӯз низ ба ҳамин маънӣ дар гардиш аст: Вай аз байни реғу **санглох** гузашта, ба обҳои зеризаминӣ ҳамроҳ шуда меравад ва деҳқонони қишлоқ аз вай баҳравар нестанд [23, ҷ. 2, 82]. Оби дарё хоболудона суғт мерафт ва дар зери нури офтоб дурахшида ҷашмро хира карда, ба **санглохи** соҳил оҳиста-оҳиста бархӯрда, садои базӯр шунидашаванда мебаровард [23, ҷ. 2, 122]. Ҷӯй тақрибан ягон сад қадам аз домани кӯҳ тул қашида, ба як майдончаи пур аз **санглох** баромада дар ҳамон ҷо об байни реғу сангҳо даромада мерафт [23, ҷ. 2, 79]. Ҷавон дар **санглохҳо** ва заминҳои саҳт нақши пойи падари худро гум мекард [4, 92].

Дар хусуси вожаи **реглох**, ки дар забони насри нависанда Р. Ҷалил ду қарат қорбағт шудааст, аз луғатномаҳои зери назар маълумот пайдо накардем. Забоншинос Р. Ғаффоров вожаи «реглох»-ро дар замонаш вожаи нав номида, навиштааст, ки «дар калимаи «реглох» ба ҷои суффикси «зор» (регзор) қор фармуда шудани «лох» ҳодисаи нав буда, нависанда Р. Ҷалил дар сохтани ин калима вазифаи грамматикӣ суффикси «лох»-ро, ки дар забони мо мавҷуд аст, ба эътибор гирифтааст» [41, 117], Бо тақия ба ин андешаи метавон гуфт, ки нависанда ин унсурро луғавиро дар ҷояи калимаи **регзор** «замини пур аз реғ, биёбони реғӣ» [159, ҷ. 2, 160], ки дар забони тоҷикӣ мавҷуд ва маъмул аст, бунёд намудааст: «Ҳавои дағт лапиш меҳӯрад ва дар болои **реглох** ва **санглохҳо** бичиррос мезад» [23, ҷ. 1, 128]. «Қаф ба қаф гирифта Пулод ва Гулрӯ аз баландии қанори кӯча ба нишебии **реглохи** соҳил тозон фаромаданд» [23, ҷ. 2, 118].

3.2.1.6. Пасванди -а. Дар забони тоҷикӣ хусусияти сермаъноӣ, омонимӣ ва синонимӣ ба пасвандҳо низ хос буда, ин гурӯҳи морфемаҳо ба истилоҳ «омоморфема» ва ё «синоморфема» номида мешаванд.

Яке аз унсурҳои калимасозии сермаъноӣ, муштараквазифа ва омоморфемаи забони тоҷикӣ, ки дар қатори пасвандҳои исмсозии сермаҳсул ҷой дорад, пасванди

-a маҳсуб меёбад. «Сермаъноии суффикси **-a** танҳо дар исмсозии худӣ ин суффикс, вале оморфемагии он на фақат дар дохили исм, балки дар калимасозии ҳиссаҳои гуногуни нутқ мушоҳида мешавад» [79, 40].

Ин пасванд аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ исм месозад. Забоншинос Ш. Рустамов вазифаи ин воситаи муҳимми калимасозро дар сохтани исмҳо ба гунаи зайл нишон додааст: «1) аз исмҳо бештар исми монандӣ (гӯша, дандона, дара...) ва ғайра, 2) аз сифатҳои исме, ки предметҳоро аз рӯйи аломаташон ифода менамояд (сабза, сафеда, талха...), 3) аз шумора исми ифодакунандаи воҳиди вақт ва узви инсон (ҳафта, даҳа, чила, панча), 4) аз асоси замони ҳозираи феъл а) предмети воситаи амал (мола, кӯба, овеза), б) исми ифодакунандаи натиҷаи амалу аломат..., в) исми амал, протсес (бӯса, нола, гиря, ханда), 5) аз калимаҳои тақлидӣ исмҳои гуногун (ғарғара, шаршара)» [82, 130-131].

Пасванди **-a** низ ба монанди аксари морфемаҳои калимасоз дар таърихи забони тоҷикӣ гардиши тулонӣ дорад. Бино ба қайди аҳли таҳқиқ пасванди мавриди назар аз шаклҳои **-ak**, **-ag**-и форсии миёна ва **a-ka** ё **aka**-и форсии бостон сарчашма мегирад [139, 68; 138, 204; 25, 24; 127, 54; 89, 97; 58, 87; 57, 101]. Ин унсурҳои калимасоз ҳанӯз аз ибтидои давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ ҳамчун морфемаи калимасозии сермахсул ва сермаъно маълум буда, нақши он дар бунёди дастаи калони вожаҳои гуногунмаъно, ба хусус, исмҳо хеле назаррас аст. Иддаи забоншиносону пажуҳишгарон хусусиятҳои вожасозии унсурҳои калимасоз, аз ҷумла пасванди «**-a**»-ро дар заминаи осори мондагори адабиёти классикӣ муносири тоҷик, ба монанди, «Китоб-ут-тафҳим»-и А. Берунӣ [95, 97], «Шоҳнома»-и А. Фирдавсӣ, [127, 54-74; 32, 68-70], «Таърихи Байҳақӣ»-и Байҳақӣ [57, 101-102], «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» [58, 87-88], «Ғулистон»-и Саъдӣ [95, 297-298], «Ҳамса»-и Н. Ғанҷавӣ [25, 43-48], ашъори Ҳ. Шерозӣ [55, 32-34] ва насри бадеию публицистии С. Айнӣ [71, 26-31] мавриди омӯзиш қарор дода, дар хусуси вижагӣ ва иқтидори калимасозии ин пасванд ба хулосаи дурусти илмӣ расидаанд. Муҳаққиқ О. Қосимов дар тадқиқоти хеш пасванди «**-a**»-ро яке аз морфемаҳои сермахсули забони тоҷикӣ номида менависад, ки «ин пасванд дар шаклгирии ҳиссаҳои гуногуни нутқ саҳмгузор буда метавонад... Пасванди **-a** дар сохтани

исмҳо, сифатҳо ва зарфҳо иштирок мекунад, вале беш аз ҳама он дар сохтани исмҳо сермахсул аст» [127, 54]. Аз рӯйи маводди «Шоҳнома» нишон додааст, ки пасванди мавриди назар сермаъно ва оморфема буда, бо роҳҳои гуногуни калимасозӣ муштакоти зиёде сохтааст, ки бештари онҳо то имрӯз дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ҳамчун калимаҳои серистеъмол боқӣ мондаанд.

Ҳамин тавр, дар байни исмҳои бо ёрии ин пасванд сохташуда чанде аз вожаҳои метавон пайдо кард, ки бо ифодаи мафҳуми ҷомеият теъдоди исмҳои ҷомеаро меафзоянд. Яке аз ин калимаҳо **даста** (даст+а) аст, ки дар заминаи усули калимасозии сарфӣ шакл гирифтааст. **Даста** вожаи сермаъно ва серистеъмоли забони тоҷикӣ буда, маъниҳои гуногун: «1) он қисми абзори асбобу анҷом, ки бо даст гирифта мешавад; 2) бастаи гулу райҳон, гулдаста; 3) миқдори нисбатан зиёди чизҳои якҷинса, ки дар як ҷо меистанд; қабза, тӯб; 4) маҷмуи чизҳои якҷинса; 5) гурӯҳ, тӯда, ҷамъи мардум» [159, ҷ. 1, 440]-ро ифода намудааст. Бино ба навиштаи луғатнигор, ки дар ҳошияи луғатномаи «БҚ» қайд шудааст, вожаи **даста** дар забони паҳлавӣ ба гунаи *dastak* ба маънии «мушт, қабза, даста» маълум будааст [169, ҷ. 2, 763]. Аз ин нукта бармеояд, ки ташаккули исми ҷомеи **даста** маҳсули давраи бостон буда, қолаби калимасозӣ бо ин пасванд дар забони имрӯзаи тоҷикӣ аз забони форсии бостон идома ёфтааст. **Даста** дар забони ҳозираи тоҷикӣ ба маънии «гурӯҳ, тӯда, ҷамъи мардум ва маҷмуи чизҳои якҷинса» ба таври фаровон корбаст мешавад: Аз онҳо **дастаре** ба даравгарӣ, дигарҳо ба хирманкӯбӣ, ҳаммоли, ҳезумкашӣ ва қорҳои дигар банд шуданд [21, 130]. Баъдан, ман шомили ҳеҷ **даста** наям, ман танҳо барои худ мерақсам [8, 13].

Ба ҳамин маънӣ ва усули калимасозӣ воҳиди луғавии **тухма** (тухм+а) – асл, наҷод, табор, дудмон ташаккул ёфтааст [173, ҷ. 2, 742]. Бино ба шарҳи «Л», ин воҳиди луғавӣ иборат аз ҷузъҳои тухм+а (تخم+ا) буда, дуда, тира, хонадон, реша ва аслу наҷодро ифода менамояд [170, ҷ. 5, 6539]. Дар поварақи луғатномаи «БҚ» низ таркиби морфологии вожаи **тухма** аз решаи **тухм** ва пасванди **-а** (تخم+ا) қайд шудааст [169, ҷ. 1, 477]. Шаклгирии исми ҷомеи мавриди назар решаи амиқӣ таърихӣ дошта, ҳанӯз дар забони форсии қадим ба сурати *t'umā* - /*taumā*/ «оила» дучор меояд [138, 248]. Муаллифи «ФРЗФ» этимологияи решаи ин калимаро дар

забони эронии бостон ба гунаи **tuxman** муштақ аз ҳиндуаврупоии **tauk** «дона, тухм, насл, табор» муайян намуда, қаробати таърихии онро дар гузаштаи дур ба гунаи зайл нишон додааст: «санскрит: **tókman** – ҷавона, **xūsha**, **tokà** – фарзанд, тифл, бача, **tùc** – фарзанд, авлод, **tùj** – фарзанд, авлод; авастой: **toaxman** – тухма; форсии бостон: **taumā** – асл, нажод, табор, тухма; форсии миёна: **tōhm**, **tōm** – тухм, фарзанд, авлод < **tōhmak** – тухм, базр, табор; суғдӣ: **tu'my'** – нажод, табор, хонадон, **twxmu** – тухма, нажод, табор, **ywtm**, **ywt'm** – қавм, хешованд; сурёний: **twhm'**, **toh mā** – тухм, табор, хонадон (<эронӣ); гурҷӣ: **t'omi** – табор, насл, хонадон (<эронӣ); арманӣ: **tohm** – тухм, нажод, табор (<эронӣ), **tohmik** – начиб, шариф, **azgatohm** – хешованд, қавм, хеш» [173, ҷ. 2, 842-843].

Маводди забонӣ нишон медиҳад, ки ин исми ҷомеъ дар муқоиса бо вожаҳои ҳаммаъноии **хонавода**, **дудмон**, **хонадону авлод** дар забони ҳозираи тоҷикӣ хусусияти умумиистеъмоли надорад ва ба гурӯҳи калимаҳои камистеъмоли забон мансуб аст: «Хешовандони Рухсора пеш аз он ки ба Ҷаводзода розигӣ диҳанд, ба деҳаи мо рафта, аз мардум кию чӣ будани тӯбу **тухмаи** моро пурсидаанд» [9, 310].

Унсурҳои луғавии аслии дигаре, ки бо гирифтани пасванди **-а** бунёд ёфтааст, вожаи **хома** (хом+а) ба шумор меравад. Дар хусуси сохти вожаи мавриди таҳлил муҳаққиқон бар ин назаранд, ки «зоҳиран бо афзуда шудани пасванди нисбат аз хом муштақ аст» [169, ҷ. 2, 706; 173, ҷ. 2, 1092]. Вожаи **хома** хусусияти омонимӣ дошта, дар сарчашмаҳо аз ду то шаш маънии гуногунро ифода намудааст. Дар «ФЗТ» ва «БҚ» ба ду маънӣ оварда шудааст: I қалам, килк; II тӯдаи рег, тали рег ва умуман тӯдаи ҳар чиз [158, ҷ. 2, 489; 169, ҷ. 2, 706]. Луғатнигор А. Деххудо шарҳи комилро пешниҳод намуда, дар қатори маъниҳои «қалам» ва «тӯдаи рег» тал» маъниҳои ғайримаммули «саршир; абрешими хом; шохҳои аз дарахт бурида»-ро низ овардааст [170, ҷ. 6, 9401]. Маврид ба зикр аст, ки дар давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ то кунун **хома** фақат ба маънии ҷомеи «тӯда, гурӯҳ, ғарами ҳар чиз» ва «қалам» роиҷ гардида, маъниҳои дигари он аз доираи истифода тамоман берун мондаанд. Дар луғатномаҳои муътабар дарҷ наёфтани шохид ба ин маъниҳо низ далели ин иддао буда метавонад: Боғи бедевор тамоман

дар зери рег монда, дар ҷои боғи ангур **хомаи** калони рег пайдо шуда буд... [1, қ. 1, 34]. Дар он тараф – дар тарафи шимоли рӯд, бар болои **хомаи** пастаки рег ҷӯпонбачагон бо ҳам гӯштигирӣ мекарданд [1, қ. 1, 28].

Калимаи **пушта** (пушт+а) яке аз муштақоти ҳамин қолаби калимасозӣ ба шумор омада, маъниҳои: «1) баста ва ё тӯдаи ҳезум, хас, алаф, ки ба як бор ба пушт бардошта мешавад, пуштора; 2) тӯда, хоктӯда, тал, теппа, баландиро ифода менамояд» [158, қ. 2, 103; 159, қ. 2, 131; 172, қ. 1,3 61; 170, қ. 4, 5646]. Чунонки маълум аст, **пушта** ба маънии «тӯда, хоктӯда ва талу теппа» макони фаровониро ифода менамояд. Забоншинос О. Қосимов низ яке аз вазифаҳои калимасозии морфемаи «-а»-ро дар мисоли вожаҳои сохтаи **Шоҳа, Гӯроба** ва **гармоба** ифодагари ҷой ва макони фаровонӣ номида, дар идомаи матлаб қайд менамояд: «...ва имрӯз дар марҳилаи ҳозираи инкишофи забони тоҷикӣ ин маънои пасвандро (макони фаровонӣ –Ё.М.) исмҳои **пушта** ва **хароба** тасдиқ мекунад» [127, 61].

Бино ба маводди забонӣ вожаи **пуштаро** метавон ба иддаи калимаҳои фаъоли забони тоҷикӣ шомил намуд: Кампир ба **пуштаи** барфпӯше по хӯрда калавид [17, 67]. Саворон сӯйи он деҳа равон шуда буданд, ки баногоҳ дар роҳи калони биёбон аз паси **пушта**ҳои рег корвоне пайдо гардид [22, 83]. ...ба болои тоқу равоқҳо ва манораҳо, ба болои **пушта**ҳо ва гӯрхонаҳо нури пурҳарорати худро пошида-пошида хастаҳолона, бо ранги сурх ба сӯйи ғарб майл мекард [11, 1].

Мувофиқи ахбори маъхазҳои илмӣ, аксари калимаҳои сохтаи унсури фаъоли вожасози **-а**, ки таърихи тулонӣ дорад, низ вожаҳои аслии қадимаи забони тоҷикӣ маҳсуб мешаванд. Аз ҷумлаи онҳо исми ҷомеи **тӯша** (тӯш+а) аст, ки аз шакли **tōšag**-и забони форсии миёна сарчашма мегирад [173, қ. 2, 919]. Дар хусуси маънии ин вожа луғатнигорон шарҳи ягонро пешниҳод намудаанд, ки хӯрокворӣ, захираи хӯрок барои роҳ, озуқаи роҳ, зоди роҳро ифода менамояд [158, қ. 2, 383; 156, қ. 1, 216; 170, қ. 5, 7134-7135]. Соҳиби «ҒЛ» зимни тафсир ба сохти калима низ тавачҷуҳ намуда менависад, ки «мураккаб аз **тӯш** ба маънии қувват ва тавоноӣ ва «ҳо»-и нисбат; ба лафзи кашидан ва кардан ва бардоштан ва гирифтани ва бастан мустаъмал аст» [156, қ. 1, 216]. А. Деҳхудо бар иловаи шарҳи Ромпурӣ

қайд менамояд: «...ва аз ин аст, ки мусофирон таомеро, ки ҳамроҳ доранд, тӯша номанд» ва «бо лафзи бардоштан ва гирифтани ва бар камару дӯш бастан киноя аз таҳияи сафар кардан аст» [170, ҷ. 5, 7135].

Тавассути морфемаи **-а** на танҳо аз исм, балки аз ҳиссаҳои дигари нутқ – сифат, феъл ва шумора низ исмҳои нав сохта мешавад, ба монанди **ҳафта**, **даҳа**, **ҳазора** ва **сада**.

Сада (сад+а) вожаи сермаъноӣ омонимӣ буда, решаи он мансуб ба шумораи сад аст. Дар «ФЗТ» ду калимаи **сада** ба қайд гирифта шудааст: «I гурӯҳи садкаса, дастаи садкаса; II яке аз чашнҳои эронӣ қадим рӯзи даҳуми баҳманмоҳ (29-30 январ) барпо мешудааст ва дар ин рӯз оташи бисёр меафрӯхтаанд» [158, ҷ. 2, 174]. Дар шарҳи «ФТЗТ» бошад, бо иловаи чанд маънии дигар – сад сол, қарн, аср; гучум, қайрағоч; воҳиди марзбандии баъзе аз ноҳияҳои кӯҳистон дар аморати Бухоро [159, ҷ. 2, 194], доираи сермаъноии ин вожа фарохтар гардидааст.

Дар пояи ҳамин қолаби вожасозӣ воҳиди луғавии дигари **ҳазора** (ҳазор+а) – «I дастаи лашкари ҳазорнафарӣ; II номи қabilaе дар кӯҳистони шимоли Афғонистон» [158, ҷ. 2, 717] шакл гирифтааст, вале дар хусуси ин калима аз «ФТЗТ» иттилоъ пайдо накардем.

Вожаҳои мавриди назар маҳз дар маънии якум гурӯҳи садкаса ё дастаи садкаса ва дастаи лашкари ҳазорнафарӣ дорои мафҳуми ҷомеъ буда, дар радаи исмҳои ҷомеи сохта ҷой доранд. Аз асноди зерини дар «ФЗТ» зикршуда – «Амир Наврӯз... бо бисёре аз умарои **ҳазора** ва **сада** ба Ҳиндустон омад» [158, ҷ. 2, 717] метавон ба натиҷае расид, ки ҳар ду исми ҷомеъ то васати давраи нави рушди забон тоҷикӣ дар истифода будаанд. Ҳоло дар забони тоҷикӣ қорбасти вожаи **ҳазора** ба назар нарасиду **сада** ба маънии номи чашн, яъне Иди Сада ва қарн дар гардиш аст.

3.2.1.7. Пасванди -ина. Пасванди муштарақвазифаи **-ина** дар боби исмсозӣ каммаҳсул аст. Бино бар назари аҳли таҳқиқ, ин пасванд таърихан аз ду пасванди гуногун **-in** (<ф.м.-ēn <ф.б.-aina) ва **-ā** (<ф.м.-āg\\-āk <ф.б.-āka) таркиб ёфтааст [140, 215; 89, 103; 57, 106]. Эроншинос Л. С. Пейсиков низ ҳамин ақидаро ҷонибдорӣ намуда, ин унсури калимасозро таърихан пасванди мураккабшуда

номидааст [135, 184]. Муҳаққиқ З. Абдуллоева дар хусуси калимасозии морфемаи **-ина** дар осори Низомӣ мулоҳизаронӣ намуда чунин нигоштааст: «Ин пасванд ҳанӯз дар забони порсии миёна дучор омада, шакли *-ēnak/-ēnag* дошт» [25, 40].

Тавре ки қайд гардид, ин пасванд муштараквазифа буда, дар калимасозии исму сифат саҳмгузор аст. Дар хусуси исмсозии ин унсури луғавӣ дар сарчашмаҳо зикр шудааст, ки бо номҳои маъдан ва ё предмет омада, исми ҷомеъ месозад: мӯина, зарина, симина, мисина [29, 19; 70, 20; 130, 80], вале дар муқаддимаи «БК» дар бобати ин гурӯҳи исмҳо қазияи дигар пешниҳод шудааст, ки вожаҳои **зарина**, **симина**, **абрешимина** ва **пашмина** бо ҳиссагузории пасванди **-а** аз сифатҳои нисбии зарин, симин ва пашмин шакл гирифтаанд [155, 31]. Алоқамандона ба ин нуқта Ш. Рустамов низ навиштааст: «...аз сифатҳои нисбии мӯин, мисин ва пашмин бо суффикси **-а** исм сохта шудааст... ва дар ин калимаҳо маънии ҷомеият ба туфайли асоси аслӣ ва пасванди **-ин** имконпазир гардидааст» [82, 111-112]. Забоншиноси дигар Э. Шоев дар мақолаи хеш «**-ина** ё **-ин+а**» бо натиҷагирӣ аз маъхазҳои илмӣ ба чунин бардошт мерасад: «Ба фикри мо, дар калимаҳои амсоли пашмина, мисина аз нуқтаи назари синхронӣ «**-ина**»-ро суффикси махсус бояд гуфт, зеро ки аз калимаҳои пашм, мис, оҳан, паланг ва амсоли онҳо суффикси **-ӣ** ҳам сифати нисбӣ месозад (пашмӣ, мисӣ, оҳанӣ, палангӣ), вале аз ин гуна сифатҳои нисбӣ суффикси **-а** калима сохта наметавонад. Дар ин гуна калимаҳо асоси калимасозӣ исм буда, суффикси калимасоз **-ина** аст» [111, 61]. Ба назари мо, ҳамин қазияро пазируфтани дурусттар аст. Бар ин иддао далели раднопазир, ки моро итминон мебахшад, иттилоӣ луғатномаҳои муътабар аст. Чунончи, мураттиби «БК» вожаи **мӯйинаро** «пӯстин» шарҳ дода, дар поварақи фарҳанг таркиби калимаро ба ҳиссаҳои **мӯй** ва **-ина** (موی+ینه) ҷудо намудааст [169, ҷ. 4, 2057]. Воҳиди луғавии **мисинаро** низ А. Деххудо маҳсули ҳамин усули калимасозӣ дониста, сохтори онро аз **мис** ва пасванди **-ина** (مس+ینه) муайян намуда, ҳар чизи аз мис сохташуда тавзеҳ додааст [170, ҷ. 13, 20914]. Дар робита ба ин масъала метавон асноди дигарро илова намуд, ки чанде аз пажуҳишгарон дар тадқиқоти хеш ҳини ба меҳвари омӯзишу баррасӣ қарор додани вижагиҳои пасвандҳои калимасози забони тоҷикӣ бар он боваранд, ки дар ташаккулёбии

вожаҳои *ганчина* [25, 40], *мӯина* [25, 42], *абрешимина* [25, 41] ва *зариная симина* [75, 79] унсури калимасози **-ина** сахмгузор аст.

Пасванди **-ина** дар вожасозии исм нисбат ба сифат каммаҳсул буда, аз ҷониби муаллифони «Забони адабии ҳозираи тоҷик» танҳо калимаи сохтаи *ганчина* ба маънии «макону фаровонӣ» зикр ёфтааст [47, қ. 1, 151], вале аз «ФТЗТ» наздик даҳ исми сохта (*мӯина* «пӯсти ҳайвонот, ки аз вай пӯшок дӯхта мешавад» [159, қ. 1, 911], *пашмина* «чакман» [159, қ. 2, 86], *мисина* «зарфҳо ва асбоби рӯзгори аз мис сохташуда» [159, қ. 1, 844], *симина* «симин, нукрагин, асбоби аз нукра сохташуда» [159, қ. 2, 249], *дастина* «дастпона» [159, қ. 1, 443], *гургина* «пӯстин аз пӯсти гург» [159, қ. 1, 361], *обгина* «шиша, оина» [159, қ. 2, 8], *тарина* «хӯроке, ки бо гӯшт, сабзавот, гандум ва сирко пухта мешавад» [159, қ. 2, 323], *нақдина* «пули нақд, пул, маблағ» [159, қ. 1, 933], *шангина* «чӯби говронӣ» [159, қ. 2, 653], *лавзина* «ҳалвои лавз» [159, қ. 1, 737]) дарёфт гардид, ки аксарият мансуби гурӯҳи калимаҳои китобӣ ва ё камистеъмоли захираи луғавии забони тоҷикианд. Таъкид бояд намуд, ки тавассути пасванди **-ина** сохтани исмҳои ҷомеъ вазифаи доимии ин пасванд набуда, танҳо дар қисме аз калимаҳо (*мӯина*, *пашмина*, *симина*, *ганчина* ва *мисина*) маънии ҷомеъ ифода ёфтаасту халос.

Дар давраи кунунии забони тоҷикӣ муштақоти *ганчина*, *зариная* ва *симина* дар насри устод С. Айнӣ ба маротибаи хеле кам дучор омад: Дар бештарини *ганчина*ҳо ва миёнбастҳои ҳучраҳои вай хумҳои шароби мавизӣ ҷӯшида меистод [82, 136]. Чун Қутайба Пайкандро бикушод, чандон асбоби *зариная* ва *симинаи* аз он занон (асбоби зинати занона) ёфт, ки онро андоза натавон кардан... ва онҳоро гудохтанд, саду панҷоҳ ҳазор мисқол зар берун омад... [4, 107].

3.2.1.8. Пасванди -вода. Пасванди **-вода** яке аз морфемаҳои беаҳсул буда, танҳо дар таркиби калимаи *хонавода* мушоҳида мегардад [38, қ. 1, 112]. Дар хусуси таърихи баромади ин морфема ҳамчун пасванд аз сарчашмаҳои марбут ба калимасозии забони тоҷикӣ маълумоти дақиқ пайдо накардем. Исми ҷомеи *хонавода* аз ҳиссаҳои *хона* ва **-вода** таркиб ёфта, оила, хонадон, аҳли хона, зану фарзандро ифода менамояд [159, қ. 2, 465]. Бино ба тафсири соҳиби «ҒЛ» ҷузъи хон дар таркиби вожаи мавриди таҳлил муҳаффафи хона буда, **-вода** ба маънии

«бино ва асл» аст [156, ҷ. 1, 293]. Дар «ФРЗФ», ки мураттиб дар риштаи таҳлили этимологии калимаҳои аслии форси-тоҷикӣ муваффақ шудааст, зимни шарҳи вожаи мавриди назар тафсири «кӯчактарин гурӯҳи иҷтимоӣ дар ҷомеа, ки шомили падар, модар ва фарзандон аст, хонадон, дудмон») [173, ҷ. 2, 1097]-ро оварда, зикр менамояд, ки вожаи **хонавода** муштак аст аз ҷузъҳои **хон** (خان) ва **вода** (واده) [173, ҷ. 2, 1097] аст. Унсури **-водаро** «асос, асл, поя, бунёд» маънидод намуда, асли онро бо луғатҳои форсии бостон: *uvādā* – табор, тухма, насл ва форсии миёна: *āwādag* – зоиш, зод ва валад марбут медонад [173, ҷ. 2, 1097]. Дар фарҳанги «БҚ» унсури **-вода** дар қатори калимаҳои мустақилмаъно тафсир шудааст, ки маънии «асл, бино ва моддаи ҳар чиз»-ро дорад [169, ҷ. 4, 2244-2245]. Бо натиҷагирӣ аз тавзеҳоти болоӣ метавон ҳадс зад, ки дар гузаштаи дури таърихӣ ҳиссаи **-вода** дар таркиби вожаи зери назар ба ҳайси унсури мустақилмаъно омада, барои бунёди калимаи муштақи **хонавода** асос гузоштааст. Дар натиҷаи чанд давраи таърихиро паси сар намудани воҳидҳои забонӣ унсури **-вода** низ чун бархе аз вожаҳо аз маънии луғавии худ дур рафта, минбаъд ба қатори унсурҳои калимасоз гузаштааст. Имрӯз ҳиссаи **-вода** ба сифати калимаи мустақилмаъно ба кор намеравад ва танҳо дар таркиби вожаҳои **хонавода** ва **кадвода** «бунёд, таҳкурсе, асос» [159, ҷ. 1, 601] боқӣ мондааст.

Дар давраи кунунии забони тоҷикӣ истифодаи афзуни исми ҷомеи **хонавода** нишон медиҳад, ки ин калима ба гурӯҳи луғати фаъоли забон мансуб аст: Давре дар ин тоқи баланд сарвати бебаҳои **хонавода** – китобҳои муқаддасро нигоҳ медоштанд [17, 9]. Ҳузури *ӯ* ба ин **хонавода** шодии дардолуда мебахшид [17, 32]. Аҳволи **хонаводаи** Фирдавсиро дар он зимистону баҳор ин мисраҳои вай аён месозанд... [22, 93]. *Ӯ* зане буд, ки санги осиеб ба сараш гардад, ба хоҳири номи неки **хонавода** хомӯш буда метавонист [17, 105].

Пасванди **-вода** бо пасвандҳои **-дон** ва **-вор** дар мавридҳои алоҳида (хона+дон ва хона+вор) муродиф буда метавонад.

3.2.1.9. Пасванди -дон. Морфемаи **-дон** дар калимасозии исм ба ҳайси унсури вожасоз исми зарфӣ ва номи асбоб месозад [38, ҷ. 1, 113; 89, 132]. Аз лиҳози иқтидори калимасозӣ сермаҳсул буда, дар ҳамаи давраи инкишофи забони

точикӣ дар ҳамин мавқеъ боқӣ мондааст. Пасванди **-дон** дар забони форсии бостон ба сурати **-dāna**, аз **-dā** «насб кардан» сарчашма гирифтааст [139, 74; 127, 128]. Бино ба қайди М. Ҳасандӯст, унсури «**дон**»-ро дар забони форсии миёна ба гунаи **dān** ва дар форсии бостон ба намуди **dāna** – қойгоҳ, макон метавон дучор шуд [173, ҷ. 2, 1255].

Ин пасванд ба як қатор исм пайваст шуда, маънии зарфиятро (намакдон, қаламдон, оташдон) ифода намуда бошад, дар таркиби воҳиди луғавии **хонадон** ба маънии «макон, қой» омада мафҳуми чомаият пайдо намудааст. Дар луғатномаҳо **хонадон** «хонавода, оила, дудмон, сулола» [158, ҷ. 2, 491] ва «дуда, табор, ол, аҳли байт» [170, ҷ. 6, 9460] шарҳ ёфтааст. Лозим ба ёдоварист, ки ин унсури калимасоз дар исмсозӣ сермахсул буда, дар захираи луғавии забони тоҷикӣ калимаҳои зиёд созмон додааст, ки дар қатори онҳо танҳо як исми чомаъ маълум аст: Комаш дар ин **хонадон** талхтар мешуд [17, 109]. Бинобар он ҳамаи **хонадонҳои** он гирду атроф ба Дилоромкампир эҳтиёҷ доштанд ва ҳурматаш мекарданд [11, 10]. Ман намехоҳам, ки ба пои духтар хоре халад, ба аҳли **хонадонаш** ситае расад [9, 287]. Дар **хонадони** онҳо ба Калтаи Мансур механдиданд [14, 9].

Аз рӯйи қайди пажуҳишгарон, «иктидори калимасозии пасванди **-дон** дар марҳилаи ҳозираи инкишофи забони тоҷикӣ вусъати бештар пайдо намуда, дар ин раванд саҳми он дар ташаккули истилоҳоти нави гуногун чашмрас аст» [127, 131].

3.2.1.10. Пасвандҳои -вор ва -ворӣ. Пасванди муштараквазифа ва омоморфемаи **-вор** дар сохтани исму сифат ва зарф ҳиссагузор аст, вале дар баъзе манобеи илмӣ ин пасванди сифатсоз ва зарфсоз қайд шуда, вазифаи исмсозии он сарфи назар шудааст [38, ҷ. 1, 143, 278; 47, қ. 1, 354; 82, 105]. Дуруст аст, ки ин пасванд дар ташаккули исмҳои нав каммахсул аст, вале барои инкишофи захираи луғавии забони тоҷикӣ миқдоран зиёд набошад ҳам, исмҳои нав бунёд намудааст.

Дар хусуси таърихи баромади ин унсури калимасоз аҳли таҳқиқ бар он назаранд, ки калимасозии пасванди **-вор** дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ аз **-vār**, **-vārag**-и забони форсии миёна ва **-bāra<bār** «бурдан»-и форсии бостон давом ёфтааст [139, 74; 140, 220; 135, 188; 85, 135; 25, 104].

Муҳаққиқ Ғ. Мирзоев дар рисолаи хеш, ки марбут ба калимасозии исму сифат аст, дар забони тоҷикӣ мавҷудияти ду пасванди ҳамшакли «-вор¹» ва «-вор²»-ро ҷонибдорӣ намуда, дар хусуси пасванди якум менависад, ки «ин унсури калимасоз исмҳои ҷомеъ месозад ва дар ин вазифа бо пасванди **-ворӣ** ҳаммаъно буда метавонад» [130, 46].

Пасванди **-вор** якҷоя бо исми **хона** вожаи **хонавор** сохтааст, ки ба гурӯҳи исмҳои ҷомеъ мансуб буда, хонавода оила, маҷмуи қасони дар як хонавода зиндагикунандаро ифода менамояд [159, ҷ. 2, 465]. Тавре ки дар боло қайд гардид, исмҳои ҷомеи **хонавода**, **хонадон** ва **хонавор** хусусияти ҳаммаъноӣ доранд ва як мафҳумро ифода карда метавонанд, вале аз лиҳози густариш ҳамсон нестанд. Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ вожаи **хонавор** нисбат ба дуи дигар камистеъмол аст: Аз деҳаи мо, ки тахминан 300 **хонавор** одам дошт, ҳар рӯз як ё ду ҷанозаро ба мазор мебурданд [1, қ. 1, 146]. Агар боз бисёртар одам даркор бошад, қариб ҳазор **хонавор** ғуломони беобу заминро меҳоҳам, ки дар тумани Шофирком ҳастанд... [2, 135].

Ба ҳамин минвол, ин унсури калимасоз дар исмсозӣ, хосса исмҳои ҷомеъ мавқеи ҳудро беш аз пеш устувор намуда, вожаҳои гуногунмаъноӣ зеринро сохтааст: **дорувор** – «1) давою дармон, ҳар навъ давоҳо, доруҳо; 2) чизҳои хушбӯйи тез, ки ба таом меандозанд» [159, ҷ. 1, 485], **либосвор** – «матои муносиби либосдӯзӣ» [159, ҷ. 1, 752], **ширавор** – «хӯрданиҳои ширин (мураббо, ҳар гуна нуқл, набот ва ҳалво), ширинӣ» [159, ҷ. 2, 674], **газвор** – «чизҳои бофтае, ки бо газ ё метр андоза карда харидуфурӯш менамоянд (аз қабилӣ ҷит, сатин ва ғ.), матоъ, порча, қумош» [159, ҷ. 1, 305], **мӯинавор** – «маҳсулоти мӯин, пӯсти сайдҳо» [159, ҷ. 1, 911], **чинивор** – «зарфҳои чинӣ» [159, ҷ. 2, 578], **куртавор** – «матои боби куртадӯзӣ, матоъ ба қадри як курта» [159, ҷ. 1, 665], **ҷомавор** – «1) матои муносиб барои дӯхтани ҷома; 2) як порча матоъ, ки барои як ҷома дӯхтан кифоя бошад» [159, ҷ. 2, 626].

Қайд кардан ҷоиз аст, ки исмҳои ҷомеи ғавқуззикр фақат дар «ФТЗТ» сабт шудаанду аз луғатномаҳои дигари зерӣ даст маълумот пайдо накардем: Баъди магазини хӯроқворӣ, магазинҳои ашёҳои рӯзгор, **газвор**, атриёт... «Шаҳр барин» –

ку! гуфт ба худ [14, 5]. Ин чоҳо бошишгоҳ ва коргоҳи косибону хунармандон, беваю бечорагон, дӯкандорони майда, *резаворфурӯшон* ва дигар ҳар ранг мардуми бесарусомон буданд [22, 81]. Маҳрамони Ёрмонполвон дастархонро паҳн карда, бар рӯи он лаълиҳои *ширавор* ва нонҳоро гузоштанд... [2, 193]. Хонае, ки бӯи ғализи *дорувор* фаро гирифта буд, ...одамони рангу рӯяшон забзари беҳолу дармон, ки дар ин ҷо меҳобиданд, хеле вақт диққати ӯро ба худ ҷалб мекарданд [16, 210].

Дар забони тоҷикӣ пасвандҳое низ дучор меоянд, ки аз ду пасванди мустақил таркиб ёфта, дар калимасозии ин ё он ҳиссаи нутқ ҳиссагузорӣ менамоянд. Муҳаққиқон ин иддаи морфемаҳоро пасвандҳои мураккаб номида, дар қатори унсурҳои калимасозии -гарӣ (-гар+ӣ), -ина (-ин+а), -акӣ (-ак+ӣ), -нокӣ (-нок+ӣ) пасванди -ворӣ (-вор+ӣ)-ро низ ном бурдаанд [135, 188; 130, 46]. Ҳаёати таҳияи китоби дарсии «Грамматикаи забони тоҷикӣ» зери унвони «Суффиксҳои исми ҷомеъ» навиштаанд: «Суффикси -ворӣ бо исм омада исми ҷомеъ месозад: чиниворӣ, озуқаворӣ, либосворӣ...» [37, 41]. Забоншиноси нозуқсанҷ Ҷ. Аҳмадова низ маҳз ҳамин хусусияти маъноии ин пасвандро ба эътибор гирифта гуфтааст, ки «суффикси -ворӣ бо чунин маъно синоними суффикси -ина мебошад: чиниворӣ, хӯрокворӣ, яъне ҷамъи ашёҳоро мефаҳмонад» [29, 20]. Доир ба унсури *-ворӣ* ишораи профессор Ш.Рустамов ҷолиби диққат аст: «Маънои ҷомеияти исмҳо бо унсури -ворӣ, инчунин тавассути маънои кулл доштани ин калимаҳо (либос, хӯрок, чинӣ) ва суффикси -ӣ ба амал омадааст» [82, 111].

Тавре ки маълум гардид, пасванди каммаҳсули *-ворӣ* дар таркиби якчанд исми сохта ба қайд гирифта шуда бошад ҳам, дар хусуси имконоти калимасозии ин морфема дар «ГЗАҲТ» ва «Забони адабии ҳозираи тоҷик» ягон маълумот дарҷ нашудааст.

Маводди забонии зери даст нишон медиҳад, ки аз исм бо унсури калимасозии *-ворӣ* исмҳои ҷомеи хӯрок+ворӣ «хӯрду хӯрок, чизҳои хӯрданӣ, озуқа» [159, ҷ. 2, 491], чинӣ+ворӣ «зарфҳои чинӣ» [159, ҷ. 2, 578], пӯшок+ворӣ «матоъ барои либосдӯзӣ, чизҳои барои либос сарфшаванда, либосворӣ, пӯшокворӣ» [159, ҷ. 2, 135], либос+ворӣ «матоъҳое, ки аз онҳо либос дӯхта мешавад» [159, ҷ. 1, 752],

сӯзиш+ворӣ «чизҳои сӯзанда, чизе, ки онро барои ҳосил кардани ҳарорат месӯзанд» [159, ҷ. 2, 287], озуқа+ворӣ «хӯрокворӣ, хӯрок, хӯрданиҳо» [159, ҷ. 2, 22], арӯс+ворӣ, поҷома+ворӣ сохта шудаанд ва бештари онҳо дар захираи луғавӣ ба қабати вожаҳои фаъоли забон мансубанд: Аз ақиб аробаҳо **хӯрокворӣ** бор карда меомаданд [23, қ. 1, 119]. Ман аз пайи **хӯрокворӣ** хеле давутоз кардам, вале натиҷаи дилхоҳ надод [9, 276]. Ба шумоён ҳам тухмӣ медиҳем, ҳам **хӯрокворӣ** [23, қ. 1, 50]. Тартиби якхелаи госпитал, бӯйи **дорувориҳо**, нолишу фарёди ярадорон, хабарҳои нохуш аз фронт ва мисли ҳаминҳо дили ӯро мефушурданд, зик мекарданд [16, 215]. Чун раҳнамо бояд намунаи ибрат бошад, чун роҳбари ҷавонон ба қавли сабзбахориҳо **арӯсворӣ** ҳам дошт, сари Саидро ҷуфт кардан андаке вақту замон меҳост [17, 90]. Ҳар кадоми онҳо ҳар ҳафта барои худ се-чор **либосворӣ** матоъ бофта бароварда мефурушанд [23, ҷ. 2, 34]. Офтоби ғурубидаистода аз тиреза як тасмаи дарози сурхчаранги худро дохил намуда, **чинивориҳо** зарҳалдорро мекурашонд [23, ҷ. 2, 28]. Дар хонаи зебу оро додашудаи Беков, ки тоҷаҳояш аз **чинивориҳо** камёб пур буда, дар болои кӯрпачаҳо Беков ва Раҷаб Ортиқов нишаста буданд [23, қ. 2, 28]. Пардаҳои вақте сафеду алҳол сиёҳ дар дасти Нишонаи озодакор ранги пештараро мегирифтанд, аммо ба назари модар аз **поҷомаворӣ** дида, ба кафанворӣ монанд буданд [17, 114]. ...ғайр аз **пӯшокворӣ** ва орзуву ҳаваси ҳудаиш як қисми камбудии рӯзгорро ҳам пур карда, кори маро хеле сабук кард [2, 534].

Дар забони насри устод С. Айни вожаи **хушкворӣ** мушоҳида гардид, ки маънии «меваҳои хушккардашуда»-ро ифода намудааст. Бино ба назари муҳаққиқи забони осори нависанда С. Низомова, калимаи мавриди назар «вожаи сохтаи муаллиф» [76, 48] буда, дар луғатномаҳо шарҳ наёфтааст: «Пас аз он табақҳоро бардоштан ба ҷойи онҳо косаҳои дӯғобӣ ва шаҳкосаҳоро пур карда нишолло, мураббо, лаълиҳоро пур карда, қурсҳо, конфетҳо, ҳалвоҳои лавз, сатӯра, бағлоба, пашмак, кӯфта, руста, писта, бодом ва дигар чизҳои хушгувори **хушкворӣ** ниҳоданд» [2, 112].

Нависанда ин воҳиди луғавии навсохтро аз сифати аслии **хушк** ба маънии «чизе, ки об ва намӣ надорад, беоб» [159, ҷ. 2, 486] бо ёрии морфемаи **-ворӣ**

созмон додааст ва хоси услуби худи ӯст. Нақши устод С. Айнӣ дар бунёди калимаҳои нав, истифода аз тамоми имконоти забони тоҷикӣ ва роҳи усулҳои вожаҳои назаррас буда, калимаҳои сохтаи ӯ ба ҳодисаву воқеаҳои замонаш рабт доранд.

3.2.1.11. Пасванди -ованд// -ванд. Дар калимасозии исми теъдоди пасвандҳои зиёд буда, вазифа ва мавқеи онҳо як хел нест. Ин унсурҳои барои шаклгирии исмҳои шахсу ғайришахс, моддию маънӣ ва чомеъ ба таври гуногун ҳисса мегузоранд ва дар мавриди муайян яке ба дигаре бартариат нишон медиҳад ва ё баръакс. Аз ин ҷост, ки ин унсурҳои исмсозро ба гурӯҳҳои сермаҳсул, каммаҳсулу бемаҳсул ва ё сермаъноӣ муштарақвазифа, синоморфемаю оморфема тасниф менамоянд. Пасванди **-ованд** ё **-ванд** яке аз морфемаҳои исмсозии бемаҳсул ба шумор омада, дорандагӣ ва қаробатро ифода мекунад [89, 99]. Хусусияти вожаҳои ин пасвандро ба гунаи **-āvand// -vand** ҳанӯз дар забони форсии миёна дар таркиби муштакоти $x^v\acute{e}š\grave{a}vand$ «хешованд» ва $xirdvand$ «хирадманд» метавон дид [140, 209; 135, 188]. Дар ғоидаи ҳафтуми муқаддимаи луғатномаи «БК» дар радифи дигар унсурҳои калимасоз дар хусуси чиҳати маъноии ин пасванд оварда шудааст: «Калимоте, ки ифодаи маънии худовандӣ ва соҳибӣ намоянд яке -ванд аст, ҳамчу: Худованд» [155, 30]. Забоншиноси дақиқназар Д. Саймиддинов морфемаи мавриди таҳлилро дар забони форсии миёна дар қатори морфемаҳои сифатсоз ном бурда, пасванди **«-āvand// -vand»**-ро дар сохтани сифатҳо бо пасванди **-ōmand** ҳаммаъно ҳисобида гуфтааст: «Дар бештар маврид тавассути ин пасвандҳо аз исмҳои муштарақ сифатҳои дорои як маъно сохта мешаванд, ки чунин намунаҳо дар осори форсии миёна фаровон мушоҳида мешавад: $hunar\grave{a}vand = hunar\acute{o}mand$ «хунарманд» ва ғ.» [85, 133-134]. Дар идомаи ҳамин матлаб меафзояд, ки дар бархе аз вожаҳо ба монанди «хешованд» ин пасвандҳо иваз намешаванд [85, 133-134].

Имконоти калимасозии ин пасванд маҳдуд буда, дар таркиби миқдори ками калимаҳои сохта ба ҷашм мерасад. Мувофиқи шумори пажӯҳишгарон, ин унсурҳои калимасоз дар осори Низомӣ фақат дар таркиби ду вожа: Худованду пайванд [25, 87] ва дар осори насрии устод Айнӣ дар се калима: Худованд, пайванд ва

хешованд [71, 42-43] ба кор рафтааст. Л. С. Пейсиков низ дар рисолаи хеш дар хусуси ин морфема мулоҳизаронӣ намуда, ҳамагӣ чор калимаро шоҳид овардааст: пӯлодванд, хирадванд, Худованд ва хешованд, ки дар забони ҳозираи тоҷикӣ дуи аввал мустаъмал нест [135, 188]. Муҳаққиқ дар идома пешванд, пасванд ва миёнвандро, ки бо ҳиссагузориҳои унсури калимасозии мавриди назар ташаққул ёфтаанд, наввожа номидааст [135, 188].

Ҳамин тавр, яке аз ин муштакот – **хешованд** (хеш+ованд) бо ифодаи маънии «хеш, хешу табор, қавм, наздикон» [158, ҷ. 2, 474; 172, ҷ. 1, 647] ба гурӯҳи исмҳои ҷомеъ мансуб аст. Мураттиби «ФРЗФ» ҷузъи дуҷуми калима, яъне «ованд»-ро ба $\bar{a}vand < \bar{a} - banda$ аз решаи $band$ «бастан» марбут донистааст [173, ҷ. 2, 1221]. Унсури калимасозии **-ованд** дар ташаққули исмҳои ҷомеъ беаҳсул буда, танҳо дар бунёди як исми ҷомеъ саҳм гузоштааст. Ин вожа дар забони адабӣ ба маънии «хешу табор, наздикону пайвандон» роиҷ аст: Ё аз зиндонбонашон **хешовандонашон** бо шаҷара ва исботи насаб омада, инҳоро халос хоҳанд намуд [2, 81].

3.2.1.12. Пасванди -от (-ҷот, -вот). Тавре ки маълум аст, як ҷузъи муайяни таркиби луғавии забонро калимаҳои иқтибосӣ ташкил менамоянд. Калимаҳои иқтибосӣ аз забонҳои мухталиф, дар давраҳои гуногуни таърихӣ вобаста ба муҳити иҷтимоӣ сиёсии ҳамон замон ба забони тоҷикӣ ворид шудаанд. Яке аз манбаъҳои асосӣ, ки ба захираи луғавии забони тоҷикӣ ба таври фаровон иқтибосотро ворид намудааст, забони арабӣ маҳсуб меёбад. «Бо қабули калимаҳои арабӣ бархе аз хусусиятҳои сарфӣ ва калимасозии забони арабӣ ба забони порсии дарӣ роҳ ҷуст» [107, 132].

Пасванди **-от** аломати ҷамъи муаннаси солими арабӣ буда, ба забони тоҷикӣ тавассути вожаҳои арабӣ ворид шудааст, ба монанди **маълумот**, **ташкілот**, **таъинот** ва ғ. Ин гурӯҳи калимаҳои арабӣ, ки дар шакли ҷамъ ба забони тоҷикӣ иқтибос шудаанд, дар аксари маврид аломати ҷамъбандии тоҷикӣ пасванди «-ҳо»-ро қабул меkunанд, ки дар натиҷа гунаҳои **тадқиқотҳо**, **таблиғотҳо** ва ғ. ба вучуд меоянд. Ин навъи ҷамъбандии дубораро академик М. Шакурӣ дар бештари калимаҳо нодуруст дониста, қайд намудааст: «Мо ақида дорем, ки дар аксари ин

гурӯҳи калимаҳо илова шудани аломати чамъи тоҷикӣ дуруст нест. Модом, ки **тадқиқ** танҳо ва **тадқиқот** чамъ аст, барои чамъбандӣ **тадқиқҳо** гуфтан мумкин аст, вале **тадқиқотҳо** гуфтан ҷоиз нест, зеро барои чамъи дубора эҳтиёҷ наместонад, чамъбандии дубора ба калима на фақат вазнинӣ меорад, балки боз ҳам нишон медиҳад, ки ба коре, ки лозим нест даст мезанем, ба дӯши сухан як бори нодаркор мегузорем» [109, 275]. Дар ҳамон ҷо дар идомаи мулоҳизаронӣ аз ин гурӯҳ ба баъзе калимаҳо ба монанди **ташкilot** ва **маълумот**, ки дар забони имрӯза ба маънии танҳо қабул шудаанд, чамъбандии дубораро қобили қабул номидааст. Ин навъи чамъбандии дубора дар забони тоҷикӣ падидаи нав набуда, ҳанӯз дар забони осори садаи IX-X ба қайд гирифта шудааст, ки муҳаққиқ М. Қосимова ин ҳодисаи забониро чамъулчамъ номидааст [60, 154].

Минбаъд пасванди чамъбандии арабии **-от** дар забони тоҷикӣ андаке тағйири маъно ва вазифа намудааст. Ҳатто дар баъзе маврид хусусияти калимасозиро касб намуда, аз ҳисоби решаҳои тоҷикӣ калимаҳои нав сохтааст [61, 137]. Аҳли таҳқиқ бар он назаранд, ки шакли чамъи арабӣ бо пасванди **-от** дар забони тоҷикӣ мафҳуми ҷомеъро ифода менамояд [38, ҷ. 1, 101; 41, 113; 70, 13], аз ин рӯ, дар бархе аз онҳо пайваست намудани пасванди чамъбандии тоҷикӣ қобили қабул аст. Дар ин хусус профессор В. С. Расторгуева таъкид менамояд, ки «вожаҳои бо пасванди -от, (-ҷот, -вот) таркибёфта маънии ҷомеъро ифода менамоянд, ба монанди ҳайвонот, мевачот ва сабзавот. Ба пасванди чамъбандии -от (-ҷот,-вот) баъзе вожаҳои аслии тоҷикӣ-форсӣ низ пайваст шудаанд: боғот – аз боғ, деҳот – аз деҳ» [137, 537]. Ин маъниро забоншинос Ҳ. Маҷидов ҷонибдорӣ намуда менависад, ки «чунин шаклҳои чамъ одатан дар тоҷикӣ исмҳои ҷомеъро ба вуҷуд овардаанд ва мавриди истеъмоли онҳо маънои чамъи грамматикиро не, балки дастчамъӣ ва ё фаровонии ин ё он шайъ ва ҳодисаро ифода мекунанд» [61, 141].

Ҳамин тавр, бештари шаклҳои чамъи арабӣ дар забони тоҷикӣ лексиконида шудаанд ва бо пасвандҳои чамъбандии забони тоҷикӣ аз нав чамъ баста мешаванд. Ин аст, ки чун исмҳои ҷомеъ зухур менамоянд.

Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз унсури калимасозии арабии **-от** (**-ҷот,-вот**) тавассути калимаҳои аслии ҳамагӣ панҷ исми ҷомеъ таркиб ёфтааст: **меваҷот, сабзавот, деҳот, богот** ва **навиштаҷот**. Бино ба гуфти муаллифони «ГЗАҲТ», «Ин калимаҳо низ ба тағйироти маъноӣ дучор шудаанд. Чунончи, калимаи **деҳот** на танҳо ба маънии қишлоқҳо, деҳаҳо, балки ба маънии исми ҷомеъ низ истифода мешавад. Маънии ҷомеъ (на ҷамъ) инчунин дар **сабзавот** ва **навиштаҷот** мушоҳида мешавад, ки ба ин сабаб онҳо аз шаклҳои ҷамъи **сабзаҳо** ва **навиштаҳо** фарқ мекунанд» [38, ҷ. 1, 101].

Имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ истифодаи ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ ба таври фаровон ба назар мерасанд: Деҳаи мо аз шаҳру бозор дур, бинобар он, **сабзавот** ва меваи зиёдатири фурӯхтан ба мардуми мо расм нашудааст [9, 298]. **Сабзавот** ҳам, матоъ ҳам, сару либосу ашё ҳам аввал ба база меояд [9, 66]. Дар ду бари кӯча зич-зич дӯкону дӯкончаҳои пур аз меваи хушку тар, **сабзавот**, моҳии бирён, каллақанду наботу ҳалво [21, 92]. Дар қитъаҳои офтобрави **богот** ва ёнаву ёлаҳо бечуръатона, гӯё аз ҳамлаи навбатии сармо хавф бурда, сабза медамид [20, 145]. Ҳасан ва Давлат – писарони хурдсоли Восеъ барои чидани алафҳои хӯрдани ба **богот** рафта буданд [21, 13]. Вале ин кӯҳнасифатӣ ҳоло ба аксар мардуми **деҳот** ғайриодӣ ва бегона менамуд, бинобар он, ўро марди беҳавсала мешумориданд [9, 20]. Ба умеди ин дуоро шунида «шифо ёфтан» беморон ва нимбеморон аз **деҳоти** атроф ҳар пагоҳ ба ин ҷо гирд меомаданд [1, қ. 1, 9]. Аз **деҳоти** атрофашон талабагонро падару модари Рухсора барои дида, писандидани духтарашон пайваста мефиристоданд ва ман аллакай ба ин гуна боздидҳо хӯ мегирифтаам [9, 289]. Аз боигарии калон фоида намебурдаанд, **меваҷот** бисёру заводи консервабарорӣ, пилла бисёру фабрикаи пиллакашӣ намесохтаанд [23, қ. 2, 104]. Ба назди ӯ **меваҷоти** гуногуни бисёр оварда мегузоштанд, вале вай ҳеҷ гоҳ аз ин одамон, ки ҷон коҳанда хизматашро ба ҷо меоварданд, изҳори хурсандӣ намекард... [23, қ. 2, 223].

Ҳамин тавр, дар забони тоҷикӣ шаклгирии калимаҳои нав тавассути пасвандҳо маъмул буда, унсурҳои калимасоз дар бунёди вожаҳои нав нақши намоён доранд.

Пасвандҳои калимасоз аксаран сермаъно буда, дар доираи ташаккули исмҳои гуногунмаъно исмҳои ҷомеъ низ сохтаанд.

Омӯзишу баррасии гурӯҳи исмҳои ҷомеи сохта барои муайян намудани бисёр паҳлуҳои забон, ба монанди мушаххас намудани хусусиятҳои калимасозӣ ва сермаъноии аксари пасвандҳо, роҳҳои ташаккули вожаҳои нав, нишон додани вижагиҳои исмҳои ҷомеъ аз ҷиҳати сохтор ва маъно имкон фароҳам меоранд.

3.2.2. Шаклгирии исмҳои ҷомеъ бо усули нахвию сарфӣ. Дар забони тоҷикӣ калимаҳои нав, ки барои рушди захираи луғавии забон аҳаммияти хосса доранд, бо роҳу усулҳои гуногун ташаккул меёбанд. Яке аз роҳҳои пурмаҳсули вожасозӣ дар забони тоҷикӣ усули нахвию сарфӣ буда, бо ин қолаб дар заминаи ба ҳам васл гардидани калимаҳои мустақил ва ё ба истилоҳ сода, воҳидҳои луғавии мураккаб ба вучуд меоянд. «Калимасозии мураккаб аз рӯйи қонуниятҳои таърихан вучуддошта ва ба норми муайян дохилгардида амал мекунад ва калимаҳои таркибёбанда дар забон аз рӯйи ҳамон қолабҳои маъмулии таърихан ташаккулёфта сохта мешаванд» [102, 122]. Бино ба назари аҳли таҳқиқ, қолаби калимасозии мураккаб ба забонҳои умумиэронӣ, ба хусус, забони форсии қадим мансуб буда, дар давраи нави рушди забони тоҷикӣ идома ёфтааст [73, 11; 85, 143]. Профессор Д. Саймиддинов ҳини баррасии роҳҳои калимасозии мураккаб дар забони форсии миёна ба ин маънӣ менависад: «Вожаҳои мураккаб дар забони форсии миёна бар асоси қолабҳои усулии эронии бостон танзим гардидаанд. Аммо дар ин давра ин қолабҳо мутобиқи вижагиҳои забони форсии миёна ва сохтори он бештар густариш пайдо кард, ки мисоли он теъдоди фаровони вожаҳои мураккаб дар осори ин давра мебошад» [85, 143].

«Хусусияти асосии калимаҳои мураккаб ифодаи маънои яклухт буда, аз ду ва ё зиёда калимаи мустақилмаъно вожаи мураккаб бо маънии нав ташаккул меёбад ва он мафҳум аз маъниҳои ҷузъҳои таркиби калимаи мураккаб, ки дар алоҳидагӣ соҳиб буданд, фарқ мекунад» [102, 123]. Роҳи калимасозии мураккаб ниҳоят пурмаҳсул буда, дар асоси қонуниятҳо ва қолабҳои таърихӣ дар забон буда силсилаи калимаҳои нав ба вучуд меоянд, ки яке аз пояҳои рушд ва такмилёбии ҳазинаи забон ба ҳисоб меравад. Забоншинос М. Олимҷонов баъди таҳқиқи

хусусиятҳои сохториву маъноии калимаҳои мураккаб дар назми Бедил дар заминаи натиҷагирӣ аз назари аҳли пажухишгарон дар хусуси мавқеи калимаҳои мураккаб менависад, ки «...забони тоҷикиро метавон забони калимаҳои мураккаб номид» [73, 11].

Дар илми забоншиносии тоҷик то имрӯз перомуни масоили калимасозии мураккаб, ба вижа, исмҳои мураккаб дар заминаи осори адабиёти давраҳои гуногун (аз садаи IX-X то имрӯз) аз ҷониби гурӯҳи олимону забоншиносони ватаниву хориҷӣ таҳқиқу омӯзиши арзишноку ҳамаҷониба сурат гирифтааст. Профессор Ш. Рустамов дар забони ҳозираи тоҷикӣ калимасозии исмҳои мураккабро ба се сермаҳсул номида, «давоми мантиқӣ ва инкишофи минбаъдаи забони адабиёти классикӣ ва дурдонаҳои халқӣ» [82, 143-144] гуфтааст.

«Ҷузъҳои таркиби калимаҳои мураккаб бо роҳҳо ва воситаи гуногуни алоқаи грамматикӣ васл шуда, навъи муайяни калимаҳои мураккабро ташкил медиҳад. Аз ин рӯ, дар манобеи илмӣ қолабҳои гуногуни сохтани вожаҳои мураккаб ба чашм мерасанд, ки дар даврони гуногуни мавҷудияти забони тоҷикӣ ба кор мерафтанд ва дар ин дарозии мавҷудият имконият ва иқтидори он қолабҳо вусъат ёфтаанд» [73, 13].

Дар забоншиносии тоҷик дар хусуси усули ташаккули калимаҳои мураккаб назари ягона мавҷуд набуда, олимону забоншиносон дар тадқиқотҳои хеш калимаҳои мураккабро аз ду то ба шаш гурӯҳ тасниф намудаанд [73, 34-35; 89, 110; 85, 144-148; 142, 67-77]. Як иддаи пажухишгарон мавҷудияти чор қолаби зерини калимасозии мураккабро, ки аз таълимоти забоншиносии Ҳинди бостон Панини ибтидо мегирад, ҷонибдорӣ намудаанд: 1. Двандва (мураккаби пайваст). 2. Татпуруша (мураккаби тобеъ). 3. Баҳувриҳи (мураккаби тобеи ҷузъи дуомаш ҳамеша исм). 4. Авяйибҳова (зарфи мураккаб) [142, 77; 73, 36-39; 89, 110; 103, 35]. Гурӯҳи дигари муҳаққиқон, аз ҷумла профессор Ш. Рустамов исмҳои мураккабро ба се даста: калимаҳои мураккаби пайваст, тобеъ ва омехта тасниф намудааст [82, 145-175], ки ба андешаи мо, дар забоншиносии муосир аксари пажухишҳои марбут ба калимасозии мураккаб дар асоси ҳамин таснифот анҷом ёфтаанд [71;

113; 114; 55]. Исмҳои чомеи мураккаб низ дар асоси ҳамин таснифот мавриди омӯзишу баррасӣ қорор гирифтаанд.

Дар забони тоҷикӣ ҳарчанд исмҳои мураккаб ба таври фаровон ташаккул ёфта бошанд ҳам, вале доираи исмҳои чомеи мураккаб чандон вусъат наёфтаанд. Ин гурӯҳи исмҳои чомеъ бо миқдори на чандон зиёд бо вижагиҳои худ дар қатори вожаҳои мураккаб интишор ёфта, дар захираи луғавии забони тоҷикӣ ғановати тоза зам намудаанд. Аз рӯйи маводди забони дар ихтиёрбуда исмҳои чомеи мураккабро ба гурӯҳҳои исмҳои чомеи мураккаби пайваст ва тобеъ дастабандӣ намуданро ба мақсад мувофиқ донистем.

3.2.2.1. Исмҳои чомеи мураккаби пайваст. Дар забони тоҷикӣ тарзу роҳҳои гуногуни ташаккули калимаҳои мураккаб мавҷуданд, ки имрӯз дар забони адабӣ барои шаклгирии воҳидҳои луғавии нав ба қор мераванд. Калимасозӣ, пеш аз ҳама, аз захираи луғавӣ, ки асоси мавҷудияти ҳар як забон махсуб мешавад, сарчашма мегирад. Ин аст, ки «аҳаммияти таркиби луғавии забон ҳангоми калимасозии исмҳои мураккаб боз ҳам равшантар намоён мешавад, чунки дар ин тарзи калимасозӣ худӣ асосҳо бевосита иштирок менамоянд» [82, 102]. Калимаҳои мураккаб вобаста ба муносибат ва алоқаи ҷузъҳои таркибашон нави калимаҳои мураккаби пайваст ва тобеъро ташкил менамоянд.

«Исмҳои мураккаби пайваст аз асосҳои баробархуқуқ бо роҳи воситаҳои гуногун таркиб меёбанд» [38, ҷ. 1, 119]. Дар хусуси роҳи қолабҳои сохташавии исмҳои мураккаб, ба хусус, исмҳои мураккаби пайваст дар «Сарф», ки солҳои 30-юми асри XX дар қатори аввалин сарфу наҳви забони тоҷикӣ шинохта шуда буд, маълумоти ибтидоӣ дарҷ гардидааст. Муаллифон зерӣ унвони «исмҳои феълии пайваста» чор тарзи ташаккули исмҳои мураккаби пайвастро муайян намудаанд, ки аз иттилои сарчашмаҳои баъдӣ каме тафовут дорад [50, 40-41]. Дар «Забони адабии ҳозираи тоҷик» се роҳи калимасозӣ [47, қ. 1, 160-164] ва дар «ГЗАХТ» чор тарзи зерин, ки дар навбати худ, боз қолабҳои дигар доранд, нишон дода шудааст: 1. бо роҳи такрори бевосита (гап-гап), 2. бо роҳи такрор тавассути миёнованди -о- (гирдогирд), 3. бо роҳи бидуни ягон воситаи алоқа пайваст шудани ҷузъҳо

(ғалладона, ширбиринч), 4. бо воситаи миёнванди -у- (сарупо, обуранг) [38, қ. 1, 119-121].

Қолабҳои калимасозии исмҳои мураккаби пайваст дар созмонебии исмҳои чомеъ каммаҳсул буда, дар заминаи омӯзиши луғатҳои тафсири ва маводди забонӣ наздик даҳ исми чомеи мураккаби пайваст дарёфт намудем.

Исмҳои чомеи *ғалладона* ва *бодруза* аз зумраи ҳамин исмҳои мураккаби пайвастанд, ки ду реша, яъне калимаҳои сода бе ягон унсури грамматикӣ ба ҳам васл шудаанд.

Вожаи *ғалладона* (ғалла+дона) дар пояи ҳамин усули калимасозӣ аз рӯйи қолаби исм+исм таркиб ёфтааст. Дар ташаккули ин калимаи мураккаб воҳидҳои луғавии арабиасли *ғалла* ва аслии *дона* сахмгузор буда, мафҳуми чомеъро ифода менамояд. Дар ташреҳи мураттибони «ФТЗТ» *ғалладона* растаниҳои хӯшадор аз қабилҳои гандум, чав ва ғ.; ғалларо ифода намудааст [159, қ. 1, 385]. Дар хусуси ин калима аз дигар луғатномаҳои тафсири маълумот пайдо накардем.

Шаклирии гурӯҳи дигари исмҳои мураккаби пайваст тавассути миёнванди -у- сурат мегирад. Дар ин усули калимасозӣ бо қолабҳои исм+у+исм, исм+у+феъл ва феъл+у+феъл исмҳои гуногунмаъно сохта мешаванд. Исмҳои чомеи *хонумон*, *зодубуд*, *сарупо*, *сарулибос* ва *сарутан* маҳсули ҳамин қолаби воҷасозиянд.

Исми чомеи *хонумон* (хон+у+мон) ифодагари маънии «хона ва бисоти он; хона ва бошандагони он, аҳли хона, зану фарзанд» [159, қ. 2, 467], «оила хонавода, қавм» [158, қ. 2, 493] аст. Қузъҳои ин калима мансуб ба исм буда, бо миёнванди -у- алоқаманд гардида, шакли калимаи мураккабро гирифтааст. Бино ба қавли забоншиносон, вожаи *хонумон* аз забони форсии миёна, ки дар асоси усули калимасозии двандва (мураккаби пайвасти миёнванддор) дар шакли *xānu dmān* бунёд ёфтааст, дар захираи луғавии забони тоҷикӣ боқӣ мондааст [139, 77; 85, 145]. Профессор Д. Саймиддинов дар хусуси ташаккулебии калимаи мавриди таҳлил менависад, ки «ду исми муродиф тавассути пайвандаки пайвасткунанда: *xān ud mān* «хонумон»» [85, 145]. пайваст шудааст Дуруст аст, ки вожаи сермаъноии *мон* дар маънии аввал «хона»-ро ифода менамояд [173, қ. 4, 2574-2575] ва бо калимаи *хона* муносибати ҳаммаъноӣ дорад (*xān* ва *mān*), вале

луғатнигорон бар он назаранд, ки ҳиссаи «мон»-и таркиби **хонумон** ба маънии «асбоб ва зарфиёти хона» аст [173, ҷ. 4, 2575]. Аз ҷумла, соҳиби «ҒЛ» менигорад, ки **хон** мухаффафи **хона** ва **мон** ба маънии «рахт» аст [156, ҷ. 1, 292]. Ин маънӣ ба шеваи луғатнигор А. Деххудо **хона** бо асоса ва аҳли хона аст [170, ҷ. 6, 9445].

Исми ҷомеи мураккаби **хонумон** дар забони адабӣ дар таркиби сифатҳои мураккабу (хонумонсӯз) сохта (бехонумон) ба кор рафтааст: «Занон, духтарон ва бачагон тӯб-тӯб шуда бар рӯйи хомаҳои рег ва дар ҳавои кушода менишастанд, дар пеши ин тӯдаҳои одамони **бехонумон** гардида парчапалосҳо, кӯрпаболиштҳо ва дегу табақҳо ҳам менамуданд» [1, ҷ. 2, 35]. «Бибиоиша ба ҳеҷ ваҷҳ намехост, ки дигарбора ягона фарзанди азизи худро аз даст диҳад ва дувумбора худро ба даруни оташи **хонумонсӯзи** ҷонгудози ҳичрон андозад» [3, 76].

Воҳиди луғавии **зодубуд** (зод+у+буд) низ мансуб ба ҳамин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ аст. Таҳлили таркиби морфологӣ калима нишон медиҳад, ки ин воҳиди луғавӣ аз ду исм **зод** ва **буд** созмон ёфта, «сармоя ва асбобу анҷоми зиндагӣ; будушуд» [158, ҷ. 1, 455] «тамоми сармоя, асбоб ва сомон» [170, ҷ. 8, 12525]-ро ифода мекунад. Вожаи арабиасли **зод** ифодагари лавозимоти сафар, тӯша, асбобу анҷом, хӯроки сафар буда, дорои маънии ҷомеъ аст ва дар таркиби луғати мураккаби **зодубуд** ҳамин маъниро нигоҳ доштааст. Вожаи аслии **буд** ба ҳайси ҷузъи дуюм дар таркиби калимаи мураккаби мавриди таҳлил ба маънии «ҳастӣ, вучуд, чизи мавҷуда» [158, ҷ. 1, 209], «дорӣ, сарват, сарватнокӣ» [159, ҷ. 1, 250] ба кор рафтааст. Ба ҳамин минвол, исми ҷомеи мураккаби пайвасти **зодубуд** тамоми лавозимот, асбобу анҷоми сафар ё рӯзгорро ифода менамояд. Мураттиби «БК» ба таври мухтасар тамоми сармоя ва асбобу сомон шарҳ додааст [169, ҷ. 2, 995].

Лозим ба ёдоварист, ки **зодубуд** вожаи ғайрифаъол буда, истифодаи он дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба ҷашм нарасид.

Калимаҳои ҳаммаъноии **сарупо** (сар+у+по), **сарутан** (сар+у+тан) ва **сарулибос** (сару+у+либос) маҳсули як тарзи калимасозӣ буда, аз исм+у+исм таркиб ёфтаанд. Бино ба тавзеҳи луғатнигорон, вожаҳои ғавқуззикр ифодагари маънии ҷомеи либос, сарулибос, як даста либос [159, ҷ. 2, 222], маҷмуи пӯшидани [159, ҷ. 2, 222]

аст. Аз ин рӯ, мансуб донишони ин силсилаи исмҳои мураккабро ба ҳамин дасти исмҳои ҷомеъ мувофиқ донистем. Чунончи: Ман ротифаашро зиёд мекунам, дар ҳар иду айём **саруно** медиҳам [47, қ. 1, 161]. Акнун баъди ба хона баргаштани Азизхон падарам ба вай аз пули пасандозкардааш **сарутани** нав харид [47, қ. 1, 161]. Пӯлод **сарулибоси** аз замони хизмати ҳарбӣ мондаашро пӯшида, аспасавор ба қишлоқи Работ равона шуд [23, қ. 2, 36]. Сафар, баъд аз ба тартиб даровардани **сарулибоси** ҷанговарони нави худ, онҳоро ба казарма бурда ҷойгир кард [16, 92]. Ҷойи хоб, авҷот ва **сарулибосашон** пурра таъмин аст? [16, 95].

Муҳаққиқ С. Низомова дар хусуси калимасозӣ дар насри устод С. Айнӣ тадқиқоти назаррасро анҷом дода, мавқеи калимаҳои мураккаби пайвасти бо ёрии миёнвандҳо сохташударо дар забони тоҷикӣ муҳим арзёбӣ намудааст. Мавсуф миёнванди «-у-»-ро дар бунёди калимаҳои мураккаби пайваст нисбат ба миёнванди «-о-» серистеъмол доништа менигорад, ки «дар насри бадеӣ ва публицистии устод С. Айнӣ ин қолаби калимасозӣ зиёд мушоҳида гардид» [71, 203]. Дар қатори калимаҳои **саруно**, **рангубор**, **гуногунқадубар** «хешутабор»-ро низ маҳсули ҳамин тарзи воҷасозӣ арзёбӣ намуда менависад, ки «калимаи мураккаби **хешутабор** дар шакли ҷамъ омада, пасванди шаклсозии «-он»-ро қабул кардааст: хешутаборон» [71, 204]. Ба назари мо, андешаи муҳаққиқ дар бобати сохти «хешутабор» тасҳеҳ мебоҳад. Дар натиҷаи алоқамандии вожаҳои **хеш** ва **табор** тавассути пайвандаки пайвасткунанда -у- таркиби **хешу табор** шакл гирифтааст, на калимаи мураккаб. Таркиби **хешу табор** дар ҳолати гирифтани пасванди ҷамъбандии -он ҳам, дар қолаби таркиби **хешу таборон** боқӣ мемонад. Аз ин рӯ, таркиби **хешу таборро**, ки мафҳуми ҷомеи қавм ва хеш, мансубон ва наздикон, ашират [170, ҷ. 7, 10170]-ро ифода менамояд, аз лиҳози сохтор наметавон ҳамчун исми ҷомеи мураккаби пайваст пазируфт.

Дар ташаккули вожаҳои мураккаби пайваст усули такрори бевоситаи калимаҳо низ маъмул аст. Дар забони тоҷикӣ ин тарзи калимасозӣ ба исм, сифат ва зарф хос буда, дар доираи ин ҳиссаҳои нутқ ба таври гуногун вожаҳои нав месозад. Бино ба назари аҳли таҳқиқ, ин тарзи калимасозӣ дар забони тоҷикӣ қолаби нав набуда, дар забони форсии миёна дар гурӯҳе аз вожаҳо маълум аст [85,

145]. Имрӯз низ ин қолаб дар ташаккули исмҳои мураккаби пайваст каммаҳсул буда, иқтидори калимасозияш чандон вусъат наёфтааст. Аз рӯи ин қолаб дар забони ҳозираи тоҷикӣ теъдоди зиёди исмҳои ҷомеъ ба таври такрор омада, маънии микдор, такрор ва камию зиёдиро ифода намудаанд. Ба монанди *даста-даста, гурӯҳ-гурӯҳ, села-села, рама-рама, пода-пода, қабила-қабила, саф-саф, тӯда-тӯда, гала-гала, анбӯҳ-анбӯҳ, хирман-хирман, қатор-қатор* ва ғ.

Таъкиди ҳамин нукта зарур аст, ки дар забони тоҷикӣ гузаштани калимаҳо аз як ҳиссаи нутқ ба дигар ҳиссаи нутқ собиқаи таърихӣ дошта, то имрӯз идома дорад. Маҳз аз рӯи ҳамин асос исмҳои ҷомеи такрор бо касб намудани хусусиятҳои зарф ба теъдоди зиёд зарфҳои микдору дараҷаро созмон додаанд. «Такрори калима яке аз роҳҳои асосии калимасозии зарфҳои мураккаб мебошад. Дар он ҳиссаҳои гуногуни нутқ такрор шуда меоянд» [38, ҷ. 1, 280], ки дар ин раванди зарфсозӣ саҳми исмҳои ҷомеъ низ кам нест: *Гурӯҳ-гурӯҳ* ва якта-якта меомаданд [12, 38]. Қўрбошиҳо дарҳол *даста-даста* шуда, дар се тарафи гулхан ба ҳар ҷо-ҳар ҷо саф кашиданд [21, 102]. «Лашкари саргуми парешонҳол *даста-даста* аз зарби беамони шамшеру гурзу найзаҳои баҳромӣён маҳв мешуд» [22, 120]. Барои видоъ бо шоири маҳбуи дostonсарои беҳамто *тӯда-тӯда* мардум аз шаҳру деҳоти дуру наздик омада ба азодорон мепайвастанд [22, 264]. Аммо Олим ҷароғи шаҳтиёро ба сари ҷоғаҳаш оварда, зехн монда *қатор-қатор* ҳарфҳоро ба рӯи коғаз нақш менамуд [23, ҷ. 2, 124]. Баҳорон ба ин ҷо *села-села* мурғобиҳои даштӣ меомаданд [14, 52]. Дар миёни ҷангу ғубор аспони бесоҳибмонда шиҳа кашида, *гала-гала* ба ҳар сӯ медавиданд [21, 330]. ...ҷанги анбӯҳ ҳам қачмақач бархеста, қачмақач фуру менишаст, *анбӯҳ-анбӯҳ* боло хеста, андак-андак фуру менишаст [12, 12]. Растаҳои дароз аз ин дарвоза то он дарвоза ва ҳамааш пури сабзабот, дар майдонҳои кушод *хирман-хирман* харбузаву тарбуза [12, 59].

Ҳамин тавр, исмҳои ҷомеи мураккаби пайваст бо ду роҳи калимасозӣ: тавассути миёнванд (хонумон, зодубуд, сарупо ва ғ.) ва бидуни ягон воситаи алоқа (ғалладона, бодрӯза) таркиб ёфтаанд. Баррасии маводди фактологӣ нишон дод, ки дар шаклгирии ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ нақши миёнванди -у- назаррас буда, иштироки миёнванди -о- ба назар нарасид.

3.2.2.2. Исмҳои ҷомеи мураккаби тобеъ. Маълум аст, ки дар забони тоҷикӣ тарзи қолаби калимасозии мураккаби тобеъ хеле пурмаҳсул аст. «Дар исмҳои мураккаби тобеъ яке аз ҷузъҳои калима асосӣ буда, дигаре ба он тобеъ аст ва дар онҳо муносибатҳои гуногуни ҷузъҳо: муайянкунандагӣ, пуркунандагӣ, субъектӣ ва ҳолӣ мушоҳида мешавад» [38, ҷ. 1, 122]. Манбаи пайдоиши исмҳои мураккаби тобеъ ибораҳо ба ҳисоб рафта, ин гурӯҳи калимаҳои мураккаб дар асоси ибораҳои изофӣ ва ғайриизофӣ таркиб меёбанд.

Исмҳои ҷомеи мураккаби тобеъро низ аз рӯи усули шаклгирӣ ва муносибати ҷузъҳояшон ба ду гурӯҳ тасниф намудем: 1) бо усули факки изофат ва 2) бо усули ибораҳои ғайриизофӣ. Бино ба назари аҳли таҳқиқ «Ҷараёни гузариши ибора ба калимаи мураккаб якбора ба амал наомада, балки он мутаносибан то як давраи муайян баробар истифода мешавад ва дар протсеси инкишофи таърихӣ ба калимаи мураккаб табдил меёбад» [57, 125].

1. Чанде аз исмҳои ҷомеъ аз ибораҳои изофӣ дар натиҷаи ҳазф шудани бандаки изофии -и ба як калимаи мураккаби тобеъ табдил ёфтаанд, ки ин қолаби калимасозиро дар забоншиносӣ бо истилоҳи «факки изофат» ном мебаранд [38, ҷ. 1, 122].

Ин гурӯҳи исмҳои мураккаби ҷомеъ аз ибораҳои изофии гуногуни *галаи гов* (гала+гов), *қатори тал* (қатор+тал), *дастаи гул* (даста +гул) ва *санги реза* (санг+реза) таркиб ёфтаанд ва дар байни ҷузъҳои ин гуна калимаҳои мураккаб муносибати муайянкунандагӣ ба назар мерасад. Исмҳои ҷомеи мураккаби мавриди назар аз лиҳози таркиби морфологӣ ягона буда, барои ташаккули онҳо қолаби исм+исм ба кор рафтааст. Мушоҳида нишон дод, ки дар ин дастаи калимаҳои мураккаб дар ҷузъи тобеъкунанда исмҳои ҷомеъ ба кор рафтааст.

Вожаи мураккаби *галагов* (гала+гов) аз ҷузъҳои исми ҷомеи *гала* «1) гурӯҳе аз чорпоён, рама; 2) гурӯҳе аз чизҳои ҳамчинс» [159, ҷ. 1, 307] ва калимаи сермаъноии *гов* «чорпои шоху сумдори ширдеҳи маъруф, гав» [159, ҷ. 1, 340] таркиб ёфтааст. Бино ба ташреҳи мураттибони «ФТЗТ» ин исми ҷомеи мураккаб ба ду маънӣ мустаъмал аст: «1) якчанд гови аз гардан ба ҳам баста, ки дар хирманкӯбӣ ба кор мебаранд; 2) *маҷ.* бетартибӣ, тӯпаланг, ҳарҷумарҷ» [159, ҷ. 1,

307]. Ин калима дар фарҳангҳои тафсирии дигари зери назар сабт нашудааст ва дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ як маротиба дар романи «Восеъ» ва се карат дар повести «Дарди ишқ» ба кор рафтааст: Чавон таронаи хирманкӯбон «Майда»-ро бо овози баланд суруда, дар соҳили Сурхоби шӯхи пурғавғо *галагов* меронд [21, 47]. Бобои Насрулло говронаи дарозе дар даст, *галагов* ҳай мекард [14, 89]. То ними шаб то мондаю шалпар шудани худашу барзаговҳо Садриддину Рустам аз паси *галагов* давиданд, бо навбат *галагов* ҳай карданд [14, 90].

Нақши исми чомеи *гала* дар ташаккули калимаҳои мураккаб назаррас буда, дар «ФТЗТ» наздик даҳ вожа ба қайд гирифта шудааст: *галаосиё, галарав, галабаҳодур, галадор, галадорӣ, галаситора, галасоҳибӣ, галаҷазира, галабонӣ*, ки аксарият бо ифодаи мафҳуми маҷмӯъ ё чомеъ ба қатори исмҳои мураккаби чомеъ шомиланд.

Дар захираи луғати забони тоҷикӣ дар қатори ҳамин навъи исмҳои мураккаби тобеъ исми чомеи *турнақатор* (турна+қатор) низ дучор меояд. Дар бунёди ин калимаи мураккаб нақши вожаҳои аслии *турна* «куланг» [159, ҷ. 2, 370] ва арабиасли *қатор* «саф, радиф» [158, ҷ. 2, 680] дида мешавад. Ин вожа дар «ФТЗТ» «сафкашида, қаторшуда, паси ҳам, мисли қатори турнаҳо» тавзеҳ ёфтааст [159, ҷ. 2, 370], аммо дар хусуси ин вожа аз луғатномаҳои дигари тафсирии мавриди истифодаамон иттилоъ пайдо накардем [170; 172].

Аз корбасти вожаи *турнақатор*, ки дар забони осори нависандагон Р. Ҷалил ва Б. Фирӯз ба назар расид, метавон ба ин хулоса омад, ки ин воҳиди луғавӣ аз сохтаҳои адибону соҳибсуханони адабиёти муосири тоҷик буда, солҳои 60-70-уми садаи гузашта ба гурӯҳи наввожаҳои таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид шудааст. Ин аст, ки адибону нависандагон дар ҳар давраи замон дар баробари воситаҳои луғавию маъноӣ, воситаҳои воҷасозиро низ моҳирона истифода бурда, бо созмон додани наввожаҳо дар рушди захираи луғавии забон саҳми назаррас мегузоранд: Дар бозгашт аз лаҷоми аспҳо гирифта, *турнақатор* пиёда мерафтанд, Оля пешопеш, аз қафои вай – Занҷир, баъд – Довар [9, 153]. Акнун ҳамаи савораҳо бараъло мегиданд, ки таъқибкунандагон *турнақатор* шуда, аз думи аспҳои худашон дошта боло бардошта мешуданд [23, қ. 1, 226].

Исми ҷомеи **қатортал** (қатор+тал) аз ибораи изофии **қатори тал** дар натиҷаи васлшавии ду исми ҷомеи арабиасли **қатор** «хатти ба тартиб ҷойгирифтаи чизҳои якхела; гурӯҳи одамон, ҷорпоён, мошинҳо ва ғ., ки пайи ҳам ё паҳлуи ҳам бо тартиб истодаанд, саф, рад» [159, ҷ. 1, 703] ва **тал** «пушта, тепша, кӯҳи паст, тӯдаи хок ва рег» [158, ҷ. 2, 311] бунёд ёфтааст. **Қатортал** дар забони насри нависанда С. Улуғзода ба маънии «қатор ё радаи хоктӯдаю регтӯда» ба кор рафтааст: Аз деҳаи Ҳормай лаби Сурхоб то ин ҷо масофаи рост қариб ду фарсанг меояд, ки аз тағи ҷариҳо, дараҳои танг ва рӯи **қатортал**ҳо мегузаранд [21, 246].

Исми ҷомеи иқтибосии **қатор** дар шаклгирии калимаҳои мураккаб сермаҳсул аст. Дар «ФТЗТ» як силсила калимаҳои мураккаби навъи **қаторбаст** «ғалаи дум ба дум басташудаи аспон ё шутурон» [159, ҷ. 1, 704], **қаторбед** «дарахтони дар радиф шинондашудаи бед» [159, ҷ. 1, 704], **қаторвазна** «тасмаи ҷармини дар китф овезон ё дар миён басташаванда, ки барои ҳар як тири милтиқ хоначаҳо дорад, тасма-тирдон» [159, ҷ. 1, 704], **қаторкӯҳ** «кӯҳҳои занҷирбанд қаторшуда, силсилакӯҳ» [159, ҷ. 1, 704], **қатормех** «мехҳои қатор кӯфташуда» [159, ҷ. 1, 704] шарҳу тавзеҳ ёфтаанд, аммо дар ин саф вожаи **қатортал** ба дид нарасид. Умуман, дар хусуси ин воҳиди луғавӣ дар ягон фарҳанги муътабари тафсирий маълумот вучуд надорад. Марбут ба ин нукта метавон ҳадс зад, ки ин вожа ҳоси услуби нависанда С. Улуғзода буда, аз сохтаҳои худӣ ўст, ки дар заминаи калимаҳои **қаторбеду қаторкӯҳ** ва ғ. созмон ёфтааст.

Вожаи дигари ҳоси ҳамин иддаи исмҳои ҷомеъ **таҳбозор** (таҳ+бозор) аст. Исмҳои **таҳ** «тағ, таҳт, поин, поён» [159, ҷ. 2, 335; 158, ҷ. 2, 303] ва **бозор** «маҳалли маҳсули харидуфурӯш, ки аз раставу дӯконҳои зиёде иборат аст» [159, ҷ. 1, 227], бо алоқаи тобеъ васл шуда, ба калимаи мураккаби тобеи **таҳбозор** табдил ёфтааст. Пояи ин калима ибораи изофии **таҳи бозор** буда, дорои маънии «аҳли бозор, ки дӯконҳояшон дар растаҳои поёни бозор мебошад, ба монанди полондӯз, кабобӣ, пинадӯз, нонпаз» ва ғ. буда, дар маънии сонӣ маҷозан мардуми пасту фурӯмоҷро ифода менамояд [158, ҷ. 2, 355]. А. Деҳхудо гунаи **таҳбозори**ро бо **таҳбозор** баробар доништа, шарҳи зеринро меорад: «...ҷамъе, ки ҷо ва макон

надоранд ва дар таҳи бозор мебошанд ва киноя аз мардуми аҳли ҳирфа мисли кабобӣ, нонво ва полондӯз, ки дар бозор дӯкон надоранд» [170, ҷ. 5, 7163].

Маводди гирдоварда нишон дод, ки **тахбозор** вожаи камиистеъмол буда, истифодаи он дар осори хаттии имрӯз ба қайд гирифта нашуд. Шояд яке аз сабабҳои ба «ФТЗТ» ворид нашудани ин калима ҳамин бошад.

Ин силсилаи исмҳои мураккабро метавон бо вожаҳои **сангреза** (санг+реза) ва **регреза** (рег+реза) идома дод. Ҳар ду вожа дар натиҷаи ҳодисаи факки изофат аз рӯйи қолаби исм+сифат ба вучуд омадааст. Аҳли таҳқиқ бар он назаранд, ки ин тарзи калимасозии исми мураккаби қолаби исм+сифат каммаҳсул аст [82, 155; 73, 81]. Фақат ду исми чомеи мураккабро дарёфт намудем, ки дар заминаи ҳамин қолаб аз исмҳои **рег** ва **санг** бо сифати **реза** таркиб ёфтааст. Воҳидҳои луғавии **регреза** «зарраҳои хеле майдаи рег» [159, ҷ. 2, 160], **сангреза** «сангҳои майда» [158, ҷ. 2, 189], «резасанг, сангҳои хурду майда» [159, ҷ. 2, 206]-ро ифода менамояд ва дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ ба ҳамин маънӣ роиҷ аст: **Сангреза**ҳои рӯйи роҳ зери чархҳои мошин ғичиррос заданд [13, 15].

Сарчашмаи ҳамаи ин исмҳои мураккаби тобеъ ибораи изофӣ бошад ҳам, дар вожасозии факки изофат аз ҳама гуна ибораҳои изофӣ калимаи мураккаб сохтан ғайриимкон аст. «Бо ин роҳ танҳо аз он ибораҳои изофӣ исми мураккаб ба амал омадааст, ки онҳо барои ифодаи як мафҳум ва бо як зада талаффуз шудан имконият пайдо кардаанд. Дар ин гурӯҳи калимаҳо ҷузъи асосӣ ҳатман бо исм ифода шуда, ҷои ҷузъҳои калимаи мураккабро иваз кардан аз имкон берун аст» [82, 146].

2. Гурӯҳи дигари исмҳои мураккаби тобеъ аз лиҳози тартиби ҷузъҳо тафовут дошта, дар пояи ибораҳои ғайриизофии исмии ҳамнисбат ташаккул меёбанд [38, ҷ. 1, 123]. Дар ин намуди калимаҳои мураккаб ҷузъи дуюмашон асосӣ буда, ҷузъи якум тобеи он аст. Ин қолаби калимасозӣ дар забони тоҷикӣ сермаҳсул буда, исмҳои чомеъ низ бо ин усул дар муқоиса бо гурӯҳи аввал, яъне калимасозии факки изофат, бештар созмон ёфтаанд. Исми чомеи **дудмон** (дуд+мон), ки дар луғатномаҳо хонадон, хонавода, авлод, оила, қабила [159, ҷ. 1, 492] хонадон, қабила ва табор [156, ҷ. 1, 348] маънӣ шудааст, яке аз намунаҳои чунин

калимаҳост. Ин вожа аз чузъҳои **дуд** ва **мон** таркиб ёфтааст. Ҳиссаи якуми ин воҳиди луғавӣ исми сермаъноӣ **дуд** буда, маънии зайлро ифода менамояд: «моддае монанди абру бухор, ки дар натиҷаи сӯхтани чизе пайдо шуда, ба ҳаво меравад» [158, ҷ. 1, 396]. Дар бобати чузъи дуҷуми калима **-мон** дар пеши аҳли таҳқиқ назари ягона мавҷуд нест. Иддае аз забоншиносон ин чузъи калимаро ба қатори пасвандҳои калимасоз ном бурда, вожаҳои **дудмон**, **хонумон**, **осмон** ва **шодмон**ро маҳсули як қолаби калимасозӣ донистаанд [89, 103; 62, 136], вале дар манобеи илмӣ зерин назар [38; 47; 82; 79; 70] ва рисолаҳои алоҳидаи илмӣ [71; 25; 130; 56], ки вижагиҳои калимасозии ҳиссаҳои нутқ баррасӣ гардидааст, дар қатори пасвандҳои исмсозу сифатсоз ин унсурҳои калимасоз ба ҷашм нарасид. Мураттиби «ФРЗФ» вожаи **дудмон**ро «хонадон, хонавода ва қабила» маънӣ карда, дар хусуси сохти ин калима низ изҳори назар намуда менависад, ки **дудмон** аз чузъҳои дуд ва мон (دود+مان¹) таркиб ёфта, ба маънии «чо ва макони дуд» аст [173, ҷ. 2, 1364]. Аз қайди худӣ шорех маълум гардид, ки дар таркиби **дудмон** аз се воҳиди луғавӣ ҳамагунӣ **мон** (I хона; II асбоб ва зарфияти хона; III замири шахси аввали ҷамъ) маънии якуми он – хона ба кор рафтааст [173, ҷ. 4, 2574]. Хусусияти сермаъноии луғати **мон** аз ҷониби аксари фарҳангшиносон қайд шудааст. Бино ба навиштаи А. Деҳхудо дар баробари маъниҳои «хона, ҷойи истиқомат; асбоб ва асосаи хона» маънии «амр ба гузоштан ва мондан, яъне бош ва бимон» [170, ҷ. 13, 20009;]-ро низ ифода менамояд. Пажуҳишгари дигари рус Л. С. Пейсиков низ дар «Очерки по словообразованию персидского языка» мавҷудияти се калимаи ҳамшакли «мон»-ро пазируфта, чузъи «мон»-и таркиби исми ҷомеи «дудмон»-ро унсурҳои мустақилмаъноӣ хона донистааст ва бо māntan «зистан» ва mānišn «хона, бошишгоҳ»-и забони форсии миёна рабт додааст [135, 185].

Ин ҷо метавон ба бардоште расид, ки воҳиди луғавӣ **дудмон** аз исмҳои **дуд** ва **мон** дар пояи қолаби калимасозии исмҳои мураккаби тобеъ бунёд ёфтааст: Зеро ӯ низ аз **дудмони** Қоран буд ва аз ин меболид ва аз Ромтин, ки гирифтори «Джи хомӯшон» буд, гоҳу ногоҳ ба таассуф сухан мегуфт [8, 134]. Дигар номқдор мурда буд ва рози худ ба устодон бурда буд, бастагии диҷбон Обтин ба **дудмони** Зардук назди ман пӯшида монда буд [8, 61].

Исми чомеи мураккаби **дудхона** (дуд+хона), ки бино ба шарҳи луғатнигорон, «дудмон, хонавода, хонадон, нажод ва табор»-ро ифода менамояд [170, ҷ. 7, 11191; 173, ҷ. 2, 1364], низ маҳсули ҳамин қолаби калимасозӣ аст. Дар ин калимаи мураккаб исми **хона**, ки маънии «макон ва ҷой»-ро ифода намудааст, ҷузъи асосӣ ва калимаи **дуд** ҷузъи тобеъ аст. Дар забони тоҷикӣ барои ифодаи ҷой ва макон дар исмҳои мураккаб воҳиди луғавии **хона** хело серистеъмол буда, дар мавқеъҳои гуногун корбаст мешавад.

Тавре ки дар боло қайд гардид (дар боби дуёми рисола), имрӯз дар забони тоҷикӣ исми чомеи **дудхона** ба тағйири маъноӣ дучор гардида, ба маънии «хонаи дуддихӣ ва хонаи пурдуд» [159, ҷ. 1, 493] интишор ёфтааст.

Воҳиди луғавии дигари мансуби ҳамин гурӯҳ исми чомеи **гавпора** (гав+пора) аст. Ин вожаи мураккаб аз рӯйи қолаби исм+исм таркиб ёфта, «гала, галаи гову говмеш»-ро ифода менамояд [158, ҷ. 1, 248; 159, ҷ. 1, 302]. Ҳар ду ҷузъи ин вожаи мураккаб аз луғати аслии маъмул ва сермаъноӣ забони тоҷикӣ ба шумор меравад: **гав** «ҳайвони калони шохдор, яъне гов» ва **пора**, ки дар яке аз маъниҳояш «гурӯҳ, қисм, як ҷузъ»-ро ифода менамояд [159, ҷ. 2, 113], маҳз ба ҳамин маънӣ ба кор рафтааст.

Бакоргирии исми чомеи мураккаби мавриди назар дар осори хаттии забони ҳозираи тоҷикӣ дучор наомад.

Дар шаклгирии чанде аз калимаҳои мураккаб исми чомеи **тӯда** сермаҳсул буда, вожаҳои **хоктӯда**, **тунукатӯда**, **регтӯда**, **сангтӯда**, **ситоратӯда**, **барфтӯда** ва **майдатӯда**, ки анбуҳ ё ғарами ашёи ҳамчинси шумориданашавандаро ифода менамоянд, созмон додааст. Дар ин дастаи вожаҳо **тӯда** ҷузъи ҳоким буда, исмҳои **хок**, **тунука**, **рег**, **санг**, **ситора**, **барф** ва сифати **майдаро** ба худ тобеъ намудааст.

Хоктӯда (хок+тӯда) дар забони ҳозираи адабӣ серистеъмол буда, барои ифодаи мафҳуми анбуҳ ё ғарами хок ба кор рафтааст. Дар «Л» ин воҳиди луғавиро «тӯдаи хоке, ки барои машқи тирандозӣ созанд ва гулӯлаҳои хок, ки атфол бо он бозӣ кунанд», маънӣ шудааст [170, ҷ. 6, 9336]. Дар шарҳи мурағбатҳои «ФТЗТ» «хокпушта, тали хокӣ» зикр шудааст, ки ба ҳамин маънӣ

муствамал аст: Аспи чавмаст гоҳ-гоҳе ҳаллос зада чоши чавро бо пойҳои пешаш ба ҳар тараф тит мекунад, чав ба даруни хоку хас, ба рӯи **хоктӯда**ҳо пош меҳӯрад [14, 23]. Бесабаб нагуфтаанд, ки хок гирӣ, аз **хоктӯдаи** баланд гир [9, 126]. Аспҳо пешхӯрди помолшударо аз қабати **хоктӯда**ҳо ёфта меҳӯрданд [23, қ. 1, 124]. Хок гирӣ аз ҳамин хел **хоктӯдаи** баланд гир, мегуфтанд [9, 278].

Исми ҷомеи мураккаби **тунукатӯда** (тунука+тӯда) аз луғатҳои роиҷи **тунука** «оҳани пахну тунуки варақ-варақ, ки бо он бомҳоро мепӯшанд ва асбобу анҷоми гуногун месозанд» [159, қ. 2, 369] ва **тӯда** «ҳар чизе, ки болои ҳам рехта тӯб карда шуда бошад, анбӯх, ғарам» [159, қ. 2, 372] таркиб ёфта бошад ҳам, дар луғатномаҳои тафсирий сабт нашудааст. Воҳиди луғавии мавриди таҳлил дар романи «Одамони ҷовид» як бор дучор омад, ки, ба назари мо, нависанда бо истифода аз имконоти фаровони калимасозии забони тоҷикӣ ба таври моҳирона аз ибораи **тӯдаи тунука** вожаи мураккаби **тунукатӯдаро** бунёд намудааст: Аз пагоҳ то бегоҳ **тунукатӯда**ҳоро рӯгардон кард [23, қ. 1, 31].

Калимаҳои мураккаб барои ифодаи баёни кӯтоҳу мӯҷаз сохта мешаванд. Академик М. Шакурӣ ҳамин хусусияти вожаҳои мураккабро дар назар дошта, навиштааст, ки «калимаҳои мураккаб сабуккунандаи бори сухан мебошанд. Як сабаби пайдоиши калимаҳои мураккаб низ ҳамин аст, ки мақсад кӯтоҳ, мухтасару мӯҷаз ва равону зебо баён гардад. Калимаи мураккаб дар забони тоҷикӣ хеле бисёр буда, муҳимтарин қисми ганҷинаи луғавии онро ташкил медиҳад. Иқтидори забони тоҷикӣ дар ин аст, ки калимаи мураккаб бисёр дорад» [113, 166].

Яке аз қолабҳои пурмаҳсули бунёди исмҳои мураккаби тобеъ сифат+исм аст. Исми ҷомеи **майдатӯда** маҳсули ҳамин қолаб аст. Бино ба таъкиди профессор Ш. Рустамов ҳодисаи дар калимаҳои мураккаб пеш аз исм омадани сифат идома аз забони форсии қадим ва миёна аст: «...пеш аз муайяншаванда омадани на танҳо муайянкунандаҳои сифатӣ, балки ҳама гуна муайянкунандаҳоро низ далолат мекунад, ки боиси ба амал омадани исмҳои мураккаб шудаанд. Ин гуна ибораҳои исмӣ дар аввал боиси ба амал омадани исмҳои мураккаби тобеъ шуда бошанд ҳам, вале бо мурури замон ва забонзад шуданашон он исмҳои мураккаб чун қолаби

тайёри калимасозӣ қабул ва ҳазм шудаанд ва дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ҳам дар асоси онҳо исмҳои нав сохта мешаванд» [82, 155].

Воҳиди луғавии *майдатӯда* низ дар заминаи ибораи исми *тӯдаи майда* ташаккул ёфта, дар забони адабӣ истифода шудааст, вале дар фарҳангҳои тафсири шарҳ наёфтааст. Ин вожаро фақат дар «Ёддоштҳо»-и устод С. Айнӣ дучор омадем, ки маънии «тӯдаи хурди одамон»-ро дорад: Баъди ба поён расидани машқи *майдатӯда*ҳо карнайчӣ бо фармони саркарда як командаи умумӣ дод [1, қ. 2, 276].

Майдатӯда хоси услуби фардии С. Айнӣ буда, нависанда дар пояи қолабҳои калимасозии таърихӣ воҳиди нави луғавӣ сохтааст ва ба захираи лексии ин забон ғановати тоза зам кардааст.

Воҳиди луғавии дигари мутааллиқи ҳамин иддаи калимаҳои мураккаб *дастафзор* (даст+афзор) аст. Дар ин луғат исми ҷомеи *афзор*, ки «олот, асбоб, абзор, дорувории таом аз қабилӣ мурч, зира, қаланфур» [158, қ. 1, 100; 159, қ. 1, 96]-ро ифода мекунад вожаи соматикӣ *дастро* тобеи худ намудааст. Бино ба шарҳи луғатнигорон, *дастафзор* ба маънии «асбобу олоти дастии косибону ҳунармандон аз қабилӣ арра, теша, қайчӣ ва поку» омадааст [158, қ. 1, 346; 159, қ. 1, 441]. А. Деҳхудо дар луғатнома ин калимаро «дастабзор, абзори даст, афзоре, ки дар даст гиранд ва бад-он кор анҷом диҳанд» [170, қ. 7, 10732] маънӣ кардааст. Аз шарҳи луғатнигорон бармеояд, ки *дастафзор* ифодагари маҷмуи асбобу абзори ҳунармандӣ аст, ки бо даст ба кор баранд.

Соҳиби «ҒЛ» гунаи *дастафроз*, ки аз асоси *афроз* (масолеҳи таом, мисли кашнизи ва қаланфур, зира ва ғ.) [156, қ. 1, 76] таркиб ёфтааст, ба ин маънӣ тафсир намудааст: «Олати кори пешаварон ва косибон, ки ба ҳиндӣ ҳатҳияр гӯянд, мисли теша, ранда ва дурафш ва амсоли он» [156, қ. 1, 335].

Дар шаклгирии *дегафзор* (дег+афзор) низ исми ҷомеи *афзор* ҳамчун ҷузъи асосӣ саҳмгузор аст. Дар таркиби ин калимаи мураккаб *дег*, ки зарфи филизии барои таомпазӣ истифодашавандаро ифода менамояд [159, қ. 1, 456], ба маънии аслиаш ба кор рафтааст. *Дегафзор* афзори дег аст, яъне он чиро, ки дар деги таом резанд, маҷмуи чизҳои хушбӯкунанда ва маззадиҳанда аз қабилӣ нахӯд, мавиз,

мурч, дорчин, зира, қаланфур, зардчӯба ва ғ. [158, ҷ. 1, 363]. А. Деххудо зимни тафсири ин воҳиди луғавӣ мавҷудияти гунаҳои *дегавзор* ва *дегабзорро* низ қайд намуда менависад, ки «афзори дегро гӯянд аз нахӯду кишмиш ва бодому монанди он барои бӯйи хуш дар таом кунанд» [170, ҷ. 8, 11403].

Таҳлили мавод нишон дод, ки имрӯз дар забони адабӣ ин исмҳои ҷомеъ – *дастафзор* ва *дегафзор* дар истифода набуда, дар радифи луғати ғайрифаволи забон меистанд.

Ба ҳамин минвол исми ҷомеи ғаволи *даста* низ бо бунёди вожаҳои *гулдаста* (гул+даста) ва *хӯшадаста* (хӯша+даста) ба афзоиши калимаҳои мураккаби тобеъ ҳисса гузоштааст. Воҳиди луғавии *даста* дар ҳар ду ҳолат ҷузъи асосӣ буда, исмҳои *гул* ва *хӯша* ҷузъи тобеанд. Дар ин калимаҳои мураккаб мафҳуми ҷомеият ба василаи исми ҷомеи *даста*, ки маҷмуи аз гулҳо ва хӯшаҳо фароҳамкардари ифода мекунад, зухур намудааст.

Дар луғатномаҳо ду вожаи ҳамшакли *гулдаста* тафсир шудааст, ки дар маънии якум «дастай гул, чандин гули якранг ё рангоранг, ки соқҳои онҳо ба ҳам баста шудаанд, маҷмуи гулҳо»-ро ифода мекунад [170, ҷ. 12, 19212; 159, ҷ. 1, 351]. Маънии дуюми калима берун аз доираи исмҳои ҷомеъ буда, ифодакунандаи манораи ду тарафи даромадгоҳи пештоқдори масҷиду мадраса ва қалъаҳо аст [159, ҷ. 1, 351].

Дар хусуси калимаи мураккаби *хӯшадаста* аз фарҳангҳои тафсирий маълумот пайдо накардем. Ҳарчанд ҳиссаҳои таркиби калима – *хӯша* ва *даста* аз калимаҳои маъмули забони тоҷикианду дар луғатномаҳо ба таври комил тавзеҳ ёфта бошанд ҳам, исми ҷомеи *хӯшадаста* сабт нашудааст. Ин воҳиди луғавӣ ба маънии «даста ё маҷмуи хӯшаҳо» дар забони насри нависанда С. Улуғзода ба қор рафтааст: Ҷавон аз табассуми ӯ далер шуда, *хӯшадастаҳои* боқимондаи худро аз тағи қоҳ гирифта ба назди духтар рафт [21, 148].

Ба эҷоди вожаҳои нав нависандагону шоирон барои пуриқтидор гардидани таркиби луғавии забон нақши бориз доранд. Ин аст, ки нависандаи тавоноии адабиёти тоҷик дар баробари баҳрабардорӣ аз захираи пурғановати луғавии забони тоҷикӣ барои офаридани калимаҳои нав низ муваффақ гардидааст.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ исми ҷомеи мураккаби *гулдаста* дар муқоиса бо *хӯшадаста* серистеъмол ба ҳисоб меравад: Сараввал ба *гулдастай* тару тозаи рӯйи дастгоҳ ҳеҷ кас зиёда эътибор надод [9, 161]. Занҷир ба қавли худаш, алаф не, гул медаравид, ҳар як дарзаи *ӯ гулдастае* буд [9, 148]. Баъд як субҳ ба сари дастгоҳаш расиду дар гулдон ба ҷойи *гулдастай* тару тоза дастай садбарги дирӯзаро дида, лаҳзае ҳайрон монд [9, 162].

3.2.2.3. Исмҳои ҷомеи мураккаби арабӣ. Ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз забони арабӣ баробари вожаҳо як гурӯҳ мураккабот, ба монанди таркиб, ибора ва фразеологизмҳо низ иқтибос шудаанд. Иддае аз ибораҳои забони арабӣ дар забони тоҷикӣ ҳамчун калимаҳои мураккаб ворид шуда, мавриди истифода қарор гирифтаанд. Забоншинос Н. Ғиёсов дар хусуси ин гурӯҳи луғатҳо мулоҳизаронӣ намуда менависад, ки «дар забони тоҷикӣ миқдоре аз ибораҳои арабӣ мавҷуданд, ки танҳо шахси аз забони арабӣ ва қоидаҳои сарфию нахви он боҳабар метавонад ибораҳои арабӣ будани онҳоро дарк кунад. Ин ҷо сухан дар бораи он ибораҳои иқтибосии арабие меравад, ки дар забони тоҷикӣ на танҳо марҳалаҳои ҳазмшавӣ ва азнавташаккулёбиро паси сар кардаанд, балки ба қонуниятҳои лексикӣ – грамматикӣ забони тоҷикӣ пурра мувофиқ, ҳолӣ аз асли арабии худ гашта, дар шакли калимаҳои мураккаб ба забон дохил шудаанд» [42, 66].

Сарчашмаи исмҳои ҷомеи зерин низ ибораҳои арабӣ буда, дар захираи луғавии забони тоҷикӣ дар қатори калимаҳо мавқеъ гирифтаанд. Бештари ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ дар забони тоҷикӣ даста, тӯдаи одамон ё гурӯҳи мардуми мансуб ба ин ё он табақаро ифода менамоянд ва дар сарчашмаҳо ба таври зайл шарҳу тавзеҳ шудаанд: *авомуннос* «гурӯҳи одамон, тӯдаи мардумон, мардуми омма, халқи омма» [158, ҷ. 1, 34; 159, ҷ. 1, 35], *омуннос* «авом, мардуми оддӣ» [158, ҷ. 1, 918; 159, ҷ. 2, 29], *арозилуннос* «одамони разил ва фурӯмоя» [158, ҷ. 1, 85], *авсатуннос* «мардуми миёнҳол, табақаи мардуми миёнҳол» [158, ҷ. 1, 36], *завилэхсон* «одамони босаховат, одамони сахӣ, ҷавонмардон» [170 ҷ. 1, 428], *завилқурбо* «хешон, наздикон, одамони наздик, ақрабо» [158, ҷ. 1, 428], *охудуннос* «одамони оддӣ, авом» [158, ҷ. 1, 950], *қосиротуттарф* «занҳои покнигоҳ, занҳое, ки назари пок доранд» [158, ҷ. 2, 700], *шаруннос* «бадтарини одамон» [158, ҷ. 2,

570], *ихвонуссафо* «бародарони содик, ёрон ва дӯстони хубу мувофиқ» [158, ҷ. 1, 512], *ихвонушиаётин* «касоне, ки гӯё дасти шайтонанд, киноя аз одамони бадкор» [158, ҷ. 1, 512], *муқаддиматулҷайш* «қисми пешгарди лашкар» [158, ҷ. 1, 793].

Маврид ба зикр аст, ки аксарияти исмҳои ҷомеи иқтибосии арабии ин гурӯҳ ба доираи калимаҳои ғайрифайол ё кухнашудаи забон махфуз мондаанд микдори камашон имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ ба қор рафтаанд: Ҷосусони ман: Восеъ дар саросари дараҳо ҷамеи фуқаро ва тамоми *авомуннос*ро ба шӯришу исён хезонидааст, гуфта менависанд [21, 256]. Азизи дилам, ба ин қавдани бечора раҳм, ба забони *омуннос* бигӯ, ки то ба зеҳни ғуломи ҳалқабаргӯшат расад [8, 120]. Чӣ ман аз *авомунносам*, аробакашам, ё қофири бетакбиру салотам, ки аз Худо натарсида ба ту гапи дурӯғ занам? [21, 344].

Ба ин тариқа, дар давоми зиёда аз ҳазор сол таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз ҳисоби калима ва ибораҳои дар забони тоҷикӣ умумишудаи арабӣ бой ва мукамал гардид. «Бо вучуди ин, дар натиҷаи аз ҳад зиёд ба забони тоҷикӣ дохил шудани калимаҳои арабӣ, «ягон ҳел забони нав» ба вучуд наомад, фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ забони тоҷикӣ хароб ва вайрон нашуд, балки, баръакс, вай дар давоми як қатор давраҳо торафт ба худ шакли муайян мегирифт, бой мешуд, инкишоф меёфт ва суфта мегардид» [63, 178].

Ҳамин тавр, дар асоси маводди забонӣ метавон ба бардоште расид, ки бо усули калимасозии нахвию сарфӣ гурӯҳи муайяни исмҳои ҷомеъ таркиб ёфтаанд.

Аксари онҳо ба гурӯҳи калимаҳои ғайри забон мансуб буда, иддаи дигар дар захираи луғавии забон ҳамчун вожаҳои камистеъмол ва ҳатто кухнашуда боқӣ мондаанд.

Дар созмонёбии исмҳои мураккаби ҷомеъ қолаби мураккаби тобеъ назар ба мураккаби пайваст пурмахсул буда, дар асоси ин қолаб исмҳои ҷомеи ифодагари маъниҳои гуногун бунёд ёфтаанд.

Зимни таҳқиқ муайян гардид, ки чанде аз исмҳои ҷомеъ (майдатӯда, турнақатор, қатортал) аз сохтаҳои адибону нависандагони барҷастаи адабиёти муосири тоҷик буда, дар луғатномаҳои тафсирий сабт нашудаанд.

3.3. Муносибати исмҳои чомеъ ва чамъ

Маълум аст, ки исм дорои ду категорияи грамматикӣ (шумора ва номуайянию ягонагӣ) буда, аломати фарқкунандаи он аз дигар ҳиссаҳои нутқ ба шумор меравад.

Категорияи шумора дар забони тоҷикӣ ва дигар забонҳои ҳиндуаврупоӣ яке аз аломатҳои муҳимми грамматикӣ маҳсуб меёбад. Забоншиноси рус В. В. Виноградов дар хусуси ин аломати грамматикӣ менависад, ки «категорияи шумора дар сохтори исм ҳамчун категорияи муҳим ва пурқувват амал мекунад» [120, 147]. Ба ғайр аз исм ҳиссаҳои дигари нутқ (ҷонишин, феъл) низ дорои категорияи шумора мебошанд, вале маъно ва шакли ифодаи онҳо дар ҳар ҳиссаи нутқ ба таври гуногун аст ва дар грамматика ҳамаи онҳоро бо маънои умумӣ категорияи шумора ном мебарем. «Категорияи шумораи исм дар забони тоҷикӣ ва дигар забонҳои ҳиндуаврупоӣ, пеш аз ҳама, дар мувофиқати шумораи ашё ё падида ифода мешавад» [114, 11].

Категорияи шумораи исм дар забони тоҷикӣ аз давраҳои аввали ташаккули баъд ва устуворшавии вай сурат гирифтааст. Дар забони форсии қадим дар исм се шумора: танҳо, чамъ ва дугона мавҷуд буда [87, 33], дар инкишофи минбаъдаи забон таҳаввулоти зиёдро аз сар гузаронидааст ва дар натиҷаи ин таҳаввулот имрӯз дар забони тоҷикӣ дар исм ду шумора: танҳо ва чамъ маҳфуз мондааст.

Роҳи асосии чамъбандӣ дар забони тоҷикӣ тарзи морфологӣ аст ва нишондиҳандаҳои ин тарзи чамъбандӣ пасвандҳои -ҳо ва -он (-ён, -вон, -гон) мебошанд. Ин пасвандҳои чамъбандӣ ҳанӯз дар забони форсии миёна ба гунаи -ān (-он), -ihā (-ҳо) шакл гирифта, дар забони ҳозираи тоҷикӣ идома ёфтааст [137, 54]. Дар хусуси сарчашмаи ин пасвандҳои чамъбандӣ профессор В. С. Расторгуева ба хулосае мерасад, ки «пасванди -он ҳанӯз дар ибтидои давраи рушди миёнаи забони тоҷикӣ маълум буда, бо шакли ānām-и форсии қадим рабт дорад, вале унсури чамъбандии -ҳо баъдтар дар навиштаҳои забони форсии миёна маълум гардид ва этимологияи он норавшан аст» [137, 54]. Бино ба қайди забоншинос Б. Сиёев, дар марҳилаи гузаштан аз давраи миёна ба давраи нав, ки ба садаҳои IX-X

рост меояд, чамъбандии ин пасвандҳо «нисбат ба дигар тарзҳои чамъбандии исмҳо, аз ҷумла, нисбат ба шумораи дугона ва тарзи морфологии чамъсозии арабӣ мавқеи бузургтарро ишғол намудааст» [87, 39].

Пасвандҳои -ҳо ва -он дар забони адабии тоҷикӣ бо исмҳои гуногунмаъно истифода шуда, вазифаи чамъбандиро адо меkunанд. Доир ба мавқеи истифодаи ин пасвандҳои чамъбандӣ забоншинос Ш. Рустамов ба чунин хулоса омадааст: «Суффикси -ҳо барои чамъбандии ҳама гуна исмҳо истифода мешавад, суффикси -он бо тақозои қолабҳои анъанавӣ бештар бо исмҳои ҷондор, алаҳхусус, шахс меояд» [82, 68].

Дар баробари ба исмҳои танҳо пайваست шудани пасвандҳои чамъбандии -ҳо ва -он дар калима, пеш аз ҳама, ба маънои бисёрӣ, маҷмӯъ пайдо мешавад. Шумораи чамъи исмҳо якҷанд ашёи мустақили ба як намуд ва гурӯҳ марбутбударо ифода менамояд. Мисол: Лекин ин вақт садои ба ҳамдигар бархӯрдани *сангҳо* хомӯш гашта, танҳо рамида ба ҳар тараф гурехтан ва давидани *ғўсфандон* барқарор буд [3, 7]. Чаҳ-чаҳҳои *булбулон* бо нағмасароихҳои дигар *мурғон* шуморо таъсире мебахшад, ки дастаҳои мусиқии олами маданиятро тамоман фаромӯш меkunед [3, 23].

Дар таркиби вожаҳои *сангҳо*, *ғўсфандон*, *булбулон* ва *мурғон* пасвандҳои -ҳо ва -он зиёдии миқдори ашёҳои якхеларо ифода намудааст. «Дар назари хонанда ифодаи бисёрӣ аз он ҷиҳат таъсирбахш мебарояд, ки вай дар ин маъно ашёҳои якхелаи зиёд дар айни замон гуногунро тасаввур мекунад» [104, 16].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ пасванди чамъсози -ҳо, ки серистеъмол аст, пеш аз ҳама, аз шумораи танҳои исм шумораи чамъ месозад ва калима ба маънии бисёрӣ соҳиб мешавад. Ин пасванд бо ифодаи маънои чамъ маҳдуд нашуда, ба калима тобишҳои маъноии дигарро низ мебахшад: номуайянии замон ва вақт (рӯзҳо, наздикиҳо), такроран ба вуқӯъ омадани ҳодисаю воқеаҳо (сахтиҳо, ноумедиҳо), тул кашидан, бардавомӣ (сонихо, баъдҳо) ва ғ.

Исмҳои ҷомеъ дорои аломатҳои махсуси луғавию грамматикӣ буда, ҳамчун гурӯҳи махсуси исм ба ҳисоб гирифта мешаванд. Профессор Ш. Рустамов маҳз ҳамин ҷиҳати масъаларо ба назар гирифта менависад, ки «...исми ҷомеъ бо исми

чамъ, ки шаклҳои махсуси ифода дорад, мутаносиб ба шумор меравад. Аммо исми чомеъ аз исми чамъ на танҳо аз ҷиҳати шакли грамматикӣ, балки аз ҷиҳати маъниву муносибати грамматикӣ ҳам фарқ мекунад» [82, 55]. Исмҳои чомеъ ва чамъ аз ҷиҳати ифодаи маъно бо ҳам наздик буда, дар баробари ин тобишҳои маъноие ба мушоҳида мерасанд, ки байни категорияи чамъ ва исмҳои чомеъ тафовут мегузоранд.

Исмҳои чомеъ дар сурат танҳо ва дар маънӣ чамъанд. Аз ин нуктаи назар исмҳои чомеъ аз исмҳои чамъ, ки шакли махсуси ифода, яъне нишонаҳои чамъсозии морфологӣ (пасвандҳои -ҳо ва -он)доранд, фарқ мекунанд. Чунончи, вожаҳои *мардум* – одамон, касон [158, ҷ. 1, 641], *издиҳом* – анбӯхӣ, чамъомади мардумон дар як ҷо, фароҳам омадани одамон, ба таври зич, тӯдаи анбӯхи бетартиб [158, ҷ. 1, 470], *лашкар* – қўшун, маҷмуи ғавҷҳои одамони мусаллаҳи ҷанговар [158, ҷ. 1, 596], *корвон* – қатори уштур ва ҷорпоёни боркаш, ки савдогарон ва мусофирон дар сафар молу чизи худро бор мекарданд, қофила [158, ҷ. 1, 563] шаклан танҳо буда, дар ҳама ҳолат маънои чомеиятро нишон медиҳанд.

Дар ҷумлаи зер вожаҳои *бузон*, *бузголагон*, *ғўсфандон*, *баррагон*, *оҳувон*, *духтарон*, *арӯсон*, *сахнаҳо ва шахрҳо* низ маънои чамъро ифода кардаанд, вале дар муқоиса бо исмҳои чомеъ онҳо шаклан низ чамъ буда, маънои чамъ тавассути пасвандҳои чамъсозии -ҳо ва -он маълум шудаанд: Дар ин ҷароғоҳҳои пуралаф бозӣ кардани *бузон* ва *бузголагон*, ҷастухези *ғўсфандон* ва *баррагон*, рамидан ва давидани *оҳувон* рақс ва бозии *духтарон* ва *арӯсонро*, ки дар *сахнаҳои шахрҳои* обод мебинед, аз ёди шумо мебарорад [3, 23].

Исмҳои чомеъ маҷмуи ашёи ҳамчинсро ифода менамоянд, аз ин рӯ, ин исмҳоро ба предметҳои алоҳидаи шумораи танҳо истифода бурдан ғайриимкон аст, яъне наметавонем як сарбозро *лашкар*, як инсонро *мардум* ва ё як ғўсфандро *нода* номем. М. Ҷ. Шариат маҳз ҳамин вижагии исмҳои чомеъро аломати асосӣ номида қайд менамояд, ки «...калимаи пул наметавонад исми чамъ (чомеъ – Ё.М.) бошад, агарчи бар миқдори зиёдӣ ҳам итлоқ шавад, зеро ба воҳиди он ҳам метавон ҳамин калимаи пулро итлоқ кард» [151, 197].

Шумораи чамъи исмҳо ҳамеша дар муқобили худ шумораи танҳо доранд: китобҳо → китоб, одамон → одам, парандагон → паранда. Бино ба зикри Ш. Рустамов «Ин муқобилгузорӣ боиси ба амал омадани категорияҳои грамматикӣ мегардад, вагарна ҳодисаи алоҳидаи забон, ки дар муқобили худ ҳодисаи дигари умумӣ ва фарқкунандае надошта бошанд, категория шуда наметавонанд» [82, 53]. Ҳамин тавр, дар байни шумораи танҳо ва чамъи исмҳо ягонагӣ ва тафовути грамматикӣ мушоҳида мешаванд.

Шумораи исмҳои чамъро дар мавриди зарурӣ муайян кардан мумкин аст (10 дона китоб, 20 нафар донишҷӯ), вале дар исмҳои чомеъ ин ғайриимкон аст. Н. М. Шанский аломатҳои муҳимми грамматикӣ исмҳои чомеъро нишон дода қайд мекунад, ки аз ҷиҳати шумора тағйирнопазир буда, микдори онҳоро муайян кардан ғайриимкон аст [145, 99]. Исмҳои чомеи *халқ, тӯда, омма, абобил, рама* гурӯҳи одамон, селай парандагон ва тӯдаи ашъи якхелаи шумораашон номуайяно ифода менамоянд.

Исмҳои чомеъ бо ифода намудани мафҳуми чомеият, бисёрии ашъ бо исмҳои чамъ наздик мебошанд. Ба ҳайси мисол метавон калимаҳои «мардум – одамон, абобил – фароштурукҳо, аҳл – бошандагон, говора – говҳо»-ро овард. Ин гурӯҳи воҳидҳои луғавӣ аз вачҳи маънову вазифа калимаҳои синонимӣ буда метавонанд. Бо вучуди ин, калимаҳои ҷуфт аз ҷиҳати ифодаи маъно қомилан мувофиқат намеkunанд. Шакли шумораи чамъи исмҳои *одамон, фароштурукҳо, бошандагон* ва *говҳо* маҷмуи ашъи ҷудогонаю мустақили шуморидашавандаро ифода меkunанд. Исмҳои чомеи *мардум, абобил, аҳл, говора* бошанд, маҷмуи ашъи ҷудонашавандаи шумориданашавандаро ифода меkunанд. Бино ба ақидаи забоншиноси рус В. В. Виноградов, дар шумораи чамъ ду маънои асосӣ фарқ карда мешавад: маънои ҷудокунанда ва маънои чомеъ [120, 163].

Исмҳои чомеъ бо гирифтани пасвандҳои чамъбандӣ дар шакли чамъ низ меоянд. Дар ҷунин маврид ҳам асоси ин калимаҳо маънии бисёриро ифода меkunанд: Мақола менависад, ҷанде аз ин *тоифаҳо* танқид ҳам кардааст [13, 23]. Ба ин *мардумон* гап бошад... [9, 86]. Сардорони *дастаҳо* худаи, Назирпахлавон

ва Саидалӣ буданд [21, 240]. ...аз ҳамин хучра вай дари он ҷаҳони аҷоибро ба рӯйи **халқҳо** боз карда буд, акнун дар ҳамин ҷо бо онҳо видоъ мекард [22, 264].

Тавре ки дар боло кайд гардид, пасвандҳои -ҳо ва -он сервазифа буда, ба исми хос низ пайваст мешавад, ки инро забоншинос Р. Ғаффоров ифодагари маънии ғун, яъне исми ҷомеъ номидааст [41, 114], ки ба назари мо ба вижагиҳои исмҳои ҷомеъ чандон дуруст намеояд. Дар ин хусус забоншинос Ш. Рустамов менависад, ки «ин ҷамъбандӣ аз ҷамъбандии себҳо, лолаҳо, сангҳо фарқ дорад, вале он фақат тобиши маъноӣ мебошад» [82, 69]. Бино ба зикри Х. Ҳусейнов, пасванди -ҳо барои ҳулоса ва ҷамъбасти ашёи якхелаи зиёд ба кор бурда мешавад. Ин хусусият махсусан ҳангоми бо исми хос омадани пасванди ҷамъбандӣ равшан мешавад [104, 17]: Дар ин роҳ бисёр одинаҳо, бисёр шарифҳо, бисёр шохмирзоҳо, бисёр сангинҳо, бисёр гулбибҳо, бисёр бибионишаҳо ва бисёр гуландомҳо фидо ва қурбон гардиданд [3, 136].

Ба эътирофи Ш. Рустамов, «исмҳои хос, вақте ки дар шакли ҷамъ меоянд, предметҳоро ифода менамоянд, ки аз ягон ҷиҳат умумият доранд, ё ки муносибати ҳешутаборӣ доранд» [82, 55].

Аз зикри нуктаҳои фавқ мусаллам гардид, ки исмҳои ҷомеъ ва ҷамъ аз ҷиҳати ифодаи маъно ба ҳам наздик буда, ҳар ду ҳам ба бисёрӣ, маҷмӯъ ва ба шумораи беш аз як алоқаманданд. Дар баробари ин тобишҳои маъноӣ ба мушоҳида мерасанд, ки байни категорияи ҷамъ ва исмҳои ҷомеъ тафовут меғуздоранд. Ин хусусиятҳо нишон медиҳанд, ки исмҳои ҷамъ ва ҷомеъ гурӯҳи алоҳида ба ҳисоб рафта, яке категорияи грамматикӣ буда, дигаре гурӯҳи луғавӣ-грамматикӣ исро ташкил мекунад.

3.4. Истифодаи исмҳои ҷомеъ ва мувофиқати хабар бо мубтадо

Масъалаи мувофиқати мубтадо ва хабар дар ҷумла яке аз масоили марказии қисмати наҳви забоншиносӣ маҳсуб меёбад. Алоқаи мувофиқат муносибати маъноӣ ва грамматикӣ мубтадою хабар буда, дар забони тоҷикӣ, асосан бо роҳи мувофиқати калимаҳои тобеъкунанда ва тобеъшаванда аз рӯйи шахсу шумора ё

яке аз онҳо ифода меёбад. Ин мувофиқат бо воситаҳои грамматикӣ, аз ҷумла пасвандҳои ҷамъбандӣ, бандҳои феълӣ хабарӣ сурат мегирад.

Дар манобеи илмӣ алоқаи мувофиқат аз рӯйи ифодаи воситаҳои грамматикӣ-лексикӣ ба се навъ тасниф шудааст. Дар ин хусус забоншинос М. Қосимова қайд менамояд, ки «дар мувофиқати хабар бо мубтадо хабар аз рӯйи шахсу шумора бо мубтадо мувофиқат мекунад. Дар мувофиқати хабар бо мубтадо мувофиқати грамматикӣ, грамматикӣ-лексикӣ ва грамматикӣ-семантикиро дидан мумкин аст» [59, 11; 65, 88].

Бояд зикр намуд, ки мубтадо ва хабар сараъзои ҷумла буда, онҳо бо калимаҳои мустақилмаъно, яъне ҳиссаҳои мустақили нутқ ифода меёбанд. Чунонки аз рӯйи мушоҳидаҳо ба назар мерасад, дар аксар маврид навъҳои исм ба вазифаи мубтадо ба кор мераванд. Яке аз вижагиҳои грамматикӣ исм гирифтани шакли ҷамъ буда, одатан тавассути пасвандҳои ҷамъбандӣ ба мисли -ҳо, -он (-ён, -гон, -вон) ба амал меояд. Маълум аст, ки ҳангоми сохта шудани исмҳои ҷамъ тавассути пасвандҳои мазкур ва ҳангоми ба вазифаи мубтадо омадани онҳо дар ҷумла ҳама вақт бо хабар мувофиқат менамояд. Аммо дар исмҳои ҷомеъ, ки аз калимаҳои аслӣ (мардум, гурӯҳ, даста, гала ва ғ.) ва иқтибосӣ (халқ, ҷамоа, қавм, қабила ва ғ.) таркиб ёфта, ба воситаи пасвандҳои ҷамъбандӣ сурат мегиранд, ҳангоми истифодаи онҳо ба вазифаи мубтадо дар осори бадеӣ мувофиқаташон бо хабар на ҳамеша риоя мегардад.

Бояд таъкид намуд, ки исмҳои ҷомеъ як қисми фаъоли таркиби луғавии забони тоҷикӣ маҳсуб ёфта, дар ташаккули ҷумлаҳо ҳамчун сараъзо, махсусан мубтадо, мавқеи вежа доранд. Ба вазифаи мубтадо омадани исмҳои ҷомеъ дар осори мансуру манзуми адабиёти классикӣ ва муосир зиёд дучор мешавад. Аз ин ҷиҳат, масъалаи мувофиқати мубтадо ва хабар дар наҳви забони тоҷикӣ мубрам арзёбӣ гардида, ҳангоми ба вазифаи мубтадо истифода шудани исмҳои ҷомеъ ва мувофиқати он бо хабари ҷумла ҷузъе аз мавзуи мавриди таҳлили мо мебошад.

Масъалаи мувофиқати хабар бо мубтадои бо исмҳои ҷомеъ шаклгирифта аз назари муҳаққиқон дур намонда, иддае аз онҳо ба ин масъала тавачҷуҳ намудаанд. Аз ҷумла, муҳаққиқон А. Афсаҳзод, М. Н. Қосимова, А. Мирзоев, Ш.

Музаффарова, Б. Камолиддинов ва дигарон дар мақолаҳояшон баъзе чузъиёти мувофиқати мубтадои бо исми чомеъ ифодаёфта ва хабарро таҳлилу баррасӣ намудаанд.

Муаллифи «Дастури чомеи забони форсӣ» дар хусуси масъалаи мутобиқати хабар бо исмҳои чомеъ зикр менамояд, ки «устодон ва ғусаҳои форсизабон дар тариқои истеъмоли онҳо ихтилоф карда, гоҳе дар шакли чамъ ва гоҳе муфрад овардаанд» [150, 50]. Муҳаққиқ дар идомаи матлаб дар ин бора ба бардоште расида, онҳоро ба се навъ тасниф намудааст: а) бештар дар шакли чамъ меоянд, б) гоҳе чамъ ва гоҳе муфрад меоянд, в) дар шакли муфрад оварда мешаванд [150, 50-51].

Пажӯҳишгари маъруф А. Афсаҳзод дар мақолаи «Мувофиқати хабар бо мубтадои бо исмҳои чомеъ ифодаёфта» доир ба алоқои мувофиқати мубтадову хабар андеша ронда, чанд номгӯи исмҳои чомеъ, аксаран исмҳои чомеи мансуб ба шахсро дар мисоли маводди осори С. Айни ва муқоисаи онҳо бо маводди адабиёти классикӣ таҳлил намудааст. Муҳаққиқ дар хусуси мувофиқати хабар бо мубтадои *мардум* чунин менависад: «Аз рӯи мушоҳидаҳои мо, устод Айни дар осори худ ин исми чомеъро дар 39 ҷой ба вазифаи мубтадо кор фармудааст, ки дар 38 ҷой хабар дар шакли чамъ омада, фақат дар ҷумлаи зерин дар шакли танҳо омадааст: Мардум шӯрид, аз байни онҳо садоҳои «дуруст-дуруст» баромада, сухани он ҷавонро қувват дод» [28, 21-22]. Муаллиф дар мақолаи хеш ба чунин ҳулоса меояд, ки исмҳои чомеи мансуб ба инсон ба мисли *мардум, халқ (ҷамъиаш – халқ), чамъ, қавм, ҷамоат, тоифа, аксарият* аксаран бо хабари чамъ ифода шуда, дар баъзе маврид, махсусан дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ дар шакли танҳо омадааст [28, 22-24].

Бино ба таъкиди забоншинос М. Қосимова «хабар бо мубтадохое, ки бо исмҳои чомеъ ва калимаҳои ифодакунандаи миқдори зиёд ифода шудааст, хусусияти духӯрагӣ пайдо менамояд ва аз ин сабаб аз шумора бо мубтадои худ гоҳе мувофиқат мекунад ва гоҳе мувофиқат намекунад, ки ин, ба назари мо, ба услуби нависанда вобаста аст» [59, 15].

Дар заминаи матолиби боло мо тасмим гирифтём, ки исмҳои ҷомеи дар осори классикӣ ба вазифаи мубтадо омадаро дар муқоиса бо забони адабии ҳозираи тоҷикӣ мавриди таҳлил қарор диҳём. Зимни таҳлил исмҳои ҷомеи шахсу ғайришахс ба ҳисоб гирифта мешаванд, ки ба қавли профессор Ш. Рустамов, дар ин масъала бо кадом категорияҳои лексикиву грамматикӣ калимаҳо ифода шудани мубтадо аҳамият дорад ва муҳимияти категорияи лексикиву грамматикӣ шахс ва ғайришахси исм маҳз дар ҳамин ҷо равшан зоҳир мешавад [84, 9]. Чунончи, **мардум** яке аз исмҳои шахси серистеъмол буда, аз ибтидои давраи нави рушди забони тоҷикӣ то имрӯз ба таври фаровон мустаъмал аст. Дар ашъори устод Рӯдакӣ **мардум** бо гирифтани пасванди ҷамъбандии -он дар ду маврид ба назар мерасад, ки дар онҳо ҳамеша хабари ҷумла дар шакли ҷамъ ифода ёфтааст:

Мардумон аз хирад сухан гӯянд, /Ту ҳаво зи ҳадиси ғоб кунӣ! [5, 325].
Мардумони бихрад андар ҳар замон, /Рози донишро ба ҳар гуна забон, Гирд карданду гиromӣ доштанд, /То ба санг - андар ҳамебингоштанд! [5, 329].

Дар «Тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» низ бо исми ҷомеи **мардум**, ки ба вазифаи мубтадо омадааст, хабари ҷумла дар шакли ҷамъ оварда шудааст: Маънӣ он аст, ки ин аз он корхост, ки дев дӯст дорад, ки **мардум** бад-ин машғул бошанд [6, 177]. Ва **мардуми** ом гӯянд, ки аз ҳангоми Исо то ҳангоми пайғамбари мо ҳеҷ пайғамбаре набуд [6, 22].

Дар ин асари таърихӣ исми ҷомеи **мардум** бо гирифтани пасванди ҷамъбандии -он ба гунаи **мардумон** серистеъмол буда, дар мисоли ҷумлаҳои баъдӣ мушоҳида гардид, ки дар ин ҳолат ҳам хабар бо мубтадо мувофиқати пурра дорад: Ва **мардумон** ба Мадина шаб дари Ҳисор кушодандӣ ва хирворҳои хурмо ба лашкари душман фиристодандӣ [6, 528]. Ва **мардумоне** буданд ба зӯру қувват чун қавми Од [6, 103].

Аз рӯйи мушоҳидаи мо, исми ҷомеи **мардум** дар ин асар наздик дар 20 маврид ба вазифаи мубтадо омада, хабари онҳо дар шакли ҷамъ ифода гардидааст.

Мушоҳида гардид, ки исми ҷомеи **мардум** дар насри садаи XV «АбуMuslimнома»-и Абутоҳири Тартусӣ низ ба вазифаи мубтадо ба кор рафта,

мувофиқати хабар бо мубтадо ба пуррагӣ риоя шудааст: *Мардум* пеши Хоча омаданд ва Хоча низ қабул кард [19, 13]. Он *мардум* таачҷуб карданд [19, 48]. *Мардуми* Марв чун бишниданд, ки Ҳашоми Алқама дар Тӯс фурӯд омад [19, 48].

Ҳамин тавр, мувофиқати мубтадои *мардум* бо хабар дар «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш, ки ба осори насрии асри XIX тааллуқ дорад, низ риоя шудааст: Ва басо *мардум* ахиссо ба воситаи имсоку хирси чамъ соҳиби чоҳу мукнат гардиданд [10, к. 1, 100]. Ва аз мо касон рафта, таҳқиқу тафтиш намуданд ва хабар оварданд, ки он чӣ *мардуми* узбак дар муддатҳои мутааддид дар ин маодин кор кардаанд, ба сари матлаб нарасида, ба хазафрезаву сангмайда қаноат кардаанд [10, к. 2, 206].

Баррасии маводди забонӣ нишон медиҳад, ки дар таърихи забони тоҷикӣ дар шакли танҳо омадани хабари мубтадои *мардум* низ маълум аст. Ҳарчанд муҳаққиқ А. Афсаҳзод инро ҳодисаи нав номида менависад, ки «бо мақсади санҷидани ин ҳолат чанде аз осори адабиёти классикӣ аз «Калила ва Димна» то «Наводир-ул-вақоеъ»-и А. Донишро мавриди омӯзиш қарор додем, аммо бо ҳодисаи дар шакли танҳо омадани хабар бо мубтадои *мардум* дучор нашудем» [28, 22], вале дар байти устод Рӯдакӣ ва «Тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» дар чанд маврид ин ҳодиса ба назар расид: «Худои арш ҷаҳонро чунин ниҳод, Ки гоҳ *мардум* шодону гаҳ бувад ношод!» [5, 100]. Ва шаҳрҳои Байтулмуқаддас ва Шом чунон карда буд аз харобӣ, ки ҳеҷ *мардум* он ҷо намонда буд [6, 37]. Пас ўро Гўршоҳ хонанд, ки ҷаҳон вайрон буд ва ў дар шикофи кўҳе буд танҳо ва *мардум* бо ў набуд [6, 21]. Ва имрӯз он ҷоҳу он масҷиду он деҳ ба ҷой аст ва он ҷо мардумон бисёр аст [6, 122].

Мувофиқати мубтадо ва хабар дар ҷумлаҳое, ки мубтадои онҳо бо исми ҷомеи *мардум* ифода ёфтааст, имрӯз дар забони адабӣ низ риоя мегардад. Дар ин замина метавон чанд далели зеринро нишон дод, ки ин мувофиқатро дучор мешавем: *Мардум* ўро муначчим (яъне фолбин) мегуфтанд [1, қ. 2, 233]. Хўйе, ки ба шир даромадааст, ба ҷон барояд, мегўянд *мардум* [20, 70]. *Мардум* аз кори тирамоҳи наздикшудаистода бевақт гашта меомаданд, аммо дар хонаашон нишаста натавониста ба идораи совети қишлоқ меомаданд, ки Пўлодро бинанд ва

гапҳои нав ба нави ўро шунаванд [23, қ. 2, 71]. Даме ки Пўлод рўйи пурхуни дўсти худро мебўсид, **мардум** сар ҳам мекарданд ва гўё ба Пўлод пайравӣ мекарданд [23, қ. 1, 47]. Монед, ки **мардум** юзбоширо зада кушанд ва домуллоро нимкушта кунанд [23, қ. 1, 120].

Дар сурати пасванди чамъбандӣ гирифтани исми чомеи **мардум** низ хабар дар шакли чамъ омадааст: **Мардумони** дигар барои ба ресторан даромадан соатҳо дар беруни дар навбати худро интизор мешуданд...[9, 116]. Ниёғони мо кундтабъони хушкидадимоғ набудаанд, **мардумони** хушзавқ будаанд, ки зебоиро дўст дошта мепарастидаанд [22, 25]. **Мардумон** бо ҳаваси шунидани мунозираи шавқовар зуд дар чамани саҳни масҷид нишастанд... [22, 23]. **Мардумони** Бухоро одамони зираканд, ҳар корро мефаҳманд ва ба ҳар чиз номи муносиб медиҳанд [1, қ. 2, 290]. Имом фазлфурӯшӣ мекард, то **мардумон** бинанд ва донанд, ки вай олим аст [22, 23]. Ва **мардумон** чамъ шуда буданд ва ҷангро омода гашта чун хабари амон бишниданд, пароканда шуданд ва баъзе ба русто рафтанд [19, 11].

Ҳангоми бо муайянкунанда омадани **мардум** низ хабар дар шакли чамъ сурат гирифтааст: **Мардуми** зиёд аз авбошу айёру шўрапушт озими Меҳробод шуданд [8, 125]. Ман дасти ўро раҳо намекардам, вале **мардуми** автобус шўр бардоштанд [9, 200].

Имрӯз дар забони тоҷикӣ дар баробари он ки **мардум** ҳангоми ба вазифаи мубтадо омадан хабари чамъ мегирад, ба назар мерасад, ки дар баъзе маврид хабар дар шакли муфрад омада, бо мубтадо аз ҷиҳати маънӣ мувофиқ намеояд: **Мардум** ба гапи ҳамдигар гӯш накарда баробар сухан мекард [23, қ. 1, 111]. Умуман, Кабирҷон аз номат гардам, **мардуми** тоҷик ба қадри дўст мерасад [9, 115]. **Мардум** ўро лагадкӯб мекард [23, қ. 1, 109]. Охир ин **мардуми** қишлоқ ғаму парвои фардоя дорад ё не? [16, 31].

Забоншиносон бар он назаранд, ки дар ин ҳодиса таъсири забони гуфтугӯӣ ва шева ҳис карда мешавад. Бо мубтадои **мардум** дар шумораи танҳо омадани хабар дар чараёни ба гуфтугӯи халқ наздиктар намудани забони адабии тоҷикӣ дар адабиёти хаттӣ зиёдтар гардидааст ва меъёри забони адабӣ талаб менамояд, ки хабари мубтадои **мардум** шакли чамъ дошта бошад [84, 18-19; 65, 93-94].

Дар қатори калимаи *мардум* дар забони тоҷикӣ боз чанд исми ҷомеи дигар низ ба вазифаи мубтадо меоянд. Аз ҷумла, яке аз муродифҳои арабии вожаи мардум *халқ* мебошад. Дар хусуси бақоргирии вожаи *халқ* дар осори адабиёти классикӣ метавон ба бардоште расид, ки *халқ* ба вазифаи мубтадо омада, хабари он дар ду шакл – ҷамъ ва муфрад омадааст: Чун ба пушта расид, *халқро* дид, ки ба амир назора мекарданд [19, 55]. Ва *халқе* дун, ки ба дари ин ҷамоат аз асҳоби дувал омадшуд доранд ва сучуду таъзим мекунанд, дар ҳақиқат, онҳо банди ишқам ва фарҷи хешанд [10, қ. 2, 83]. Ман ўро аз қудрат чизе намоям, ки Ҷабраил ва ҳама *халқ* аз он қудрат мутаҳайир шаванд [6, 117]. Ва Худои таоло Яъқубро пайғамбарӣ доду *халқе* бисёр бад-ӯ бигаравиданд [6, 163]. Гуфт: «Худой раҳмат кард бар Закариё то он вақт, ки Худойро бихонд аз пинҳонӣ бе он ки *халқ* бидонистӣ» [6, 399]. Гуфт: Рӯзи шанбе ҳеҷ чиз наёфарид, ки ҳама *халқ* тамом шуда буд [6, 29]. Ва имому муаззин мансуб дорад ва асбоби маоши онҳо мураттаб гардонад, то ба чиҳати талаби қут иқомати ин амр бад-эшон мутааззир нашавад, то *халқ* ба ибодату намоз тавонад пардохт [10, қ. 2, 163].

Дар забони ҳозираи адабӣ бошад, хабар бо исми ҷомеи *халқ* аксар дар шумораи танҳо омада, аз рӯйи маъно бо мубтадо мувофиқати нопурра мекунад: *Халқ* онро дӯст медорад, дидед чӣ қадар одам ҷамъ шуд [22, қ. 2, 63]. *Халқ* аз некон афсонаи нек мегӯяд, – мегуфт Салимбой ба Пӯлоди аз шунидани ин суханон дар ҳайрат монда... [23, қ. 2, 72]. Урфу одата ман набаровардаам, *халқ* расм кардагӣ [9, 20]. *Халқ* ба писарони зиндаю саломатмондааш ҷашми муҳаббаташро дӯхта буд [23, қ. 1, 41].

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки ҳарчанд дар осори адабиёти классикӣ дар сурати ба вазифаи мубтадо омадани исми ҷомеи *халқ* хабар бештар дар шакли ҷамъ ифода мешуд, вале имрӯз дар забони адабӣ ин ҳодиса ба сӯи кам дучор меояд ва, ба ибораи муҳаққиқ А. Афсаҳзод, ба дараҷаи қариб нестӣ расидааст [28, 22]: *Халқи* қишлоқ, – гуфт оҳистаяк аспакие, ки дар беруни ҷилавхона истода буд, – юзбоширо зада, куштаанд, домуллоро нимкушта карда мондаанд [23, қ. 1, 120]. Аммо ҳаминро меҳостем донем, ки *халқҳои* Самарқанд ва Тошқанд ҳам мардикор

медода бошанд-мӣ? [23, қ. 1, 158]. *Халқ* фиристодагони ҳокимро хомӯшона ва кунҷковона истикбол карданд [21, 275].

Исми чомеи *гурӯҳ*, ки мансуб ба калимаҳои аслии аст, дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меояд. *Гурӯҳ* даста ё иттиҳоди мардум, ҷамоат, табақае аз мардумро ифода менамояд, хабари он низ дар осори насру назми адабиёти классикӣ аксар маврид дар шакли ҷамъ омадааст: *Гурӯҳе* чунин гуфтанд, ки дар вақти намози дигар берун омад аз рӯзи одина ва ба замин омад [6, 47]. *Гурӯҳе* эдун гуфтанд, ки Худои азза ва ҷалла нахуст осмон офарид ва ситорагону офтобу моҳ ва он гаҳ замин офарид [6, 29]. Вафои шумо бештар аст аз *гурӯҳе*, ки даъвои мусулмонӣ мекунанд [19, 64].

Чанде аз ҷумлаҳои зер нишон медиҳад, ки исми чомеи *гурӯҳ* бо хабари танҳо низ омадааст: Ва ҳам андар замини Шом яке *гурӯҳ* буд, ки ўро Ғамо хонданд ва яке дигар Сасун [6, 307]. Ва аз ҳар қабила *гурӯҳе* мулки араб шуд [6, 431].

Дар забони ҳозираи тоҷикӣ низ *гурӯҳ* вожаи серистеъмол буда, дар сурати ба вазифаи мубтадои ҷумла омадан бо хабар мувофиқат намудааст: *Гурӯҳе* кушта шуданд, *гурӯҳе* фирор карданд, *гурӯҳе* асир шуданд, ки бас сархушу белаёқат буданд ва Зармеҳр Обтинро сарбараҳнаву побараҳна гирифт [8, 129]. ...*гурӯҳе* ўро аҳсант мегуфтанду таъкид мекарданд, ки агар ҳамаи сардорон вай барин худро аз одамони одӣ канора намегирифтанд, корҳо дигаргуна сурат мегирифт [9, 149]. Вале *гурӯҳе* одамон аз вай мамнун буданд,... [9, 46]. *Гурӯҳи мардум* ба болои косаи обе, ки одатан дар маҷлиси никоҳ мегузоранд, дар талош афтоданд [1, қ. 1, 91].

Аҳли таҳқиқ бар он назаранд, ки бо мубтадои *гурӯҳ* хабар дар ду шакл: танҳо ва ҷамъ воқеъ мегардад [28, 23; 84, 19]. Ин иддаоро забоншинос Ш. Рустамов дар асоси як ҷумлаи «Гурӯҳе меомад ва гурӯҳе мерафт», ки иқтибос аз рӯзнома аст, собит намудааст [84, 19]. Дар заминаи таҳлили маводди ҷамъоварда ин ҳодиса дар як ҳолат дучор омад, ки, ба назари мо, ин ҳодисаи доимӣ нест: Қисса кӯтоҳ, *гурӯҳе* ба хоки Фарғона расид [3, 130].

Исми чомеи *ҷамоат*, ки муродифи калимаи *мардум* буда, барои ифодаи тӯда ё гурӯҳи одамон кор фармуда мешавад, дар бисёр маврид ба вазифаи мубтадо

меояд ва хабар бо он мувофиқат мекунад: Рӯзе бар дари Моҳон нишаста буд, дид **ҷамоате** аз деҳи дигар меомаданд ва аз он ҷо таъчил мегузаштанд [19, 32]. Ва аз он тараф **ҷамоате** мардум фарёд бароварданд [19, 68]. Ва чун деҳи Кӯлузагард расиданд, ки ҷамъе нишаста буданд [19, 32]. Ва **ҷамъе** аз кутоби хушнавис дар девони ӯ ба китобати Қуръон ва тафсиру ҳадис иштиғол менамуданд [10, к. 2, 153].

Дар ҷумлаи дигар бошад, баръакси ҳол хабар дар шакли танҳо омадааст: Дар ин ҳолат ғолибан намозҳои фариза аз вақт бигузарад ва **ҷамоат** ғавт шавад [10, к. 2, 52]

Исмҳои ҷомеи **лашкар** ва **сипоҳ** ба маънои «гурӯҳи низомии силоҳдори давлат, маҷмуи одамони силоҳдори ҷанговар ва дастаи муайяни аскар» ба кор гирифта мешаванд. Ин вожаҳо дар осори мансуру манзуми адабиёти классикиву муосир ба таври фаровон ба вазифаи мубтадо меоянд. Мувофиқати мубтадову хабар дар ҷумлаҳое, ки вожаҳои ҷомеи **лашкар** ва **сипоҳ** ба вазифаи мубтадо омадаанд, дар як маврид мувофиқати маъноӣ ва дар дигар маврид мувофиқати шаклӣ сурат гирифтааст. Ҳодисаи аввал нисбат ба ҳодисаи сонӣ бештар мушоҳида мегардад:

а) **Хабар дар шакли ҷамъ:** Чун ҳар ду **лашкар** баробар омаданд, **лашкарӣ** Аҷам тирборон карданд ва **сипоҳи** Ҳабаша бозгаштанд, аз саҳми он тирборон ва бисёр кас кушта шуд [6, 557]. Чун гармгоҳ буд, **лашкар** ташна шуданд [6, 319]. Ва **лашкарӣ** Аҷам боқароҳият буданд ба ҷанг ва ба зарурат омада буданд [6, 511]. Ва он **сипоҳи** ӯ ҳам он ҷо расида буданд [6, 102]. Ва Худои азза ва ҷалла хост, то **сипоҳи** Фиръавн ҳама ба дарё андар оянд [6, 252].

б) **Хабар дар шакли танҳо:** Пас чун **сипоҳ** андар тамом омад, Фиръавн бад-он лаб расида буд [6, 252]. Ва чун **сипоҳи** турк андар омад, Баҳром бародари худ Нарсиро бар сипоҳу подшоҳӣ халифа кард [6, 498]. Эй Сулаймон, масҷиди Ақсо бисоз, **лашкарӣ** Билқис омад дар намоз [7, д. 4, 85].

Дар асарҳои адибони муосир ин вожа ба маънои маҷозӣ кор фармуда, шуда хабар дар шакли танҳо омадааст: Фурсати нӯшидани як чойник чой ҳам нагузашта буд, ки **лашкарӣ** себу ток, анор, нок, шафтолию гелос торумор карда шуд [21, 28].

Тасаллиёбии ман то вақте давом намуд, ки рафиқонамро хоб рабуд ва баъд аз он танҳои худро ва хусусан ҷудои падару модарамро, ки ягона ғамхори меҳрубони ман буданд, ҳис кардам ва дигарбора *лашкарӣ* андӯху алам ба ман ҳучум оварда, тамоми ҳавосамро фаро гирифт [1, қ. 1, 155].

Ҳамин тавр, дастаи калони исмҳои ҷомеи шахс аз ибтидои давраи нави рушди забони тоҷикӣ то кунун ба вазифаи мубтадо омада, бо хабари ҷумла бештар мувофиқати маъноӣ дорад, яъне хабари он дар шакли ҷамъ дучор мешавад: Ва *оммаи* Балх эдун гӯянд, ки он зан будааст, подшоҳӣ ва балоягӣ кардӣ [6, 73]. Ва *аҳли* Ислом эшонро Одаму Ҳавво гӯянд [6, 21]. Чун бозомад, *қавмаи* гӯсола парастаида буданд [6, 287]. Ва ҳама *оли* Иброҳим бар ин буданд то ба вақти Мӯсо [6, 162]. Ва Нӯҳ бимурд ва он *насли* ин се писарон ба ҷаҳон андар бипароканданд [6, 86]. Ва бани Исроил дувоздаҳ *сибт* буданд... [6, 292]. Худои таоло дуояш қабул кард ва ин *ҷамоатро* ҷон боздод ва зинда кард ва эшон бо Худои таоло тавба карданд [6, 265]. Дар назари куҳансолон ин ҳол аломати бешармию беадабӣ буд, аммо *фирқае* аз ҷавонон ҳоло ба тарзи қадим зистанро гардан намефароварданд [9, 129]. Дар ҳар маҳалла *анбуҳи* одамон атрофи амин, Эликбошиҳоро ҳалқавор печонда маншаю мочаро мекарданд [23, қ. 1, 161]. Дар ин бомдод *издиҳомӣ* шӯришгарон пайдо шуда, дар ҳақиқат шаҳрро ба муҳосира андохтанд ва дар ду-се ҷой раҳна карда ба он даромаданд [21, 259]. Бояд *тоифае* аз уламо ва фузало бошанд, – гуфт шоир, – вале маълум нест киҳоянд [22, 67]. Саворони зиреҳпӯш ва *иддаи* бештаре сарбози сабук дар камин нишаста буданд [8, 130]. *Хонаводаҳо* ба ҳам мерасанд ва боз аз ҳам пароканда мешаванд [19, 316]. *Фирқае* дигар шӯҳиомез ба ҷониби ӯ нигариста, донишмандона ҳукм мекарданд: «Обрӯ ёфтани, ба назари эътибори хурду калон сазовор гаштани...» [9, 149]. *Аҳли* даста аввал ҳам шуда ва баъд аз он нишаста ҷунонки намоз меҳонда бошанд, ба амир арзи эҳтиром мекунанд [1, қ. 2, 285].

Гурӯҳи дигар исмҳои ҷомеъ ба монанди *рама, гала, пода, села* ва *корвон*, ки ифодагари исмҳои ғайришаҳсанд, низ дар забони ҳозираи тоҷикӣ ба вазифаи мубтадо меоянд. Дар хусуси мувофиқати ин гурӯҳи вожаҳо дар асоси маводди забонӣ метавон ба хулосае расид, ки хабари ҷумла бо ин гуна мубтадоҳо дар

шакли танҳо воқеъ мегардад: Маълум буд, ки *нода* аз чаро баргаштааст [20, 35]. Ду рӯз пеш *нода* дар Пасдара мечарид [14, 18]. –Ҳа, Ашӯр, Ашӯрхон, боз *нода* гурехт? –хандида аз вай пурсиданд шофёрҳо [13, 81]. Як нафар ашроф номи худро дар номнома дида нидо кардааст: «Оҳ, маро *рамаҳои* бесоҳибам nobуд кард» [8, 150].

Исмҳои ҷомеи *гала* ва *села* барои ифодаи исми шахс низ ба кор меравад ва ҳангоми ба вазифаи мубтадо омаданашон дар ҷумла хабари онҳо дар шакли ҷамъ меояд: Як *гала* босмачиёни Холбӯта ба ақибӣ ҳов, ана он теппа омада фаромада, аспҳояшонро ба ҷавпояҳо сар дода худашон дам гирифта хоб рафтаанд [23, қ. 1, 198]. Канӣ он ҳама гилкорон, бетонрезон, ки ҳамеша ҳамроҳи Хиромон ба ошхона мерафтанд, як *села* шуда, ҳамроҳ аз кор мебаромаданд? [15, 218]. Пиразанони серманаҳ ҳам, ки дар ин хел мавридҳо дам нагирифта гап мезананд, бачагон, ки ҷамъ шаванд, *галаи* зоғчаҳо барин ғавғо мебардоранд, ҳама оҳиста-оҳиста ором шуда, ба гуфтаҳои то ин вақт шуниданашуда гӯш меандохтанд [23, қ. 2, 71].

Дар ҳолати бо муайянкунандаи танҳо ё ҷамъ омадани мубтадо ба мувофиқати хабар бо мубтадо таъсир мегузорад. Дар мисолҳои зерин, ки исми ҷомеи *рама*, *гала*, *села* муайянкунандаи ҷамъ қабул намудааст, хабари онҳо низ дар шакли ҷамъ зуҳур менамояд: *Рамаи* гургони гурусна вайро дунболгир буданд [19, 3]. Дар он соҳили рӯд *галаи* аспон мечаранд ва барзгарон дар шолиторон машғули коранд [18, 61]. Нигоҳ кунед, дидед, ин *галаи* оҳувон аст, ки фақат аз сайёдони савораи тезрафтор ин тавр мегурезанд [23, қ. 1, 226]. Аз бари кӯҳ *селаи* турнаҳо бо як оҳанг садо дода паст парвоз доштанд [13, 13].

Дар ҳолати ба вазифаи мубтадо омадан исми ҷомеи *корвон* низ хабари он ҳам дар забони имрӯзаи тоҷикӣ ва ҳам дар гузашта дар сурати муфрад дучор меояд: Рӯзи ҷаҳорум *корвоне* гузашт аз Араб ва ба Миср ҳамешуд ва ба наздики ҷоҳ фуру омаданд [6, 168]. Ва ҷашм ҳамедошт, магар *корвоне* бо касе гузарад, ўро аз он ҷоҳ баркашонанд ва ба ҷойе баранд [6, 168]. Он ҷо ҳамебуданд, то ўро бибурданд ва *корвон* бирафт [6, 169]. Корвон ба наздики онҳо расид [22, 84]. Корвон ба роҳ афтод [22, 84]. Фирдавсӣ бо ҳамроҳонаш бо ҳисси кунҷковӣ дар сари дуруҳа қарор гирифта, доништанӣ шуданд, ки он ҷӣ *корвонест* ва аз кучо

меояд [22, 83]. Рӯзона ҳаво хеле тафсон буд, **корвон** бештар сахари барвақт ба роҳ меафтоду то қиёми офтоб роҳ паймуда, гоҳ дар миёни ободиҳо равон буд... [22, 108].

ХУЛОСАИ БОБИ 3

Омӯзишу баррасии маенобеи илмӣ ва маводди забонӣ дар боби ғавқ собит менамояд, ки:

– исмҳои ҷомеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ аз ҷиҳати сохтор: сода, сохта ва мураккабанд;

– дар ташаккули исмҳои ҷомеи сохта нақши пасвандҳо ҳамсон набуда, бархе сермаҳсул, чанде кammaҳсул ва ё умуман бемаҳсул ба шумор рафта, бо сохтани теъдоди ками исмҳои ҷомеъ иктифо кардаанд.

– бо усули нахвию сарфии калимасозӣ аз асосҳои гуногунмаъно исмҳои ҷомеи мураккаби пайваст ва тобеъ ташаккул ёфтаанд;

– дар забони тоҷикӣ исмҳои ҷомеи шахсу ғайришахс ба вазифаи мубтадо омада, мувофиқати онҳо бо хабар пурра ва ё нопурра сурат мегирад;

– дар ҳолати ба вазифаи мубтадо омадани исмҳои ҷомеи шахс (мардум, гурӯҳ, ҷамоат, даста, фирқа, тоифа, қавм, қабила, омма) хабари онҳо дар аксар маврид дар шакли ҷамъу дар баъзе ҳолат дар сурати танҳо дучор меояд, ки ҳодисаи аввал ба меъёри забони адабӣ мувофиқ аст;

– имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ хабари мубтадои **халқ** бештар дар шакли муфрад сурат мегирад;

– дар забони адабии тоҷикӣ ба вазифаи мубтадо омадани исмҳои ҷомеи ғайришахс (рама, пода, гала, села, корвон) низ маъмул буда, бо хабари танҳо мувофиқат менамоянд.

ХУЛОСАҲО

НАТИҶАҲОИ АСОСИИ ИЛМИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Омӯзиш ва баррасии хусусиятҳои луғавию маъноӣ ва сохтории исмҳои ҷомеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ нишон медиҳад, ки ин гурӯҳи исмҳо дар захираи луғавии забони тоҷикӣ мавқеи хоссаро касб менамоянд. Дар хусуси ин гурӯҳи исмҳо дар заминаи маводди забонӣ ва иттилоӣ сарчашмаҳо ба чунин бардоштҳо расидем:

1. Исмҳои ҷомеъ як гурӯҳи луғавӣ-грамматикии исмҳо ба шумор рафта, маҷмуи мафҳумҳои ҳамчинсро дар сурати танҳо бидуни аломати ҷамъбандӣ ифода менамоянд. Ин гурӯҳи исмҳо аз лиҳози теъдод дастаи калони вожаҳоро ташкил намуда, дар луғатномаҳои муътабар шарҳу тавзеҳ ёфтаанд. Бархе аз онҳо дар сарчашмаҳо бо мувозиҳояшон ташреҳ гардидаанд [1-М].

2. Дар забони тоҷикӣ дар баробари исмҳои ҷомеи аслий, яъне дар сурат танҳо (мардум, халқ, омма, рама, пода ва ғ.) гурӯҳи дигари исмҳои ҷомеъ низ ба назар мерасанд, ки маъноӣ ҷомеъро тавассути пасвандҳои калимасоз (на ҷамъсоз) (хонадон, хонавода, санглох, регзор, даста, тӯша ва ғ.) ифода менамоянд [5-М].

3. Миқдори исмҳои ҷомеи мавриди омӯзишу баррасӣ қароргирифта беш аз 200 адад буда, вожаҳои сода ва муштаканд. Шарҳу тавзеҳи ин гурӯҳи исмҳо дар фарҳангномаҳо ҳамсон набуда, бархе аз онҳо, ки дар «Л» ва «ФФ» тафсир ёфтаанд, дар «ФЗТ» ва ё «ФТЗТ» сабт нашудаанд.

4. Дастаи калони исмҳои ҷомеъ дар захираи луғавии забони тоҷикӣ ба гурӯҳи калимаҳои серистеъмол мансуб буда, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ роиҷанд.

Исмҳои ҷомеъ қабатҳои гуногуни семантикиро ташкил намуда, аз ҷиҳати ифодаи маъно ба гурӯҳҳои зерин тасниф мешаванд: а) исмҳои ҷомеи ифодагари гурӯҳи одамон; б) ифодагари мафҳуми хонавода ва хешу ақрабо; в) ифодагари мафҳуми қавму қабила; г) ифодагари мафҳуми маҷмуи ҳайвону паранда; ғ) ифодагари мафҳуми савора ва лашкар; д) ифодагари мафҳуми саф ва қатор; е) ифодагари мафҳумҳои лавозимоти рӯзгор [4-М], [8-М].

5. Исмҳои чомеъ аз ҷиҳати баромади забонӣ ба гурӯҳи вожаҳои асли ва иқтибосӣ мансуб буда, калимоти иқтибосӣ бештар аз забонҳои арабӣ, русию аврупоӣ ва туркию муғулӣ ворид шудаанд.

Исмҳои чомеи ба калимаҳои аслии забони тоҷикӣ мансуббуда, исмҳои марбут ба шахс (мardум, гурӯҳ, анбӯҳ ва ғ.) ва ғайришахс (гала, рама, пода ва ғ.)-ро ифода менамоянд.

6. Исмҳои чомеи иқтибосии арабӣ аз ҷиҳати миқдор аз иқтибосоти забонҳои дигар бартарӣ дошта, барои ифодаи исмҳои шахсу ғайришахс ба таври фаровон ба кор рафтаанд. Ин гурӯҳи исмҳои чомеъ аз лиҳози истеъмол ҳамсон набуда, дар захираи луғавии забони ҳозираи тоҷикӣ гурӯҳҳои вожаҳои серистеъмол (халқ, омма, синф), камистеъмол (зумра, фирка) ва қуҳнашуда (маймана, майсара, шаъб)-ро ташкил менамоянд [11-М].

7. Забонҳои тоҷикию арабӣ бо вучуди қаробати хешӣ надоштан ба ҳамдигар таъсири амиқ расонидаанд, ки дар натиҷа як гурӯҳ вожаҳои забони тоҷикӣ ба ҳодисаи муарраб дучор омадаанд. Чанде исмҳои чомеъ низ бо таъсири забони арабӣ ба ин ҳодисаи забонӣ дучор шуда, дар захираи луғавии забонҳои тоҷикию арабӣ исмҳои чомеи муарраб (чавқ – чавх, ҷунд – гунд, аскар – лашкар, рамақ – рама) ба вучуд омадаанд.

8. Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ мавқеи исмҳои чомеи туркӣ-муғулӣ низ назаррас буда, аксари онҳо ба мафҳуми ҳарб ва абзори он марбутанд. Ин гурӯҳи иқтибосот дар забони тоҷикӣ дар як давраи муайяни таърихӣ интишор ёфта, минбаъд бо сабабҳои гуногун аз доираи истифода берун мондаанд. Имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ аксари онҳо ба қатори вожаҳои таърихӣ ва ё архаистӣ маҳфуз монданд [3-М].

9. Исмҳои чомеи иқтибосии русӣ ва аврупоӣ, ки тавассути забони русӣ ба захираи луғавии забони тоҷикӣ гузаштаанд, низ кам нестанд. Истифодаи ин гурӯҳи вожаҳо баъди ба ҳайати Русия ҳамроҳ шудани қаламрави забони тоҷикӣ ба қасрат афзуда, баъди солҳои 90-уми асри гузашта аксари онҳо ба гурӯҳи вожаҳои камистеъмол пайваستاанд [10-М].

10. Дар ташаккули исмҳои чомеъ нақши пасвандҳои калимасоз хеле назаррас буда, бо ин роҳ дар забон тоҷикӣ аносири луғавии нав сохта шудаанд. Исмҳои чомеи сохта тавассути пасвандҳои -бор, -зор, -сор, -лох, -истон, -а, -ина, -вода, -дон, -вор бунёд ёфтаанд.

Саҳми пасвандҳо дар шаклирии исмҳои чомеъ гуногун буда, гурӯҳе сермахсул (-зор, -а), иддае каммахсул (-сор, -бор, -ина) ва бархе бемахсуланд (-лох, -вода, -дон) [5-М].

11. Гурӯҳе аз исмҳои чомеъ дар забони тоҷикӣ бо усули наҳвию сарфии калимасозӣ таркиб ёфта, силсилаи исмҳои мураккаби пайваст ва тобеъро афзудаанд.

Исмҳои чомеи мураккаби пайваст дар асоси ду қолаби калимасозӣ созон ёфтаанд: васлшавии ду вожаи сода бе ягон унсури грамматикӣ (дудмон, бодрӯза) ва тавассути миёнванди -у- (хонумон, сарулибос) [13-М].

12. Дар ташаккули исмҳои чомеи мураккаб роҳи калимасозии мураккаби тобеъ нисбат ба мураккаби пайваст пурмахсул буда, ин гурӯҳи исмҳои чомеъ бо усули ҷағғи изофат (ғалагов, дастагул, таҳбозор) ва ибораҳои ғайриизофӣ (ғавпора, турнақатор, дудхона) таркиб ёфтаанд.

13. Нақши адибони муосири тоҷик дар ташаккули исмҳои чомеи муштак назаррас буда, нависандагон С. Айнӣ (майдатӯда, хушқворӣ), С. Улуғзода (хӯшадаста) ва Р. Ҷалил (турнақатор, тунукатӯда, реглох) бо истифода аз имконоти забон дар пояи қолабҳои калимасозӣ таърихии забони тоҷикӣ вожаҳои нави ифодагари маънии чомеъро бунёд намудаанд.

14. Ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз забони арабӣ баробари вожаҳо як гурӯҳ мураккабот, ба монанди таркибу ибораҳо иқтибос шудаанд. Иддае аз ибораҳои забони арабӣ дар забони тоҷикӣ ҳамчун калимаҳои мураккаб ворид шуда, мавриди истифода қарор гирифтаанд. Манбаи пайдоиши чанде аз исмҳои чомеи иқтибосии арабӣ (авомуннос, омуннос, авсатуннос ва ғ.) ибораҳои он забон буда, дар забони тоҷикӣ ҳамчун мураккабот маълуманд.

15. Исмҳои чомеъ ва ҷамъ аз ҷиҳати ифодаи маъно ба ҳам наздик буда, ҳар ду ҳам ба бисёрӣ, маҷмӯъ ва ба шумораи беш аз як алоқаманданд. Дар баробари ин

тобишҳои маъноие ба мушоҳида мерасанд, ки байни категорияи ҷамъ ва исмҳои ҷомеъ тафовут мегузоранд. Ин нишон медиҳад, ки исмҳои ҷамъ ва ҷомеъ гурӯҳи алоҳида ба ҳисоб рафта, яке категорияи грамматикӣ буда, дигаре гурӯҳи луғавӣ-грамматикӣ исро ташкил мекунад [2-М], [15-М].

16. Дар забони тоҷикӣ исмҳои ҷомеи шахсу ғайришахс ба вазифаи мубтадо омада, мувофиқати онҳо бо хабар пурра ва ё нопурра сурат мегирад. Дар ҳолати ба вазифаи мубтадо омадани исмҳои ҷомеи шахс (мардум, гурӯҳ, ҷамоат, даста, фирқа, тоифа, қавм, қабила, омма) хабари онҳо дар аксар маврид дар шакли ҷамъу дар баъзе ҳолат дар сурати танҳо дучор меояд, ки ҳодисаи аввал ба меъёри забони адабӣ мувофиқ аст. Дар забони адабӣ исмҳои ҷомеи ғайришахс (рама, пода, гала, села, корвон) низ ба вазифаи мубтадо омада, бо хабари танҳо мувофиқат менамоянд.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

1. Натиҷаи таҳқиқро метавон барои тақмили корҳои илмӣ марбут ба лексикология ва грамматика, таҳияи дастурҳои таълимӣ ва китоби дарсии сарфу наҳв корбаст намуд. Ҷанбаи назариявӣ ва маводди фактологӣ рисолаҳо ба сифати маводди дарсӣ дар машғулиятҳои лексиониву амалӣ ва барои таҳияи маҷмуи машқҳо ба кор бурдан мувофиқ аст.

2. Маводди назариявӣ диссертатсияро дар рафти омӯзиши қисматҳои лексикология ва сарфу наҳви забони адабии ҳозираи тоҷикӣ барои донишҷӯёну магистрантон метавон мавриди истифода қарор дод.

3. Дар заминаи маводди ҷамъоварда метавон луғати исмҳои ҷомеёро тартиб дод.

4. Барои ба таври қиёсӣ омӯختани ин гурӯҳи аносири луғавӣ бо забонҳои дигар аз маводди таҳқиқот метавон истифода намуд.

5. Аз рӯйи маводди фароҳамомада метавон барои курси махсус маводди таълимӣ омода намуд.

РҶҶХАТИ АДАБИЁТ

I. САРЧАШМАҲО

1. Айнӣ С. Ёддоштҳо [Матн] / С. Айнӣ. Қисми 1-2. – Душанбе: Адиб, 1990. – 352 с.; Қисми 3-4. – Сталинобод: НДТ, 1955. – 570 с.
2. Айнӣ С. Куллиёт [Матн] / С. Айнӣ. Ҷилди 3. Ғуломон. – Сталинобод: НДТ, 1960. – 620 с.
3. Айнӣ С. Одина [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Маориф, 1967. – 144 с.
4. Айнӣ С. Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик. Исёни Муқаннаъ. Очеркҳои адабӣ-таърихӣ [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Маориф, 1978. – 168 с.
5. Ахтарони адаб [Матн] / Иборат аз 50 ҷилд. Ҷилди 1. Рӯдакӣ. Ашӯр. – Душанбе: Адиб, 2007. – 416 с.
6. Балъамӣ А. Таърихи Табарӣ [Матн] / А. Балъамӣ. Аз силсилаи «Халқҳои эронӣ дар маъхазҳои таърихӣ». Ҷилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 656 с.
7. Балхӣ Ҷ. Маснавии маънавӣ [Матн] / Ҷ. Балхӣ. Таҳия, танзим ва баргардони матн аз Б. Ализода ва М. А. Хуросонӣ. – Техрон: Замон 2001. – 728 с.
8. Баҳманёр. Шоҳаншоҳ [Матн] / Баҳманёр. – Душанбе: Эҷод, 2007. – 264 с.
9. Баҳром Ф. Агар вай мард мебуд... [Матн] / Ф. Баҳром. Повестҳо. – Душанбе: Адиб, 1987. – 384 с.
10. Дониш А. Наводир-ул-вақоеъ [Матн] / А. Дониш. Китоби 1. – Душанбе: Дониш, 1988. – 287 с.; Китоби 2. – Душанбе: Дониш, 1989. – 344 с.
11. Иқромӣ Ҷ. Асарҳои мунтахаб [Матн] / Ҷ. Иқромӣ. Иборат аз се ҷилд. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 352 с.
12. Кӯҳзод Ҷ. Тақвими раҳгум [Матн] / Ҷ. Кӯҳзод. Повестҳо, ҳикояҳо, ришханд. – Душанбе: Адиб, 1989. – 336 с.
13. Мирзоев К. Шабе дар Кабудҷар [Матн] / К. Мирзоев. Повест ва ҳикояҳо. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 208 с.
14. Мирзоев К. Дарди ишқ [Матн] / К. Мирзоев. Повест ва ҳикояҳо. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 336 с.
15. Муҳаммадиев Ф. Куллиёт [Матн] / Ф. Муҳаммадиев. Иборат аз 5 ҷилд. Ҷилди 3. Роман ва қисса. – Душанбе: Адиб, 1991. – 384 с.

16. Ниёзӣ Ф. Вафо [Матн] / Ф. Ниёзӣ. Нашри дуюм. – Сталинобод: НДТ, 1954. – 362 с.
17. Сафиева Г. Занони Сабзбаҳор (Марзи номус) [Матн] / Г. Сафиева. Чопи сеум. – Душанбе: Адиб, 2019. – 432 с.
18. Солеҳ М. Девори Хуросон [Матн] / М.Солеҳ. – Душанбе: Ирфон, 1999. – 286 с.
19. Тартӯсӣ А. Абумуслимнома [Матн] / А.Тартӯсӣ. – Душанбе: Адиб, 1994. – 432 с.
20. Турсун С. Камони Рустам [Матн] / С. Турсун. – Душанбе: Маориф, 1982. – 176 с.
21. Улуғзода С. Восеъ [Матн] / С. Улуғзода. – Душанбе: Ирфон, 1979. – 367 с.
22. Улуғзода С. Фирдавсӣ [Матн] / С.Улуғзода. – Душанбе: Адиб, 1988. – 272 с.
23. Ҷалил Р. Одамони ҷовид [Матн] / Р.Ҷалил. Қисми 1. –Хучанд, 2005. –230 с.; Қисми 2. –Хучанд, 2004. – 252 с.

II. ОСОРИ ТАҲҚИҚӢ

A) Бо забони тоҷикӣ

24. Абдуқодиров А. Забон ва услуби назми Мирзо Турсунзода [Матн] / А.Абдуқодиров. – Душанбе: Дониш, 1988. – 126 с.
25. Абдуллоева З. Сермаъноии вожаҳои сохта дар осори Низомӣ [Матн] / З. Абдуллоева. – Хучанд: Ношир, 2023. – 168 с.
26. Ализода С. Сарфу наҳви тоҷикӣ [Матн] / С. Ализода. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 80 с.
27. Аслиддинов С. Дар бораи як намуди алокаи мувофиқат дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ [Матн] / С. Аслиддинов // Мактаби советӣ. –1972. №1. – С. 20-22.
28. Афсаҳзод А. Мувофиқати хабар бо мубтадои бо исмҳои ҷомеъ ифодаёфта [Матн] / А.Афсаҳзод // Мактаби советӣ. – 1969. №12.– С. 21-24.

29. Аҳмадова Ў. Аффиксҳои муштараквазифа ва мавқеи онҳо дар таълими забони модарӣ [Матн] / Ў. Аҳмадова // Мактаби советӣ. –1970. №9. – С. 18-21.
30. Баҳор М. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насри форсӣ [Матн] / М. Баҳор. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 570 с.
31. Бердиева Т. Назарияи иқтибос (калимаҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ) [Матн] / Т. Бердиева. – Душанбе: ДДТ, 1991. – 126 с.
32. Бобочонова Д. Ҷанбаи луғавию сохтории вожаҳои сермаънои соматикӣ (дар заминаи маводди «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ) [Матн] / Д. Бобочонова. – Хучанд: Хуросон, 2011. – 168 с.
33. Бузургзода Л. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Фонетика ва морфология. Қисми 1 [Матн] / Л. Бузургзода, Б. Ниёзмухаммадиев. –Сталинобод: НДТ, 1941. – 124 с.
34. Ваҳҳобов Т. Муқаддимаи лексикологияи забони тоҷикии адабӣ [Матн] / Т. Ваҳҳобов, Д. Бобочонова. – Хучанд: Ношир, 2010. – 76 с.
35. Ваҳҳобов Т. Вазъи амалкарди забони тоҷикии адабӣ (пеш аз Инқилоби Октябр). Китоби 1 [Матн] /Т. Ваҳҳобов. – Хучанд: Ношир, 2013. – 112 с.
36. Ваҳҳобов Т. Нақши пасвандҳо дар ташаккули исмҳои ҷомеа (дар мисоли пасвандҳои -зор, -сор, -лох) [Матн] / Т. Ваҳҳобов, М. М. Ёрмирзоева // Ахбори ДДХБСТ. –2025. №4 (105). – С. 67-73.
37. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Фонетика ва морфология. Қисми 1. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии. [Матн] / – Сталинобод, 1956. –182 с.
38. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. Фонетика ва морфология. [Матн] / – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.; Ҷилди 2. Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои сода [Матн] – Душанбе: Дониш, 1986. – 372 с.; Ҷилди 3. Ҷумлаҳои мураккаб [Матн] – Душанбе: Дониш, 1989. – 222 с.
39. Ғанизода С. Масъалаҳои мубрами калимасозии забони тоҷикӣ (маҷмуаи мақолаҳои илмӣ) [Матн] / С. Ғанизода. – Хучанд: Ношир, 2025. – 295 с.
40. Ғафуров Б. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав [Матн] / Б.Ғафуров. –Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. –976 с.

41. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил [Матн] / Р. Ғаффоров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 226 с.
42. Ғиёсов Н. Ибораҳои иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ-форсӣ [Матн] / Н. Ғиёсов // Равзанаи ирфон. – Хучанд: Нури маърифат, 2008. – С. 62-71.
43. Давлатбеки Х. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна [Матн] / Х. Давлатбек. – Душанбе: Диловар, 1998. – 152 с.
44. Давронов А. Ҷамъбандии исмҳо дар «Қобуснома» [Матн] / А. Давронов // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1978. – С. 109-114.
45. Ёрмирзоева М.М. Исмҳои ҷомеи иқтибосии туркиву муғулӣ дар забони тоҷикӣ. [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Номаи Донишгоҳ. – 2016. №2 (47). – С. 214-218.
46. Ёрмирзоева М. М. Исмҳои ҷомеи ифодагари мафҳуми хонавода ва ҳешу ақрабо [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Аҳбори ДДХБСТ. – 2022. №4 (93). – С. 106-113.
47. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология (зери таҳрири Ниёзмӯҳаммадов Б). Қисми 1 [Матн] / – Душанбе: Ирфон, 1973. – 452 с.; Қисми 2. Синтаксис. – Душанбе: Маориф, 1984. – 328 с.
48. Зеҳнӣ Т. Калимаҳои арабии азхудшуда [Матн] / Т. Зеҳнӣ // Газетаи муаллимон. – 1958. 11 январ – 8 феврал.
49. Зеҳнӣ Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ [Матн] / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе: Дониш, 1987. – 232 с.
50. Зеҳнӣ Т. Сарф [Матн] / Т. Зеҳнӣ, Ҳ. Бақозода. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 150 с.
51. Зоҳидов А. Таъсири забони русӣ ба калимасозии забони адабии тоҷик [Матн] / А. Зоҳидов. – Хучанд: Ношир, 2009. – 160 с.
52. Зоҳидов А. Бори дигар роҷеъ ба сохти калима [Матн] / А. Зоҳидов // Аз наҳви сухан то ҷавҳари маъно. – Хучанд: Меъроҷ, 2010. – С. 131-136.
53. Зоҳидов А. Пайванди сухан. Мунтахаби мақолоти илмӣ дотсент А. Зоҳидов ва ёдномаи ҳамкорону пайвандон [Матн] / А. Зоҳидов. – Хучанд: Нури маърифат, 2018. – 452 с.

54. Зоҳидов Н. Насри арабизабони адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои VIII-IX [Матн] / Н.Зоҳидов. – Хучанд: Нури маърифат, 2004. – 400 с.
55. Калонova М. Калимасозии ҳиссаҳои нутқ дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ (ҷанбаҳои сохторӣ ва маъноӣ) [Матн] / М.Калонova // Рисола барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филология. –Хучанд, 2015. –144 с.
56. Камолиддинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим [Матн]/ Б.Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 188 с.
57. Кенчаев Ю. Хусусиятҳои луғавӣ ва калимасозии «Таърихи Байҳақӣ»-и А. Байҳақӣ [Матн] / Ю. Кенчаев // Рисола барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филология. – Хучанд, 2004. – 156 с.
58. Қобилоv А. Хусусиятҳои калимаҳои сохта дар «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» (исму сифат) [Матн] / А.Қобилоv // Рисола барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филология. –Хучанд, 2023. – 202 с.
59. Қосимова М. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои содаи насри асри XI [Матн] / М. Қосимова. –Душанбе: Ирфон, 1976. – 216 с.
60. Қосимова М. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Қисми 1 [Матн] / М.Қосимова. – Душанбе: ДДТ, 2003. – 490 с.
61. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди1. Луғатшиносӣ [Матн] / Ҳ. Мачидов. –Душанбе: Деваштич, 2007. – 255 с.
62. Маъсумӣ Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Дониш, 1976. – 75 с.
63. Маъсумӣ Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат [Матн] / Н.Маъсумӣ. –Душанбе: Адиб, 2005. – 296 с.
64. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / Н.Маъсумӣ. – Душанбе: Пайванд, 2011. – 385 с.
65. Мирзоев А. Чанд мулоҳиза оид ба мувофиқати хабар бо мубтадо [Матн] / А. Мирзоев, А. Алиев // Забоншиносӣ тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1975. – С. 88-94.
66. Музаффарова Ш. Мубтадои ҷамъ ва таносуби он бо хабар [Матн] / Ш. Музаффарова // Масъалаҳои филологияи тоҷик. – Душанбе: РТСУ, 2008. – С.

86-91.

67. Муҳаммадиев М. Оид ба исмҳои ҷомеа ва хусусияти морфологии онҳо [Матн] / М. Муҳаммадиев // Мактаби советӣ. –1966. №1. – С.8-10.
68. Муҳаммадиев М. Принципиҳои асосии калимасозии забони тоҷикӣ [Матн] / М.Муҳаммадиев // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. –Душанбе: Ирфон, 1967. – 135 с.
69. Муҳаммадиев М. Лексикаи забони адабии тоҷик [Матн]/ М. Муҳаммадиев, Ҳ. Талбакова. – Душанбе, Ирфон,1997. – 194 с.
70. Ниёзӣ Ш. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ [Матн] / Ш. Ниёзӣ. –Сталинобод: АФССР, 1954. – 50 с.
71. Низомова С. Калимасозӣ дар насли бадеӣ ва публицистии С. Айни [Матн] / С. Низомова // Рисола барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори илмҳои филология. –Душанбе, 2019. – 328 с.
72. Олимҷонов М. Хусусиятҳои лексикӣ услубӣ насли таърихӣ (дар асоси эҷодиёти С.Улуғзода) [Матн] / М.Олимҷонов // Рисола барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филология. – Хучанд, 2002. –158 с.
73. Олимҷонов М. Хусусиятҳои сохторӣ маъноӣ калимаҳои мураккаб дар назми Бедил [Матн] / М.Олимҷонов. –Хучанд: Нури маърифат, 2022. – 390 с.
74. Раупов Ҳ. Р. Хусусиятҳои луғавӣ ва грамматикӣ иқтибосоти арабӣ дар «Наводир-ул-вақоъ»-и А.Дониш [Матн] / Ҳ. Р. Раупов // Рисола барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филология. –Хучанд, 2006. – 178 с.
75. Рауфов Ҳ. «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» ҳамчун сарчашмаи лексикографияи тоҷику форс [Матн] / Ҳ. Рауфов. –Душанбе: Дониш, 1973. – 192 с.
76. Раҳмон Э. Забони миллат – ҳастии миллат [Матн] / Э. Раҳмон. Китоби I. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 516 с.; Китоби II. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 432 с.
77. Розӣ Ш. Қ. Ал-Муъҷам [Матн] / Ш. Қ. Розӣ. – Душанбе: Адиб, 1991. –464 с.
78. Рустамов Ш. Калимасозии факки изофат [Матн] / Ш. Рустамов // Мактаби советӣ. – 1971. №12. – С. 18-22.

79. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1972. – 76 с.
80. Рустамов Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 92 с.
81. Рустамов Ш. Категорияҳои исм [Матн] / Ш.Рустамов // Мактаби советӣ. – 1972. №8. – С. 16-20.
82. Рустамов Ш. Исм [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1981. – 219 с.
83. Рустамов Ш. Забон ва замон [Матн] / Ш. Рустамов Душанбе, Ирфон: 1981. – 256 с.
84. Рустамов Ш. Мушкилоти синтаксис [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Маориф, 1988. – 344 с.
85. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2001. – 310 с.
86. Саймиддинов Д. Форсии бостон [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2008. – 190 с.
87. Сиёев Б. Аз таърихи ҷамъбандии исмҳо дар забони тоҷикӣ [Матн] / Б.Сиёев // Масъалаи забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1967. — С. 32 - 61.
88. Сиёев Б. Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ . [Матн] / Б. Сиёев . . – Душанбе: Дониш, 1972. – 238 с.
89. Султон М. Ҳ. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмӣ форсӣ-тоҷикӣ [Матн] / М. Ҳ. Султон. – Душанбе: Дониш, 2008. – 334 с.
90. Султон М. Ҳ. Мушкилоти забони илм ва истилоҳот [Матн] / М. Ҳ. Султон. – Душанбе: Дониш, 2015. – 324 с.
91. Тоҳирова Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Қ. Тоҳирова. – Душанбе: Дониш, 1967. – 80 с.
92. Фитрат. Қоидаҳои забони тоҷик (сарф ва наҳв) [Матн] / Фитрат. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2010. – 160 с.
93. Холшехова С. Калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони русии садаҳои XI-XVII [Матн] / С. Холшехова // Рисола барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филология. – Хучанд, 2019. – 151 с.

94. Хоркашев С. Калимасозии исм бо пасвандҳо (аз рӯйи маводди шеваи чануби шарқии забони тоҷикӣ) [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 144 с.
95. Ҳалимов С. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик аз рӯйи забони «Гулистон»-и Саъдӣ [Матн] / С. Ҳалимов // Масъалаҳои забон ва адабиёт. Силсилаи мақолаҳои филологӣ. – Душанбе: УДТ, 1975. – С. 283-307.
96. Ҳалимов С. Забони адабии тоҷик (ҳиссаҳои номии нутқ) [Матн] / С. Ҳалимов, К. Шукурова. – Душанбе, 1988. – 100 с.
97. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои XI-XIII) [Матн] / С. Ҳалимов. – Душанбе, 2002. – 96 с.
98. Ҳасанов А. А. Нирӯи ҳаётбахш [Матн] / А. А. Ҳасанов // Садои Шарқ. – 1989. №9. – С. 126-132.
99. Ҳасанов А. А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахви осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ) [Матн] / А. А. Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 253 с.
100. Ҳасанов А. А. Таҳаввули таърихии вожаҳои тоҷикӣ [Матн] / А. А. Ҳасанов. – Хучанд: Ношир, 2017. – 276 с.
101. Ҳасанзода А. А. Асолати забон ва маҳорати баён [Матн] / А. А. Ҳасанзода. – Хучанд: Ношир, 2018. – 516 с.
102. Ҳошимов С. Калимаҳои мураккаб дар «Дастур-ул-мулук» [Матн] / С. Ҳошимов // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе: ДДТ, 1990. – С. 122-132.
103. Ҳусанбоев Н. Истилоҳоти тиббии осори Ҳомид Зоҳидов (чанбаи лингвистӣ) [Матн] / Н. Ҳусанбоев // Рисола барои дарёфти дараҷаи илмии номзоди илмҳои филология. – Хучанд, 2024. – 176 с.
104. Ҳусейнов Х. Суффикси -ҳо ва вазифаҳои он [Матн] / Х. Ҳусейнов // Мактаби советӣ. – 1970. №9. – С. 16-18.
105. Ҳусейнов Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айнӣ [Матн] / Х. Ҳусейнов. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 256 с.

106. Ҷалолов О. Категорияи ҷамъ ва баъзе масъалаҳои забони ҳозираи тоҷик [Матн] / О. Ҷалолов. – Сталинобод, 1961. – 190 с.
107. Ҷобиров А. Вижагиҳои забони китоби «Бахше аз тафсири куҳан» [Матн] / А. Ҷобиров // Рисола барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филология. – Душанбе, 2018. – 190 с.
108. Ҷумъаев М. Хусусиятҳои лексикӣ семантикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насри А. Ҷомӣ (дар заминаи «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон») [Матн] / М. Ҷумъаев // Рисола барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори илмҳои филология. – Душанбе, 2022. – 404 с.
109. Шакурӣ М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нуқта мақоме дорад (нашри савум) [Матн] / М. Шакурӣ. – Душанбе: Ирфон, 2005. – 400 с.
110. Шарофов Н. Калимаҳои русӣ интернационалӣ дар забони адабии тоҷик [Матн] / Н. Шарофов. – Душанбе: Дониш, 1972. – 170 с.
111. Шоев Э. -ин ё -ин+а [Матн] / Э. Шоев // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе: ДДТ, 1990. – С. 60-63.
112. Шокиров Т. Адиб, забон ва услуб [Матн] / Т. Шокиров. – Душанбе: Адиб, 2001. – 175 с.
113. Шукуров М. Забони мо ҳастии мост. [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Маориф, 1991. – 232 с.

Б) Бо забони русӣ

114. Абдуллаева М. Н. Категория числа в русском и таджикском языках. (Учебное пособие по спецкурсу) [Текст] / М. Н. Абдуллаева. – Душанбе: ТГУ, 1980, – 88 с.
115. Алиева Ф. Арабизированная и фарсизированная лексика в «Гияс-ул-лугат» Мухаммада Гиясуддина Ромпури [Текст] / Ф. Алиева // Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Душанбе, 2017. – 198 с.
116. Амонова Ф. Именное аффиксальное словообразование в современном персидском и таджикском языках. Учебное пособие [Текст] / Ф. Амонова. – Душанбе, 1982. – 55с.

117. Арзуманов С. Таджикский язык [Текст] / С. Арзуманов, А. Сангинов. – Душанбе: Маориф, 1988. – 416 с.
118. Березин Н. Грамматика персидского языка [Текст] / Н. Березин. – Казань, 1853. – 192 с.
119. Бертельс Е. Э. Грамматика персидского языка [Текст] / Е. Э. Бертельс. – Ленинград, 1926. – 480 с.
120. Виноградов В. В. Русский язык [Текст] / В. В. Виноградов. – М.: Учпедгиз, 1947. – 784 с.
121. Востоков А. Х. Русская грамматика Александра Востокова [Текст] / А. Х. Востоков. – Санкт-Петербург: Императорской академии наук, 1844. – 355 с.
122. Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык [Текст] / А. Н. Гвоздев. Часть 1. Фонетика и морфология. – М.: Просвещение РСФСР, 1958. – 406 с.
123. Головин Б. Н. Введение в языкознание [Текст] / Б. Н. Головин. – М.: ВШ, 1977. – 311 с.
124. Дегтярев В. И. Категория числа в славянских языках (историко-семантическое исследование) [Текст] / В. И. Дегтярев. – Ростов-на-Дону, 2014. – 320 с.
125. Зарифхонова Г. К вопросу о сопоставлении собирательных существительных в русском, таджикском и английском языках [Текст] / Г. Зарифхонова // Актуальные вопросы филологии. – Душанбе, 2007. – С. 181-185.
126. Иконникова С. В. Функционально-семантическое поле собирательности в современном английском языке в сопоставлении с русским языком [Текст] / С. В. Иконникова // Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. – Москва, 2007. – 24 с.
127. Касимов О. Х. Деривация в «Шахнаме» Абдулкасима Фирдавси [Текст] / О. Х. Касимов. – Душанбе, 2009. – 185 с.
128. Кодухов В. И. Общее языкознание [Текст] / В. И. Кодухов. – М.: Высшая школа, 1974. – 303 с.
129. Кодухов В. И. Введение в языкознание [Текст] / В. И. Кодухов. – М.:

Просвещение, 1979. – 351 с.

130. Мирзоев Г. Именное суффиксальное словообразование в современном таджикском языке [Текст] / Г. Мирзоев // Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Душанбе, 1987. – 202 с.
131. Молчанова Е. К. Категория числа в таджикском языке [Текст] / Е. К. Молчанова // Индийская и иранская филология. – М.: Наука, 1976. – С. 132-142.
132. Овчинникова И. К. Об употребительности неправильных форм множественного числа в современном литературном персидском языке [Текст] / И. К. Овчинникова // Индийская и иранская филология. – Москва: Наука, 1964. – С. 90-103.
133. Попова М. Л. Категория собирательности имен существительных в древнерусском языке [Текст] / М. Л. Попова // Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Ленинград, 1955. – 172 с.
134. Потебня А. А. Об изменении значения и заменах существительного [Текст] / А. А. Потебня // Из записок по русской грамматике. Том 3. – М.: Просвещение, 1968. – 551 с.
135. Пейсиков Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка [Текст] / Л. С. Пейсиков. – М.: Изд. МГУ, 1972. – 200 с.
136. Пейсиков Л. С. Лексикология современного персидского языка [Текст] / Л. С. Пейсиков. – М.: Изд. МГУ, 1975. – 207 с.
137. Расторгуева В. С. Краткий очерк грамматики таджикского языка [Текст] / В. С. Расторгуева. // Таджикско-русский словарь. Под редакцией М. В. Рахими, Л. В. Успенской. – М.: Наука, 1954. – С. 6-147.
138. Расторгуева В. С. Основы иранского языкознания [Текст] / В. С. Расторгуева, В. И. Абаев, М. Н. Боголюбов. Кн. 1. Древнеиранские языки. – М.: Наука, 1979. – 380 с.
139. Расторгуева В. С. Основы иранского языкознания [Текст] / В. С. Расторгуева, В. И. Абаев, М. Н. Боголюбов. Кн. 2. Среднеиранские языки. – М.: Наука, 1981. – 544 с.

140. Расторгуева В. С. Основы иранского языкознания [Текст] / В. С. Расторгуева, В. И. Абаев, М. Н. Боголюбов. Кн. 3. Новоиранские языки. – М.: Наука, 1982. – 571 с.
141. Рубинчик Ю. А. Грамматика современного персидского литературного языка [Текст] / Ю. А. Рубинчик. – М.: Изд. Вос. лит., 2001. – 600 с.
142. Чавчавадзе Т. А. Именное словосложение в новоперсидском языке [Текст] / Т. А. Чавчавадзе. – Тбилиси: Мецниереба, 1981. – 165 с.
143. Чхеидзе Т. Д. Именное словообразование в персидском языке [Текст] / Т. Д. Чхеидзе. – Тбилиси, 1969. – 141 с.
144. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии [Текст] / Н. М. Шанский. – М.: Просвещение, 1959. – 245 с.
145. Шанский Н. М. Современный русский язык (Учеб. для студентов пед. ин-тов). Часть 1 [Текст] / Н. М. Шанский. – М.: Просвещение, 1987. – 192 с.
146. Шведова Н. Ю. Русская грамматика [Текст] / Н. Ю. Шведова. Том 1. – М.: Наука, 1980. – 788 с.
147. Яценко Н. В. Компаративный анализ собирательных имен существительных русского, немецкого и английского языков и их передача с русского языка на немецкий и английский языки в художественном тексте [Текст] / Н. В. Яценко // Вестник Челябинского государственного университета. 2019. №1 (423). – С. 178-187.

В) Бо забони форсӣ

148. Муин М. Муфрад ва чамъ [Матн] / М. Муин. – Техрон, 1958. – 310 с.
149. Хонларӣ П. Н. Таърихи забони форсӣ [Матн] / П. Н. Хонларӣ. Ҷилди 1. Чопи дувум. – Техрон, 1366.; Ҷилди 2. – Техрон, 1353. – 490 с.
150. Ҳумоюнфаррух А. Дастури чомеи забони форсӣ [Матн] / А. Ҳумоюнфаррух. – Техрон: Муассисаи матбуоти илмӣ, 1364. – 1207 с.
151. Шариат М. Ҷ. Дастури забони форсӣ [Матн] / М. Ҷ. Шариат. Чопи панҷум. – Техрон, 1371. – 464 с.
152. Шир А. Э. Вожаҳои форсии арабишуда. Тарҷумаи Ҳ. Табибиён [Матн] / А. Э. Шир. – Техрон: Амири Кабир, 1386. – 290 с.

III. Фарҳангҳо

A) Бо забони тоҷикӣ

153. Бобомуродов Ш. Луғати мухтасари калимасозии забони адабии тоҷик (дастури таълим) [Матн] / Ш. Бобомуродов, А. Муминов. – Душанбе: Маориф, 1983. – 120 с.
154. Бобомуродов Ш. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ. [Матн] / Ш. Бобомуродов, З. Мухторов. – Душанбе, 2016. – 428 с.
155. Бурҳон М. Бурҳони қотеъ. Ҷилди 1 [Матн] / М. Бурҳон. – Душанбе: Адиб, 1993. – 416 с.
156. Ромпурӣ М. Ғ. Ғиёс-ул-луғот [Матн] / М. Ғ. Ромпурӣ. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А. Нуров. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.; Ҷилди 2, 1988. – 416 с.
157. Сулаймонӣ С. Луғати арабӣ-тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд [Матн] / С. Сулаймонӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2005. Ҷилди 1. – 1046 с.; Ҷилди 2. – 1208 с.
158. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Иборат аз ду ҷилд (дар зери таҳрири М. М. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ) [Матн]. / –М.: Советская энциклопедия, 1969. Ҷилди 1. – 951 с.; Ҷилди 2. – 952 с.
159. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд (зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон) [Матн]. / –Душанбе: Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2010 (нашри дувум). Ҷилди 1. – 996 с.; Ҷилди 2. – 1095 с.
160. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ (зери таҳрири Д. Саймиддинов, Д. Холматова, С. Каримов) [Матн]. – Душанбе: Пайванд, 2006. – 813 с.
161. Ҳусейнов Х. Луғати терминҳои забоншиносӣ [Матн] / Х. Ҳусейнов, К. Шукурова. – Душанбе: Маориф, 1983. – 255 с.
162. Шарифов В. Луғати тафсирии калимаҳои русӣ-интернационалӣ [Матн] / В. Шарифов. – Душанбе: ЭСТ, 1984. – 376 с.

Б) Бо забони русӣ

163. Баранов Х. К. Арабско-русский словарь [Текст] / Х. К. Баранов. - М.: ТИС, 1957. –1187 с.
164. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений. Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова [Текст] / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. –М.: ООО ИТИ Технологии, 2003 . – 944 с.
165. Розенталь Д.Э. Словарь-справочник лингвистических терминов. Пособие для учителей [Текст]/ Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. –М.: Просвещение, 1976. – 543 с.
166. Русско-таджикский словарь [Текст] / –М.: Русский язык, 1985. –1280с.
167. Словарь иностранных слов. 13-е изд. – М.: Рус. яз., 1986. – 608 с.
168. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Том 1. (А-Д): пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева / под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – 2-е изд., стер. [Текст] / М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1986. - 576 с.; Том 2 (Е - Муж), 1986. – 672 с.; Том 3 (Муза-Сят), 1987. – 832 с.; Том 4 (Т-ящур), 1987. – 864 с.

В) Бо забони форсӣ

169. Бурҳон М. Бурҳони қотеъ [Матн] / М. Бурҳон. Иборат аз чор ҷилд. Ҷилди 1 (ا - ث). Таҳияи М. Муин. – Техрон: Ибни Сино, 1232. – 550 с.; Ҷилди 2 (ج - ح), 1432. – С. 551-1216.; Ҷилди 3 (ش - ل). – С. 1217-1923.; Ҷилди 4 (م - ي). – С. 1423-2344.
170. Деххудо А. Луғатнома [Матн] / А. Деххудо. – Техрон: Маркази интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, Муқаддима, 1373. – 505 с.; Ҷилди аввал, 1377. – 1600 с.; Ҷилди дувум. – С. 1609-3200.; Ҷилди севум. – С. 3209-4800.; Ҷилди чаҳорум. – С. 4809-6400.; Ҷилди панҷум. – С. 6409-8000.; Ҷилди шашум. – С. 8009-9600.; Ҷилди ҳафтум. – С. 9610-11200.; Ҷилди ҳаштум. – С. 11209-12800.; Ҷилди нухум. – С. 12809-14465.; Ҷилди даҳум. – С. 14475-16125.; Ҷилди ёздаҳум. – С. 16135-17792.; Ҷилди дувоздаҳум. – С. 17803-19456.; Ҷилди сенздаҳум. – С. 19465-21120.; Ҷилди чаҳордаҳум. – С. 21122-22783.; Ҷилди понздаҳум. – С. 22793-23911.

171. Кошонӣ М.О. Фарҳанги решаҳои ҳиндавропоии забони форсӣ [Матн] / М. О. Кошонӣ. – Исфаҳон: Донишгоҳи Исфаҳон, 1384.–552 с.
172. Муин М. Фарҳанги форсӣ [Матн] / М. Муин. – Техрон, 1381 ш. –1102с.; Ҷилди дувум. – С. 1103-2148.
173. Ҳасандӯст М. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ [Матн] / М. Ҳасандӯст. Ҷилди 1 (ا-ب). – Техрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ, 1393. –585 с.; Ҷилди дувум (ب-د). – С. 586-1410.; Ҷилди сеюм (د-ز). – С. 1411-2080.; Ҷилди чаҳорум (ز-ح). – С. 2081-2955.

Г) Бо забони ўзбекӣ

174. Ўзбек тилининг изохли луғати [Матн] / 5 ҷилдли. Ж.1(А-Д). – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. – 680 с.; Ж. 2 (Е-М). – 672 с.; Ж. 3 (Н-Т). – 688 с.; Ж. 4 (Т-Ш). – 608 с.; Ж. 5 (Ш-Х). – 592 с.

Ғ) Бо забони арабӣ

175. Ибни Манзур. Лисон-ул-араб [Матн] / И. Манзур. Дар 6 ҷилд. Ҷилди 1. Тунис: Дор-ул-маориф, 1970. – 740 с.; Ҷилди 2. – С. 741-1470.; Ҷилди 4. – С. 2175-3202.

Д) Фарҳанги электронӣ

176. Фарҳанги луғати форсии ҷомеъ: нармафзори шомили фарҳангҳои «Деҳхудо» ва «Муин». – Техрон, 1363 ҳ.

ИНТИШОРОТ АЗ РЀЙИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Мақолаҳое, ки дар нашрияҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[1-М]. Ёрмирзоева М. М. Омӯзиши исмҳои ҷомеъ дар забоншиносии тоҷик [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Номаи Донишгоҳ. –2011. №4(28). – С. 50-58.

[2-М]. Ёрмирзоева М. М. Тафовути исмҳои ҷамъ ва ҷомеъ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Паёми ДМТ. – 2014. №4/2 (133).– С. 74-77.

[3-М]. Ёрмирзоева М.М. Исмҳои ҷомеи иқтибосии туркиву муғулӣ дар забони тоҷикӣ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Номаи Донишгоҳ. –2016. №2 (47). – С. 214-218.

[4-М]. Ёрмирзоева М. М. Исмҳои ҷомеи ифодагари мафҳуми хонавода ва хешу ақраба [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Ахбори ДДХБСТ. –2022. №4 (93). – С. 106-113.

[5-М]. Ваҳҳобов Т., Ёрмирзоева М. М. Нақши пасвандҳо дар ташаккули исмҳои ҷомеъ (дар мисоли пасвандҳои -зор, -сор, -лох) [Матн] / Т. Ваҳҳобов, М. М. Ёрмирзоева // Ахбори ДДХБСТ. –2025. №4 (105). – С. 67-73.

II. Мақолаҳо дар маҷалла ва маҷмуаҳои дигари илмӣ

[6-М] Ёрмирзоева М. М. Корбасти исмҳои ҷомеъ дар назми М. Турсунзода [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Паёми Суғд. №8 (188). –Хучанд, 2011. – С. 87-90.

[7-М]. Ёрмирзоева М. М. Исмҳои ҷомеъ дар забони адабии тоҷикӣ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Тухфаи аҳбоб (маҷмуаи мақолаҳо) –Хучанд: Ношир, 2012. – С. 428-235.

[8-М]. Ёрмирзоева М. М. Исмҳои ҷомеъ аз ҷиҳати ифодаи маъно [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Актуальные вопросы филологии. –Душанбе, РТСУ,2013. – С. 401- 409.

[9-М]. Ёрмирзоева М. М. Хусусиятҳои морфологии исмҳои ҷомеъ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Ошёни меҳр. –Хучанд: Меъроҷ, 2016. – С. 195-203.

[10-М]. Ёрмирзоева М. М. Исмҳои ҷомеи иқтибосии русӣ-байналмилалӣ дар забони тоҷикӣ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Маводди Конференсияи илмию

байналхалқӣ: Ҳамкории ҚТ бо ФР дар шароити нави сиёсати ҷаҳонӣ. –Хучанд, 2016. – С. 26-29.

[11-М]. Ёрмирзоева М. М. Исмҳои ҷомеи иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Раҳоварди олимони ҷавон (мачмуаи мақолаҳои илмӣи устодон, унвонҷӯён ва аспирантони ДДХ ба номи академик Бобочон Ғафуров). – Хучанд: Нури маърифат, 2017. – С. 90-96.

[12-М]. Ёрмирзоева М. М. Муродифот дар исмиҳои ҷомеъ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Шамси маърифат (мачмуаи мақолаҳо) – Хучанд: Ношир, 2018. – С.190-195.

[13-М]. Ёрмирзоева М. М. Роҳҳои ташаккули исмиҳои ҷомеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Уфуқи андеша (мачмуаи мақолаҳо). –Хучанд: ҚСК «Набӣ-Фаҳрӣ», 2019.–С. 82-89.

[14-М]. Ёрмирзоева М. М. Назари муҳаққиқони тоҷик ба исмиҳои ҷомеъ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Суханшиносии ҷавон (мачмуи мақолоти олимони ҷавон). –Хучанд: Ношир, 2019. – С. 101-108

[15-М]. Ёрмирзоева М. М. Баррасии исмиҳои ҷамъ ва ҷомеъ дар китоби «Забони миллат – ҳастии миллат»-и Эмомалӣ Раҳмон [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Маводди Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ: Пешвои миллат ва масъалаҳои рушди забони тоҷикӣ. –Хучанд: Ношир, 2026. – С. 129-135.